

Vít Boček

Studie
k nejstarším
romanismům
ve slovanských
jazycích

Studie
k nejstarším
romanismům
ve slovanských
jazycích

Vít
Boček

Nakladatelství
Lidové noviny
Praha 2010

Kniha vychází za podpory projektu Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav) (LC546), financovaného Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

Studia etymologica Brunensia 9
Eds. I. Janyšková a H. Karlíková

© Vít Boček

ISBN 978-80-7422-013-5

Recenzovali:

prof. PhDr. Radoslav Večerka, DrSc., Dr. h. c. (mult.)

prof. dr. Ranko Matasović

Obsah

Předmluva / 9	
Úvod / 11	
1. Obecná témata / 13	
1.1. Materiál / 15	
1.2. Historie / 18	
1.3. Jazykové útvary / 20	
1.4. Mezislovanské výpůjčky / 24	
1.5. Formální rekonstrukce / 25	
1.6. Sémantická stránka / 28	
2. Etymologická analýza / 31	2.1. acetum / 33
3. Výsledky / 147	2.2. aciarium / 37
3.1. Shrnutí výsledků / 149	2.3. balneum / 41
3.2. Substituce konsonantů / 149	2.4. caerefolium / 48
3.3. Substituce vokálů / 151	2.5. calendae / 52
Závěr / 157	2.6. casula / 55
Résumé / Resümee / 159	2.7. cerasus / 61
Zkratky / 161	2.8. comes / 66
Literatura / 163	2.9. commater / 72
	2.10. crux / 82
	2.11. diaconus / 90
	2.12. discus / 94
	2.13. episcopus / 99
	2.14. extufa / 108
	2.15. iudaeus / 113
	2.16. lactuca / 119
	2.17. mensa / 123
	2.18. missa / 127
	2.19. paganus / 132
	2.20. persica & brassica / 136
	2.21. sabbatum / 142

...а они по крайней мере понимают, до какой степени ничего не понимают. Смотрят в эту бездонную пропасть и знают, что неизбежно им туда спускаться, – сердце заходится, но спускаться надо, а как спускаться, что там на дне и, главное, можно ли будет потом выбраться?

Аркадий и Борис Стругацкие, Пикник на обочине

Speculation is the enemy of calm.

Elizabeth Gaskell, Cranford

••• Předmluva

Tato kniha je upravenou verzí mé stejnojmenné disertační práce, obhájené na podzim roku 2009 v Brně na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Současná podoba zohledňuje připomínky a doplnění všech, kteří byli tak laskavi a rukopis mé práce si přečetli.

Na tomto místě bych rád poděkoval obzvláště dvěma lidem – Bohumilu Vykypělovi, který mě k tématu práce přivedl, a Janě Villnow Komárkové, která mi ochotně naslouchala vždy, když jsem to potřeboval. V různých fázích vzniku práce mi poukazem na důležitou literaturu, jejím obstaráním, radou či jen nenápadnou poznámkou pomohla řada pracovníků slavistických pracovišť v Brně, Praze, Krakově, Lublani, Bělehradu a Záhřebu. Za jejich ochotu a čas, který mi věnovali, jim patří můj srdečný dík.

Část práce vznikla během mého pobytu na Vídeňské univerzitě, který se uskutečnil za podpory stipendijního programu Aktion Österreich – Tschechische Republik (ÖAD) na podzim roku 2007.

Text je vysázen v písmu Skolar Davida Březiny, jemuž vděčím za obětavé obohacení znakové sady tohoto písma o řadu potřebných znaků a také za grafickou úpravu knihy.

S vděčností a láskou připisuji tuto knihu své mamince, která mi předala to nejlepší a bez níž bych se nikdy nestal tím, kým jsem.

Vít Boček, 19. března 2010

Úvod

Kniha podává etymologickou analýzu vybrané skupiny nejstarších románských výpůjček ve slovanských jazycích. První kapitola pojednává o hlavních otázkách, kterými je třeba se při zkoumání nejstarších romanismů ve slovanských jazycích zabývat. Nejprve je vymezen materiál, kterým se práce zabývá, a shrnuje se dosavadní literatura k tomuto tématu (1.1.). Dále je celá problematika zasazena do mimojazykového, totiž historického rámce, a to v podobě krátkého pojednání o kontaktu románských a slovanských etnik v době, kdy byly nejstarší romanismy na slovanskou půdu přejímány (1.2.). Zabýváme se také otázkou, o jaké jazykové útvary se v této době jednalo (1.3.). Poukazujeme i na fenomén mezislovanských výpůjček, jejichž určení je nutnou podmínkou ke správné rekonstrukci původních slovanských tvarů (1.4.). Následně se věnujeme právě otázce rekonstrukce slovanského tvaru a otázkám spojeným s rekonstrukcí předpokládaného románského pramene (1.5.). Nakonec je obrácena naše pozornost od výrazové stránky slov ke stránce významové (1.6.). Druhá kapitola je jádrem celé knihy, podávajíc zevrubnou etymologickou analýzu konkrétních výpůjček. Jde o řadu samostatných studií (2.1.–2.21.) věnovaných jednotlivým slovům, vystavěných ovšem co nejjednodušším způsobem a sledujících většinu otázek obecně popsaných v první kapitole. Snažíme se přitom i o vyčerpávající uvedení a zhodnocení dosavadních výkladů daného slova. Třetí kapitola obsahuje závěry, které je možno z provedené analýzy učinit. Jsou zde shrnuty dílčí výsledky (3.1.) a alespoň načrtnuty některé jejich obecné důsledky (3.2., 3.3.).

Cíl práce je dvojitý. Zprv se chceme dobrat uspokojivé etymologie jednotlivých slov, tj. analýzou dostupného materiálu dospět k nejpravděpodobnějšímu výkladu o způsobu přejetí dané jednotky. Zadruhé chceme syntézou dosažených dílčích výsledků vytvořit nástin obecného modelu, pomocí něhož bude možné v případném dalším zkoumání pohlížet i na další jednotky, kterými se v této práci nezabýváme.

1. Obecná témata

1.1. MATERIÁL

Jako románské výpůjčky ve slovanských jazycích je možno vymezit různé soubory lexikálních jednotek, podle toho, jaká kritéria si k tomu zvolíme a jak s nimi zacházíme.

15

Jednou z možností může být kritérium geografické. Při jeho použití pak jde o rozhodnutí, zda se budeme zabývat jen přejímáním daným přímým kontaktem románského a slovanského jazykového prostředí, nebo zda zohledníme jen tu prostou skutečnost, že dané slovo má románský původ či prošlo při své cestě na slovanskou půdu románským jazykovým prostředím. Ve druhém případě bychom se dobrali podstatně většího souboru jednotek, museli bychom totiž počítat i s těmi románskými slovy, jež byla ke Slovanům zprostředkována jinými jazyky, zejména germánskými.

Jinou možností je kritérium chronologické. Podle něj, a ve spojitosti s charakterem uvažovaných jazykových útvarů, můžeme románské výpůjčky ve slovanských jazycích rozdělit do dvou skupin. První skupinu tvoří více časově různých vrstev výpůjček mladších, tj. těch, které byly a jsou do slovanských jazyků přejímány v různých dobách jejich existence; z hlediska jazykových útvarů jde tedy o přejímání z jednotlivých již konstituovaných románských jazyků do jednotlivých rovněž již vzniklých jazyků slovanských, ať už přímo nebo zprostředkovaně. Tak lze například zkoumat francouzské výpůjčky v ruštině či bulharštině nebo italské výpůjčky ve slovinštině či chorvatštině. Tyto mladší vrstvy výpůjček jsou z podstaty věci předmětem zkoumání prací zabývajících se kontaktem vybrané dvojice jazyků, a spadají tak do pole působnosti jednotlivých slavistických oborů jako rusistika, bulharistika, kroatistika či slovenistika. Druhou skupinu tvoří románské výpůjčky staré, tj. z doby, kdy ještě ani románské, ani slovanské jazyky konstituovány nebyly. Jedná se o dobu druhé poloviny prvního tisíciletí po Kristu, kdy se teprve začíná nářečně diferencovat praslovanština a zároveň probíhá i štěpení románštiny na románské jazyky (o tom viz 1.3.). Řada přejetí z této doby je dána přímým kontaktem románsko-slovanským, řada romanismů však byla na slovanskou půdu zprostředkována Germány.

V naší práci použijeme k vymezení materiálu kombinaci obou zmíněných kritérií, chronologického i geografického. Budeme se zabývat časově nejstarší vrstvou výpůjček a z nich těmi, které byly pravděpodobně přejaty na slovanskou půdu přímo, bez zprostředkování.

Jedná se zpravidla o slova, u nichž je vcelku zřejmé, že jejich pramenem je doložené slovo latinské, ale jejichž hlásková podoba nám zároveň znemožňuje uvažovat jednoduše o přejetí z literární latiny. Starší výkla-

dy se často pokoušely tento problém řešit předpokladem zprostředkování latinských výrazů na slovanskou půdu nějakým dalším jazykovým útvarem, nejčastěji germánským (zejména Miklošičovy práce, např. Miklosich 1867, 1876, MEW, z dalších uveďme např. Mladenova 1909 či Mayera 1927), ale též ilyrsko-thráckým (Oštir 1923, 1924a, 1924b) či keltským (Šachmatov 1912). Většinou tím však narážely na problémy jiné, především sémantické, geografické a chronologické. Novější výklady proto většinou dávají přednost předpokladu, že se přejímalo z živého, neliterárního jazykového útvaru románského.

Této vrstvě slov byla ve slavistice vždy věnována zasloužená pozornost. Je však třeba hned říci, že největšímu zájmu se těšilo zkoumání toponym. V oblastech kontaktu románského a slovanského prostředí bylo totiž značné množství původně latinských toponym slavizováno. Tato problematika byla zpracována v řadě prací, z nichž je třeba jmenovat především řadu statí Skokových (např. Skok 1926, 1928–1929, 1930b, 1934, 1950), dále se touto otázkou zabývali například Jireček (1902) či Šimunović (1984–1985). V poslední době se tímto tématem intenzivně zabývá Holzer (2007, 2008). My se budeme v naší práci primárně zabývat materiálem netoponymickým; toponyma nám však v některých případech poslouží při osvětlování některých problematických výkladů.

Netoponymický materiál byl zatím zkoumán v následujících pracích:

Monograficky je tematika starých románských výpůjček ve slovanských jazycích pojednána ve dvou pracích. Rocchi (1990) vyšel materiálově z románského etymologického slovníku Meyera-Lübkeho (REW) a zabýval se slovanskými slovy, která jsou v něm pojímána jako staré románské výpůjčky. Na Rocchiho knihu explicitně navázala ve své disertační práci Šega (2006), s podobnou metodologií, ale užším zaměřením na slovinštinu. Přínos obou prací tkví především v samotném shromáždění materiálu a také ve shrnutí dosavadních názorů na původ jednotlivých slov. Pro obě je však charakteristickou absencí vysvětlování, jak se dané slovo šířilo po slovanském areálu, byť doklady z nejihoslovanských jazyků uváděny jsou.¹

Románské výpůjčky probírají i některé práce, jejichž hlavní zaměření je jiné. Důležité jsou vedlejší či „doplňkové“ kapitoly a výklady o roma-

1 Šega se problematikou geografického rozšíření starých romanismů ve slovanských jazycích zabývala ještě v samostatném textu (2008), v němž rozdělila korpus zkoumaných jednotek do šesti skupin podle míry doložení dané jednotky ve slovanských jazycích (slova přejatá do všech slovanských jazyků, slova přejatá do slovinštiny a západoslovanských jazyků, slova přejatá do slovinštiny, ostatních jsl. jazyků a do ruštiny, slova přejatá do všech jsl. jazyků, slova přejatá do slovinštiny a chorvatštiny a konečně slova přejatá jen do slovinštiny).

nismech v pracích věnovaných primárně germanismům ve slovanských jazycích. Pro vyčerpávající výčet a rozbor dosavadních výkladů a hojně představení vlastních výkladů autorů platí dodnes za nepřekonané práce Kiparského (1934) a Stendera-Petersena (1927). Svůj význam mají i starší pojednání Mladenovovo (1909) a mladší Martynovovo (1963). Pro snesení dokladů konkrétních slovanských slov je důležitý Newerkla (2004), který je, při absenci dokončeného staročeského slovníku, cenným zdrojem pro zisk staročeského a také staršího slovenského materiálu.

Našeho tématu se dotýkají i další práce. Desnickaja (1978, 1983, 1987) se primárně zabývá kontaktem balkánských etnik s východoslovanským jazykovým areálem. Úžeji na křesťanskou terminologii jsou zaměřeni Boháč (1908b), Frinta (1918, 1954), Klich (1927), Titz (1930–1931), Šetka (1964), Olesch (1977) či Habovštiak (1996). Oprávněně málo uznávané Kronsteinerovy práce (Kronsteiner 1982, 1983, 1987) slouží jejich autorovi především k dokazování panonského původu staroslověnštiny.

Jiné práce přinášejí buď relativně málo materiálu (Bidwell 1961, Rusek 1987, Petrov-Slodnjak 1987, Duridanov 1987, Pičhadze 1993, Cadorini 1996, 1998) a/nebo často postrádají jeho vysvětlování (Lehr-Spławiński 1929, Habovštiak 1993, Schaller 2008 aj.).

Jednotlivá slova jsou samozřejmě předmětem rozboru v heslech etymologických slovníků jednotlivých slovanských jazyků (ESJS, BER, Mladenov 1941, Skok 1971–1974, Bezlaj 1976–2007, Snoj 2003, H–K, Machek 1957a, 1968, Rejzek 2001, Brückner 1927, Sławski 1952–, Borys 2005, HEW, SEKaš, Preobraženskij 1958, Vasmer 1953–1958, Orel 2007, ESUkr, EDUL, ESBr), ve slovnících zahrnujících všeslovanskou slovní zásobu (MEW, Berneker 1908–1914, SM, SP), v dílech věnovaných praslovanštině a jejímu historickému vývoji (Vondrák 1906, 1924–1928, Vaillant 1950–1974, Moszyński 1957b, Shevelov 1964, Lamprecht 1987, Gołąb 1992, Mareš 1999), v gramatikách staroslověnštiny (Vondrák 1912, Diels 1963) a v dílčích studiích věnovaných menší skupině či dvojici slov či jen slovu jednomu.

Protože staré romanismy ve slovanských jazycích představují poměrně početnou vrstvu (například Šega 2006 pracuje se 133 jednotkami), jejíž jediné smysluplné, totiž důkladné zpracování přesahuje možnosti této práce, omezíme se zde na užší skupinu slov, kterou zhruba získáme průnikem dvou množin. Jednu představují slova, která – metaforicky řečeno – „udělala kariéru“, tedy ta, která se po přejetí z románského prostředí do jihoslovanského areálu dále šířila mezislovanskými výpůjčkami a zařadila se tak do všeslovanské vrstvy slovní zásoby. Druhou množinu tvoří slova, v jejichž etymologickém výkladu dosud existují ne zcela vyjasněné otázky ohledně

způsobu přejetí, tj. především ohledně některých hláskových substitucí. Celkem vzato tedy lze říci, že se budeme zabývat slovy, která jsou významná pro slavistiku obecně (pracovat budeme se všemi slovanskými jazyky) a která zároveň představují výzvu pro slavistu konkrétně (měl by na jejich výkladu ukázat, jak lze s problémy naložit).

1.2. HISTORIE

Pokud se chceme věnovat přímému kontaktu živých, mluvených jazykových útvarů, je nutné se zaměřit na dobu, kdy vůbec existoval přímý kontakt jejich mluvčích. Názory na to, kdy se Slované poprvé mohli dostat do kontaktu s živlem románským, nejsou zcela jednotné. První historické zmínky o Slovanech pocházejí už z děl starověkých historiků (Plinius starší, Tacitus, Ptolemaios aj.), ale zde jde spíše o výraz povědomí o tom, že za hranicemi římské říše sídlí jiné etnikum, než o doklad přímých a trvalejších kontaktů s ním. Kdy se Slované začali šířit ze své pravlasti, není jisté. Některé archeologické doklady koexistence Slovanů a Germánů na sídlišťích pozdní doby římské a jistá slovanská toponyma uváděná již v římské době by snad mohla potvrzovat (menšinové) předpoklady rané slovanské infiltrace z pravlasti, a to v podobě zemědělské kolonizace. Nicméně za vstup Slovanů do dějin je většinou považována až doba masivní slovanské expanze, kdy se Slované v několika postupných vlnách šíří ze své pravlasti do dalších částí Evropy. Jejich útoky na různá etnika jsou pak doloženy v písemných pramenech germánských (Fredegarova kronika, letopisy fuldské aj.) a byzantských (Prokopios, Jordanes aj.). První slabší vlny Slovanů je možno předpokládat už pro konec 5. století, k hlavním pak docházelo během století šestého a sedmého (podrobně viz například Nestor 1963 a zejména Šuvalov 1998, v přehledu Podborský 1999, 273n, Měřínský 2002, 34n, Bednaříková-Homola-Měřínský 2006, 11n, Beranová-Lutovský 2009, 15n). Západní proud směřoval do Poodří, Polabí a Posálí, odtud bočně k jihu na Slovensko, Moravu a do Čech. Jižní proud směřoval přes oblast dnešní Moldávie k dolnímu Dunaji, odtud pak jednak dále na jih, jednak bočním proudem na západ do Potisí, středního Podunají, Panonie, Dalmácie až Karantánie.

Slované se tak dostali na území bývalých římských provincií Noricum, Panonia, Dalmatia, Dacia, Moesia a Macedonia, kde se setkali s větším či menším osídlením románským. O kontinuitě osídlení, tedy o tom, že se Slované nedostali na území prázdná, svědčí právě slavizovaná toponyma románského či latinského původu (srov. k tomu např. Kronsteiner 1987, Holzer 2007, 28n, viz i Bednaříková-Homola-Měřínský 2006, 55n). Slované

se tak na uvedených územích setkali se zbytky římských kulturních tradic, které je v mnoha případech obohatily o znalost nových reálií, výrobních technik apod., což se jazykově odrazilo právě ve výpůjčkách. Postupný ústup románského živilu na těchto územích ve prospěch živilu slovanského byl nejpomalejší v Dalmácii a Istrii, kde se udržely románské jazykové útvary až do pozdního středověku, ve zbytcích až do novověku.

Podstatná část raně středověkých dějin kontaktu slovanského a románsko-latinského živilu je spjata s fenoménem přijetí křesťanství Slovanů. Ze Slovanů přijímají křesťanství nejprve Chorvaté, a to zřejmě už v sedmém století pod vlivem působení latinských misionářů z pobřežních dalmatských měst, především Splitu a Zadaru (srov. o tom Dvorník 1964, 90n). V následujícím století se křesťanství ke Slovanům šířilo ze dvou center – z arcibiskupství v Salcburku a z akvilejského patriarchátu na severovýchodě Itálie.

Ze Salcburku se šířila jednak misie iroskotská, činná nejprve v Karantánii a poté i v Panonii (o ní viz Isačenko 1948, 14n, Cibulka 1958, 115n, Dvorník 1964, 115, Zagiba 1966, 20n), jednak misie vedená franckými kněžími, směřující, zejména po pádu avarské říše, do Panonie, ale i na Moravu a do Čech.

Působení kněží akvilejského patriarchátu u Slovanů se podrobně věnoval v řadě svých prací Vavřínek (1959, 1963a, 37n, 1963b, 1963c, 1965, 2002, dále viz zejména Cibulka 1958, 135n, Zagiba 1964). Intenzita a rozsah působení akvilejského patriarchátu se v průběhu staletí měnily. Největšího rozmachu dosáhl akvilejský patriarchát na přelomu 8. a 9. století za patriarchy Paulina, což se projevilo i v tom, že jeho misionáři, úspěšní už předtím v Dalmácii, byli přizváni Franky i k christianizaci Panonie. Z Panonie pak přišli akvilejští misionáři i na Moravu. Tam probíhala v prvních desetiletích 9. století christianizace spíše živelně, v podobě volného pohybu franckých, akvilejských a snad i iroskotských kněží, teprve po roce 829 se tato oblast dostává do sféry pasovské diecéze, což přináší vytvoření církevní organizace i útlum působení jiných než bavorských misionářů.

O tom, že misie vycházející z Akvileje působily i na Moravě, existují svědectví archeologická i písemná. V prvním ohledu jde o skutečnost, že první moravské kostely (např. kostel v Sadech u Uherského Hradiště) nesly architektonické znaky shodující se s církevními stavbami na istrijsko-dalmatském prostředí. V druhém ohledu je důležitá pasáž z páté kapitoly Života Metodějova, kde se jako součást Rostislavova poselství k císaři Michaelovi píše: „přišlo k nám mnoho učitelů-křesťanů z Vlach i z Řecka a z Němec, učíce nás rozličně“ (MMFH II, 144). Učiteli z Vlach a Řecka jsou

patrně mínění právě misionáři z Akvileje, neboť ta byla po celý raný středověk křižovatkou kulturních sfér, kde se vedle římských tradic výrazně pro-sazovaly i vlivy řecké. Pro nás je však nejzajímavějším dokladem působení akvilejských kněží u Slovanů svědectví jazykové, totiž některé slovanské křesťanské termíny románského původu, jimiž se budeme zabývat v našich etymologických analýzách.²

1.3. JAZYKOVÉ ÚTVARY

Mluvíme-li o románsko-slovanském jazykovém kontaktu, musíme také blíže specifikovat, jaké jazykové útvary máme na mysli, čili – jednoduše řečeno – pojednat o otázce, odkud kam se vlastně přejímalo.

Jazyk Slovanů druhé poloviny 1. tisíciletí je tradičně nazýván praslovanština, jazyk románského obyvatelstva lidová latina, románština a podobně. Jednotliví badatelé se však různí v celkovém vymezení i ve vnitřní periodizaci těchto jazykových útvarů, v závislosti na tom, jaké jazykové jevy považují za podstatné pro uvažování o jednotě jazyka a o jeho vývojové proměně v jazyk nový, v našem případě v jazyky slovanské a jazyky románské. Z rozdílných pojetí pak samozřejmě plynou i rozdíly v užívané terminologii. Obecně můžeme celou problematiku spolu s Jansonem (1991, 20) rozdělit do tří aspektů, které je třeba od sebe přísně odlišovat. Něco jiného je 1) vlastní vývoj jazyka, tj. změny, které vedou v konkrétní době k proměně jazyka v nový jazyk či jazyky, dále 2) reflexe této proměny mluvčími onoho jazyka, vedoucí pak k pojmenování jazyka novým jménem, a konečně 3) pohled dnešního lingvisty a terminologie, kterou užívá. Aspekt 2) můžeme v naší práci ponechat stranou, neboť se netýká našeho tématu.³ Věnovat se budeme vztahu aspektů 1) a 3) na slovanské i románské půdě, tedy tomu, co se v uvedené době dělo a jak na to můžeme dnes pohlížet.

Nemůže být sporu o tom, že druhá polovina prvního tisíciletí po Kristu je dobou, kdy dochází k velkému množství praslovanských hláskových

- 2 O kontaktu Slovanů s oblastí akvilejského patriarchátu dále jazykově svědčí i četná slovanská jména zapsaná v tzv. Cividalském evangeliu. Jde o latinský rukopis z 6. století, do něž byla v průběhu 8. a 9. století zapisována na okraj evangelního textu jména osob, jež navštívily klášter v Cividale ležící na severovýchodě Itálie, nedaleko Udine (srov. o tom zejména Stanislav 1947–1948, dále např. Pauliny 1964, 53n). Podrobně o dějinách Furlánska, tedy oblasti akvilejského patriarchátu, v raném středověku viz Krahwinkler (1992).
- 3 Na románské půdě je v tomto ohledu zajímavé první rozlišení lidového jazyka („rustica Romana lingua“) od latiny, k němuž dochází na koncilu v Tours roku 813; podnětné o tom ve vztahu k prvnímu aspektu srov. právě Janson (1991), dále např. Lloyd (1991), Wright (1991).

změn, vedoucích nakonec k jejímu nářečnímu štěpení. Vymezení a periodizace praslovanštiny a jejího rozpadu jsou však různá. Například Lamprecht (1987, 162n) rozlišuje tři období vlastní praslovanštiny: raně praslovanské (500 před Kristem – 400 po Kristu), klasické praslovanské (400–800), pozděně praslovanské (800–1000). Shevelov (1964, 606n) vidí vývoj jako střídání období změn a období stability: doba, která zajímá nás, spadá v jeho pojetí do třetího období velkých změn, kdy dochází k rozpadu praslovanštiny (asi 5.–10. století). K jednotlivým názorům na charakter, vývoj a rozpad praslovanštiny, a to z různých, i jen dílčích úhlů pohledu srov. dále např. Rusek–Borys (1998).

Originální model vypracoval v řadě svých studií Holzer, a to i v souvislosti s problematikou starých romanismů ve slovanštině, proto se mu můžeme věnovat podrobněji. Pro jazyk Slovanů v jejich pravlasti a během jejich migrace užívá Holzer termín „Vorurslavisch“, pro jazyk Slovanů v době ukončení a krátce po slovanské expanzi (kolem roku 600 po Kr.) termín „Urslavisch“ a pro časově následující útvar termín „Gemeinslavisch“, případně též „Nachurslavisch“ (asi do roku 1200). Zatímco první dvě fáze představují prajazyk, tj. jednotný jazyk bez nářečních rozdílů, ve třetí fázi probíhá řada hláskových změn, které způsobují nářeční diferenciaci. Tento útvar tak lze považovat za „obecněslovanské nářeční kontinuum“ – „das gemeinslavische Dialektkontinuum“ (Holzer 1995, 57, 1997, 2007, 19n). Jednotlivé dialekty tohoto celku jsou chápány jako přechodné mezi svými sousedy. Důležité je ještě upozornění, že šlo o geograficky souvislý jazykový celek; předpokládá se, že slovanským jazykem se hovořilo i v oblastech dnešního Rakouska, Maďarska a Rumunska a teprve později došlo k překrytí tamních slovanských dialektů neslovanskými jazyky.

Kromě živého mluveného jazyka existuje ovšem od druhé půle 9. století ještě spisovný slovanský jazyk v podobě staroslověnštiny, přinesené Konstantinem a Metodějem na Velkou Moravu. Kromě toho se uvažuje ještě o starším kulturním předcyrilometodějském slovanském jazyce, jímž se myslí buď jen ústně tradovaná, možná však už i písemně fixovaná (avšak fakticky nedoložená) slovesnost vznikající z činnosti prvních křesťanských misionářů vycházející z Panonie od konce 8. století (nejpodrobněji o tom viz Isačenko 1948, dále srov. například Večerka 1993, 228, Mareš 1961/2000, 47n). Misionáři používali při svém působení slovanský jazyk jako tzv. „lingua quarta“ a jeho součástí byla i vrstva nejstarší slovanské křesťanské terminologie, obsahující i prvky původem románské.

Podstatně složitější je otázka jazykových útvarů románských. Proces vzniku románských jazyků z latiny je pro romanisty trvalou výzvou, ohle-

dávají toto téma z nejrůznějších stran a s nejrůznějšími výsledky. Proces nářečního štěpení vedoucí ke vzniku románských jazyků probíhal zřejmě nejbouřlivěji v 7.–9. století a snad není nepřipadné hovořit pro tuto dobu – analogicky k Holzerovu pojetí slovanských jazykových útvarů – o „obecně-románském nářečním kontinuu“.

Kromě formujících se mluvených románských dialektů ovšem existuje po celou dobu i tradice latinská – v podobě psané produkce i ústní komunikace vzdělavců a samozřejmě v podobě liturgického jazyka. I tato latina se vyvíjela a nelze ji pochopitelně ztotožňovat s tím, co známe z latiny klasické. Hovoří se proto vždy o latině s nějakým přízviskem, jako pozdní, středověká, církevní apod., aniž by však ve vymezení těchto pojmů panovala trvalá shoda; kromě toho se při jejich vymezování často kříží různá kritéria, například lingvistická se sociolingvistickými.

Jen velmi těžko pak lze v takovémto případě posuzovat vzájemné vlivy uvedených jazykových útvarů. Skepse k možnosti rozumného uchopení celé problematiky je podle nás namístě. Pregnantně ji vyjádřil například Herman (1991, 29):

„We are lost in the labyrinth of ill-defined designations and overlapping pseudo-categories like Late Latin, Early Medieval Latin, Literary Latin, Written Latin, Vulgar Latin, Popular Latin, Colloquial Latin, Spoken Latin, Romance, Early Romance, Proto-Romance, Pre-Romance – and the rest. This is so much the case that worthy colleagues seem to spend a lot of their energy in fighting terminological battles.“

Terminologické problémy jsou v tomto případě patrně způsobeny charakterem předmětu samého: komplexní jazyková situace, která v době druhé poloviny prvního tisíciletí panovala v užívání „románských“ a „latinských“ jazykových prostředků, se sama přičí jakémukoli jasnému vymezení i pevné vnitřní strukturaci.⁴

Abychom však nepůsobili zcela odmítavě, uvedme alespoň jeden model snažící se popsat vzájemnou interakci existujících variet. Coseriu (1978, 270) vidí románštinu, jazykový útvar, který rekonstruuje na základě románských jazyků, jako výsledek vzájemného působení literární latiny, hovorové latiny, latiny středních vrstev a latiny v jednotlivých římských provinciích.

4 Zmiňme v této souvislosti analogický problém, ale ze zcela jiného oboru: podobně neřešitelná je uspokojující typografická klasifikace novodobých písem a „každý, kdo se v dobré víře pokouší projasnit stávající terminologii, stojící na dávných omylech, bezděčně ještě více zamotává chuchvalec nauky už jaksepatří zašmodrchané“ (Štorm 2008, 18).

V souladu s tím se snad můžeme společně s Hermanem (1991, 29) spokojit s nejobecnějším vymezením a chápat „the history of Latin from the classical age to Romance as one exceptionally complex but coherent process of linguistic change, with continuous interactions between literary traditions and ambitions on the one side and spoken usage of more or less educated native speakers of Latin on the other, between received grammatical norms and new habits, between old heritage and modified conditions of communication[...]“.⁵

Je-li problémem vymežit samy románské jazykové útvary, o to těžší je pak přisoudit románský jazykový prvek nalezený na slovanské půdě některému z nich. Ve slovanské etymologické literatuře se setkáváme s uváděním nejruznějších zdrojů slovanského slova zjištěného jako výpůjčka z románského/latinského prostředí, přičemž často sama slavistická práce postrádá vymezení, co se uvedeným zdrojovým útvarem myslí. V naší práci budeme používat termín „latinský“ pro jazyk literární, zatímco pro jakýkoli element, jehož hlásková podoba naznačuje, že šlo o prvek z živé mluvené řeči, se spokojíme s nejširším termínem „románský“. Vodítkem k jeho přesnější lokalizaci pak pro nás budou jeho konkrétní hláskové vlastnosti.

Analogicky k vymezení románskému a vzhledem k výše uvedeným různým chápáním pojmů „praslovanský“, „obecněslovanský“ apod. se také na slovanské půdě spokojíme prostě s termínem „slovanský“ pro jakýkoli tvar, ke kterému pro danou dobu přejímání dospějeme; i na jeho lokalizaci bude ukazovat jeho konkrétní hláskový stav. Typicky se tedy v této práci čtenář setká s formulacemi jako „k přejetí patrně došlo z toho románského jazykového útvaru, z něhož se později konstitovala dalmatština, do těch slovanských jazykových útvarů, z nichž se posléze konstitovaly chorvatština a slovinština“ apod. Chceme tím mimo jiné naznačit, že důležitější než sama užívaná terminologie se nám jeví přesnější určení místa i doby přejetí konkrétních slov.

Jak uvádíme výše (1.2.), ke kontaktu románských a slovanských etnik dochází v dané době na poměrně velkém území – v alpských oblastech, na pobřeží Dalmácie a na rozsáhlém prostoru Balkánského poloostrova. Z hlediska jazykových útvarů jde tedy o kontakt těch románských jazykových útvarů, z nichž se vyvinula některá severovýchodní nářečí italštiny, ladínština, furlánština, dalmatština a rumunština, s těmi slovanskými jazykovými útvary, z nichž pak vznikly jednotlivé jihoslovanské jazyky. Ze slavistic-

5 K jednotlivým pojetím románských jazykových útvarů srov. dále například Desnickaja (1987), Reichenkron (1965), Dardel (1996), Meier (1996), Varvaro (1991), Kontzi (1978), Bonfante (1987).

ké strany se doposud uvedenými románskými jazykovými útvary zabývali například: Cadorini (1996, 1998) furlánštinou, Muljačić (1987, 2000a, 2000b, 2000c) dalmatštinou, Paliga (2006) rumunštinou.⁶

1.4. MEZISLOVANSKÉ VÝPŮJČKY

Vzhledem k tomu, že s románským obyvatelstvem sousedila jen některá slovanská etnika a že je zároveň řada románských výpůjček zachována ve všech či téměř všech slovanských jazycích, musí být součástí vysvětlování toho, jak se výraz ke Slovanům dostal, i otázka mezislovanských výpůjček (na to explicitně upozorňují např. Pičhadze 1993, Hill 1987, 46 či Rusek 1987, 134). V řadě případů se nabízejí poměrně samozřejmé směry šíření původně románské výpůjčky po slovanském území.

Za jakýsi hlavní proud je možno považovat směr ze západních oblastí jihoslovanského areálu na sever. To je spojeno právě se skutečností, že řada starých románských výpůjček tvoří nejstarší slovanskou křesťanskou terminologii. Tyto prvky se nejdříve dostaly k předkům dnešních Slovinců a Chorvatů, neboť v západních oblastech jihoslovanského areálu byl přímý kontakt s christianizačními centry. Odtud se tyto křesťanské termíny šířily k severním slovanským sousedům – ke zprostředkování přitom docházelo buď samotnými misionáři používajícími slovanský jazyk, kteří se při svém působení dostávají až na Moravu (o tom viz v kapitole 1.2.), nebo prostě od jednotlivých slovanských obyvatel k dalším, v rámci slovanského nářečního kontinua. Od západních Jihoslovanů se dále románské přejímky dostávaly i k jejich východním sousedům (srbština, bulharština, makedonština), v případě křesťanských termínů však jen okrajově (nářečně), neboť tyto jazyky spadají do pravoslavné sféry, která se opírala o terminologii řeckou.

V dalších stoletích získala zprostředkovatelskou a šířitelenskou roli pro okolní slovanské jazyky především čeština (srov. k tomu zejména Havránek 1936, nověji např. Němec 1993). K přejímání nejstarší křesťanské terminologie z češtiny docházelo v případě lužické srbštiny (Frinta 1954), polštiny (Klich 1927, Siatkowski 1996a, 1996b, Karpluk 2001, Basaj–Siatkowski 2006) i polabštiny (Mareš 1962). Z polštiny se některé výrazy šířily dále k sousedním Slovanům východním;⁷ k nim se románské výpůjčky ovšem mohly dostávat snad i z prostředí jihoslovanského (Desnickaja 1978, 1983).

6 Bibliografii zkoumání rumunsko-slovanských jazykových vztahů shrnuje Sikimićová (1990).

7 Havránek (1963, 299) nadhazuje i myšlenku, že některá slova mohla být do ukrajinštiny a běloruštiny přejata bezprostředně z češtiny, nikoli přes polštinu.

Specifickou problematiku představuje kontakt jednotlivých slovanských jazyků se staroslověnštinou a církevní slovanštinou. Předpokládat lze přejímání oběma směry. Otázka prvního směru, tj. přejímání z prastarých slovanských dialektů do staroslověnštiny, byla – jak známo – ve starší slavistice úzce spojena s otázkou původu staroslověnštiny, neboť řadě badatelů, tj. zastáncům tzv. panonské teorie (zejména Kopitar či Miklošič), sloužily tzv. „moravismy“ či „panonismy“ k dokazování západního, nebalkánského původu staroslověnského jazyka (srov. k tomu např. Večerka 1978 a Isačenko 1948, 9n); jakýmsi novodobým ozvukem panonské teorie jsou pak texty Kronsteinerovy (1982, 1983, 1986, 1987). Dnes se ovšem víceméně obecně přijímá, že západoslovanské („moravské“), případně snad západojihoslovanské („panonské“, „slovinské“) lexikální prvky prostě představují specifickou vrstvu slov, která se dostala do staroslověnštiny z živých slovanských dialektů poté, co byla staroslověnština soluňskými bratry přinesena na Moravu z Balkánu.

Druhý směr, tj. přejímání ze staroslověnštiny či církevní slovanštiny, se týká zejména oblasti východoslovanské. Především pro ruštinu je možno předpokládat, že některé románské výpůjčky se do ní dostaly přes ruskou církevní slovanštinu (srov. ACETUM, COMES). Dále je nesnadné rozhodnout, jak se původní románské výpůjčky dostaly do lužické srbštiny: kromě přejetí z češtiny uvažuje Frinta (1954) často i o tom, že jde o paleoslovenismy.

1.5. FORMÁLNÍ REKONSTRUKCE

Teprve po zjištění mezislovanských výpůjček lze uvažovat o původní slovanské podobě předpokládané románské výpůjčky. Sám slovanský materiál sloužící k rekonstrukci je ve slavistických pracích dobře znám, co do výčtu tvarů s jejich významy tak naše práce nepřináší mnoho nového. Spíše než o snesení nového materiálu nám zde jde o přesnější interpretaci materiálu známého. Vzhledem k tomu, že staré romanismy byly přejímány od počátku kontaktů slovanského a románského obyvatelstva, je často pro jasnější a uspokojivé vysvětlení hláskových substitucí při přejetí nezbytné sestoupit při rekonstruování hlouběji do minulosti a počítat se slovanským tvarem, který odráží starší hláskový stav, než jaký bývá uváděn v tradičních rekonstrukcích. V naší práci se tedy čtenář setká s takovým zápisem rekonstruovaného tvaru, který by se měl co nejvíce blížit předpokládanému skutečnému stavu v době přejetí; pracujeme tedy podobným způsobem jako například Holzer (2007) či Lamprecht (1987). Kupříkladu místo tradiční

rekonstrukce **ocьтъ* dospíváme k staršímu **ākītū* (viz ACETUM), místo tradičního **roganъ* k staršímu **pāgānū* (viz PAGANUS) a podobně.

Pro rekonstruovaný slovanský tvar pak hledáme jeho románský pramen. Také ten je třeba rekonstruovat. Přitom je tu jeden rozdíl oproti rekonstrukci slovanského tvaru. Zatímco v případě slovanského materiálu máme k dispozici jen kontinuanty praslovanského tvaru z jednotlivých slovanských jazyků, v případě románského materiálu nám ke správné rekonstrukci pomáhá jednak materiál z dochovaných románských jazyků (a i zde je nutné počítat s mezirománskými výpůjčkami),⁸ jednak doložený tvar předcházející rekonstruovanému tvaru románskému, totiž tvar latinský. Je přitom s podivem, že mnohdy se v literatuře v úvahách o románském prameni vychází pouze z doloženého latinského tvaru a z jeho předpokládaného dalšího vývoje a nepřihlíží se k oněm doloženým kontinuantům v románských jazycích. Například Holzer (2007, 30) přímo hovoří o tom, že v případě slovanského materiálu máme k rekonstrukci slovanského tvaru k dispozici pouze jeho následný „output“, zatímco v případě románském zase pouze jeho předchozí „input“. Podle nás je však třeba mít na paměti tu skutečnost, že k „očekávanému vývoji latinského tvaru“ se dospělo na základě romanistického zkoumání konkrétního materiálu z románských jazyků a že právě toto je nutnou podmínkou ke správné rekonstrukci románského tvaru. Na nutnost brát v úvahu „input“ i „output“, tj. postupovat jednak v čase vpřed (od latinského tvaru dál), jednak vzad (od tvarů z románských jazyků zpět), přičemž druhý aspekt je důležitější, upozorňuje zejména Hall (1978). Jedním z cílů této práce by mělo být právě důsledné skloubení obou zmíněných aspektů. Vždy proto uvádíme vyčerpávající románský materiál k dané jednotce a pak jej dále interpretujeme. Už samo jeho shromáždění a uvedení ve slavistické práci je jistým novem; obvykle se slavisté spokojují s uváděním románského materiálu shromážděného ve starším románském etymologickém slovníku Meyera-Lübkeho (REW), v posledních desetiletích však vyšly a vycházejí etymologické i výkladové slovníky jednotlivých románských jazyků (DCLC, DEC, DEI, DEP, DER, DESE, DES, EWD, FEW, HdR, LEI, NP), které poskytují románský materiál v celé šíři. K jeho interpretaci je pak k dispozici řada prací představujících

- 8 Nejasnosti do rekonstrukce románského tvaru mohou vnést tzv. poloknižní výrazy, tj. slova, která zčásti prošla předpokládaným fonetickým historickým vývojem, zčásti však nikoli, většinou proto, že je používali vzdělanci, kteří si byli rozdílu mezi latinou a vznikajícími románskými jazyky vědomi a u konkrétních slov se někdy snažili uchovat původní latinské znění; formálně tak tato slova představují něco mezi původním latinským tvarem a jeho pravidelným koncovým výsledkem v konkrétním románském jazyce.

syntetický pohled na románské historické hláskosloví (především Lausberg 1967–1969, dále např. Skok 1940, Wartburg 1950, Reichenkron 1965, Weinrich 1969, Banfi 1996)⁹ a prací věnujících se historické gramatice jednoho konkrétního románského jazyka (Eichenhofer 1999, Kramer 1977, Rohlf 1949, Bartoli 1906). Právě ohled na pozdější fáze románštiny, resp. první fáze vývoje jednotlivých románských jazyků, nám pomáhá lépe vyložit některé problémy či nejasnosti, které se objevily při úvahách o přejímání románského slova na slovanskou půdu.

Hlavním úkolem při zkoumání výpůjček je dopátrat se koherentního souboru slovanských hláskových reflexí za jednotlivé hlásky románské čili řešit problém hláskové substituce a adaptace v momentu přejetí. O takový model se zatím pokusil Bidwell (1961), ovšem jen pro vokály, a nejnověji Holzer (2007, 41–47, 2008). Ze starších prací můžeme jmenovat práci Bartoliho (1908), v užším vymezení se této otázce věnují Šturm (1927, 1928), Ramovš (1926–1927) či Skok (1926, 1928–1929).

V naší práci vycházíme především z modelu Holzerova (2007), který je nejpropracovanější a nejsystematičtější vybudovaný. Bude nám oporou pro mnohé výklady, na druhou stranu se také pokusíme upozornit na některé jeho nejasnosti a nebudeme se zdráhat ani jej v některých ohledech modifikovat. To je dáno i tím, že záběr naší práce je širší než horizont práce Holzerovy: ta se totiž zabývá pouze romanismy přejatými z románského dialektu, který byl předstupněm dalmatštiny, do slovanského dialektu, který byl předstupněm chorvatštiny, zatímco my bereme v úvahu celý prostor slovansko-románského kontaktu. Podrobněji Holzerův model zhodnotíme ve třetí kapitole naší práce.

Zmíňme ještě obecněji, že právě u zkoumání výpůjček je dobře patrné, jak si mohou vzájemně prospívat historicko-srovnávací jazykověda a etymologie. V našem případě pomáhá prvně zmíněná disciplína druhé v tom, že pokud víme, že k některým románským změnám již docházelo pouze na omezeném území a pokud díky nim zároveň nalezneme uspokojivé vysvětlení hláskových substitucí, získáme zároveň i přesnější představu o místě a době přejetí konkrétního slova. Naopak druhá disciplína pomáhá první v tom smyslu, že v případě, že zkoumáme slova, jejichž pravděpodobná doba přejetí spadá do písemně nedoložených fází dávajícího i přijímajícího jazyka, může takové zkoumání přispět i k určení chronologie prehistorických hláskových změn proběhnuvších v těchto jazycích. Oba naznačené

9 O problematice obtížného stanovení chronologie hláskových změn v romanistice obecně viz Gsell (1996).

úhly pohledu se přitom vzájemně doplňují. Při zkoumání výpůjček pak jde vlastně o to, aby se dvě řady – jednu, podávající relativní chronologii hláskových změn dávacího jazyka, a druhou, podávající relativní chronologii hláskových změn přijímajícího jazyka – podařilo sladit v řadu jednu. Pěknými příklady takové práce jsou Holzerovy studie z oblasti kontaktu slovansko-germánského (Holzer 2001), slovansko-baltského (Holzer 2006) a ovšem právě slovansko-románského (Holzer 2007, 2008).

1.6. SÉMANTICKÁ STRÁNKA

Stejně důležitá jako formální stránka je v etymologickém zkoumání i stránka významová; obě představují různé strany téže mince, totiž zkoumání jazykového znaku. Charakter našeho materiálu je ovšem takový, že mnohdy je co do sémantiky výpůjčky zcela jasno: pro rekonstruovaný slovanský tvar je možno počítat s tímž významem, jaký měl jeho románský pramen (srov. CRUX, ACETUM, ACIARIUM a podobně). V takových případech se v našich studiích omezujeme pouze na stručné pojednání o pozdějším sémantickém vývoji dané jednotky na slovanské půdě, tedy v jednotlivých slovanských jazycích. Obecně je přitom možno počítat s dvojí motivací sémantické proměny slova.

První motivace je vnitřní, jazyková, a je dána rozličnými vztahy mezi jednotkami v lexikálním systému jazyka; v případě výpůjček jde především o vztah synonymie – existuje-li synonymie výpůjčky s domácím slovem (případně s jinou, starší výpůjčkou), dochází často k sémantickým posunům, diferenciaci, specializaci apod. Z našeho materiálu si můžeme uvést příklad slovanského **baná*, které se z původnějšího významu ‘lázeň’ vyvíjelo na západoslovanské půdě v pozdější ‘kupole’, ‘něco kupolovitého’, ‘důl’ zřejmě proto, že pro význam ‘lázeň’ již Slované na tomto území měli domácí slovo, totiž **lazнь*, **lazьnā*; to naopak chybí v jihoslovanských jazycích, a tam proto zůstává **baná* ve významu ‘lázeň’; vliv na významový vývoj uvedených slov však mohla mít i druhá románská výpůjčka, výraz **ist̃ba* (viz EXTUFA a BALNEUM a podrobněji Boček 2010b).

Druhou motivací můžeme chápat jako vnější, mimojazykovou. Jde zde především o potřebu označit nějakou skutečnost, pro kterou dosud v daném jazyce není pojmenování. K vzniku tohoto pojmenování pak dochází například přenášením významu. V našem materiálu je to patrné zejména u názvů rostlin (viz PERSICA & BRASSICA, LACTUCA, CAEREFOLIUM, CERASUS).

Obě zmíněné motivace k sémantické změně však lze někdy jen těžko odlišit, spíše jde často v konkrétních příkladech o jejich kombinaci. Vliv na

sémantický vývoj mohou mít i další faktory, jako je vzájemné ovlivňování slov podobně či stejně znějících apod.

Mezi starými romanismy ve slovanských jazycích však nalezneme i takové, u nichž na to, že se přejímalo z živého jazyka a nikoli literární latiny, ukazuje nikoli jejich forma, ale právě význam. Po hláskové stránce by předpoklad přejetí z literární latiny vyhovoval, nicméně sémantický vývoj v románských jazycích se zdá nasvědčovat tomu, že pramenem slovanského slova byl spíše nějaký lidový románský tvar. Protože se však v naší práci zaměřujeme především na otázku hláskových substitucí, ukážeme si zmíněnou sémantickou problematiku pouze na jednom příkladu, který tak bude představovat spíše jakýsi exkurs (viz CALENDAE).

2. Etymologická analýza

Většina studií materiálové části práce má jednotnou podobu.¹⁰ Jednotlivé části studií přitom odrážejí dílčí problémy či témata, o nichž jsme pojednali v úvodní kapitole. Pravidlem každá studie začíná představením slovanského materiálu k dané lexikální jednotce s uvedením případných mezislovanských výpůjček. Výčet materiálu začíná nejstaršími, tj. staroslověnskými (případně církevněslovanskými), doklady na slovanské půdě a pokračuje v pořadí jihoslovanské – západoslovanské – východoslovanské jazyky, které má alespoň rámcově naznačit nejčastější směr šíření výpůjčky po slovanském areálu. Dále je uvedena literatura, v níž se slovanské slovo vykládá jako stará románská výpůjčka. Následuje analogické uvedení románského materiálu (s uvedením případných mezirománských výpůjček) sloužícího k rekonstrukci hledaného románského pramene slovanského slova. Poté je provedena diskuse o hláskových substitucích ve slovanském slově za hlásky románského zdroje, případně též o morfologické adaptaci slova, a zvažuje se nejpravděpodobnější románský tvar, který mohl být do slovanského prostředí přejat. Dále jsou zmíněny a posouzeny jiné výklady, totiž ty, které nemají slovanské slovo za přímou výpůjčku z románského prostředí, ale počítají se zprostředkováním latinského výrazu ke Slovanům jiným jazykovým útvarem, případně též s domácím původem slovanského slova. Studie jsou zakončeny zasazením jazykového materiálu do mimojazykových souvislostí (usouvztažením k označované skutečnosti) a pojednáním o původním významu slova (pochopitelně v souvislosti s významem rekonstruovaného románského tvaru a s jeho dalším sémantickým vývojem) a o jeho dalším sémantickém vývoji na slovanské půdě.

Pro názvy jednotlivých kapitol nevolíme rekonstruovaný slovanský prave tvar dané jednotky ani rekonstruovaný románský pramen, neboť oba bývají v literatuře uváděny v různých podobách a diskuse o nich jsou vlastně hlavní náplní našich jednotlivých pojednání. Naše studie jsou proto nazvány podle nejstaršího pramene slovanského slova na románské půdě, tedy podle slova latinského.

2.1. ACETUM

Slovanský materiál:

stsl. *ocьтъ* (Ev, Psalt, Euch, Supr, Gl, Nicod) i 'kyselé víno', adj. *ocьтънь* (Zogr, Mar, Ostr, Supr), *ocьтѣнь* (Sav) 'octový', 'kyselého vína' (SJS 3, 632–633, ESJS 10, 571);

¹⁰ S výjimkou některých, u nichž si specifčnost materiálu vyžádala jiný výkladový postup, který v tom případě na daném místě uvádíme (EPISCOPUS, PERSICA & BRASSICA).

bulh. *océt*, arch. a nář. *océd* (RBE 11, 1213, 1217, BER 4, 987n); mak. *ocet* (RMJ 2, 117); sch. *òcat*, ch. *ocät*, kajk. *ocët*, štok., čak. *ócat* (Rj 8, 502, Skok 1971–1974, 2, 540); sln. st. *óčet* (Pleteršnik 2006, 1, 751, SSKJ 3, 246);

slk. *ocot*, *vocot*, *ocet* (HSSLk 3, 109; k slk. dvojí střídnicí -o- a -e- za ь viz Lamprecht 1987, 140); stč. *ocet* (StčS 2, 255n, Newerkla 2004, 600), po předložkách i *uocet* (Gebauer 1894–1929, 1, 233), č. *ocet*; pomsln. *uòct*, *uocet*, *uocet* i 'nic' (PWb 3, 660, 753); kaš. *oci* i 'nic' (Sychta 1967–1976, 3, 285); stpol. *ocet* i 'kyselé víno, méněcenný nápoj' (SStp 5, 402, Borys 2005, 378), pol. *ocet*;

br. *vócat* (přejato z polštiny, ESBr 2, 205), nář. *ócat*, *ócot* (SBrH 3, 266); ukr. *óčet* (patrně přejato z polštiny, srov. Kiparsky 1934, 119, Machek 1957a, 333 = 1968, 408; ESUkr 4, 242 však připouští pouze vliv polského slova); str. *ocьtь*, *ocetь*, *ocьtь*, *ocetь* (Sreznevskij 1893–1906, 2, 841, SRJa 14, 92), r. *óčet* (SSRLJ 8, 1785; jde o paleoslovenismus, srov. Machek 1957a, 333 = 1968, 408, ESJS 10, 571), nář. *óčet* (SRNG 25, 58); SM 32, 11 má všechny vsl. tvary za přejaté z polštiny;

Kromě uvedených spec. významů vše 'ocet'.

Z uvedených tvarů se rekonstruuje slovanské **ocьtь*. Jeho posledním pramenem je latinské *acētum*¹¹ 'ocet' (snad jde o substantivizované neutrum původního adjektiva **acētus*, derivátu slovesa *aceō* 'být kyselý', E–M 5, W–H 1, 6). Předpokladu přímého přejetí slovanského slova z latiny ovšem brání hlásková nesrovnalost: lat. *ē* by se na slovanské půdě refleктоvalo jako *ě*, nikoli jako ь. Uvažuje se proto o přejetí z nějakého románského pokračování latinského slova (pro románský původ se vyslovili Jireček 1902, 36, Mladenov 1909, 94, Skok 1926, 394, Popović 1960, 592, Shevelov 1964, 171, Sadnik 1969, 3, Duridanov 1987, 9, Kronsteiner 1987, 60, Desnickaja 1987, 33, Habovštiak 1988, 30, Rocchi 1990, 44, Rejzek 2001, 422, Snoj 2003, 461, Borys 2005, 378, Schaller 2008, 29 aj.). K jeho hledání máme k dispozici následující materiál v románských jazycích:

- 11 Zápis prozodických vlastností latinských, lidovělatinských a románských tvarů (pojímaných jako tři časově následná vývojová stadia na románské půdě) provádíme v našich výkladech tímto způsobem: u doložených latinských tvarů značíme dlouhé slabiky, neoznačujeme naopak přízvuk, neboť ten je odvoditelný podle známého pravidla o poloze přízvuku v latině a kromě toho nemá pro naše výklady velkou důležitost; naopak u rekonstruovaných lidovělatinských tvarů neznačíme kvantitu, neboť ta není v tomto stadiu relevantní, označujeme však přízvuk, protože ten je podstatný pro následný vývoj vokálu pod přízvukem; konečně v rekonstruovaných románských tvarech označujeme krátkost nebo délku všech slabik (s výjimkou koncových, kde tento rys nehraje roli) i přízvuk, abychom uvedli co nejpřesnější podobu románských zdrojů slovanských slov.

dalm. (vegl.) *akáit* (Bartoli 1906, 169); stit. *axeo* (jan.), *acedo* (piem.), *axe(d)o*, *aseo* (lomb.), *asit* (bergell.), *axè*, *asè* (ben.), *asido* (dalmat.), *axéo*, *aséo*, *axedo* (pad.), *acito* (neap.), *achitu* (sic.), it. *aceto* (LEI 1, 381n); furl. *asêt*, *'sêt*, *asèit* (DESF 1, 111, NP 22); rétorom.: surs. *işchïu*, eng. *aşchaid*, surm. *işchia*, suts. *işchieu*, RG *aşchieu* (změna *a > i* před palatálou je pravidelná, Hdr 1, 414); lad. *ajëi*, *agëi*, *agëi*, *ažai*, *ajài*, *ašhëi*, enneb. *ažëi*, *ajëi*, buch. *agëi*, *ažëi*, *ažëi*, *ajëi*, grödn. *ažai*, *ažai*, *ašhëi*, *ajëi*, hfass. *agëi*, *ažëi*, *ažëy*, *ajëi*, dfass. *ažë*, *ajë*, moen. *ajë* (vypadnutí *-t-* je pravidelné, EWD 1, 71n); sard.: centr. *akétu*, log. *agëđu*, kampid. *ažëđu* (DES 1, 50); stprov. *azet*, *eyzil*, stfr. *azet*, *acete*, stfr. stfr. *aisil*, *esil*, *azil*, dále stfr. *aisin* 'kyselé víno' (zakončení na *-il*, *-in* jsou sekundární, FEW 24, 101n); vše 'ocet', dále stšp. *azeto*, *azedo* 'ocet', šp. adj. *acedo* 'kyselý', port. *azedo* 'kyselý' (DCLC 1, 19n, DEP 1, 361).¹²

Většina těchto tvarů prošla palatalizací velár, tedy změnou lat. *k > č > ě*, která se datuje do 3.–5. stol. (Lausberg 1967–1969, 2, 39n). Těto palatalizaci nepodlehly (očekávaně) pouze tvary v centrální sardinštině a v dalmatštině. Lze tedy počítat s románským tvarem **ākĕtu*, který se dále vyvíjel už ne na celém románském areálu v **āčĕtu*, avšak nějakou dobu na menším území zůstal a dal vzniknout dochovaným tvarům v dalmatštině a centrální sardinštině. Právě tento románský tvar **ākĕtu* by snad mohl být tím pramenem, který hledáme pro slovanské slovo. Hláskové substituce by pak nečinily výraznější potíže. Rom. *ă > sl. ā > o*, rom. *u > sl. ū > ъ*. Substituce románského zavřeného *ĕ* slovanským *ĭ (> ъ)* se často uznává (Skok 1926, 394, Ramovš 1936, 40, Shevelov 1964, 171, Sadnik 1969, 3 aj.). Pokud jde o souhlásky, přijmout bychom museli předpoklad, že slovo bylo přejato na slovanskou půdu s *k*, tedy v podobě **ākĭtŭ*, a zde teprve prošlo druhou palatalizací velár, k níž docházelo v přejatých slovech před předními vokály (srov. k tomu Lehr-Splawiński 1955, Stieber 1969, 68n, Lamprecht 1987, 46, Holzer 2007, 54). K přejetí by tak muselo dojít v době před ukončením působnosti druhé palatalizace velár, která probíhala podle Lamprechtovy chronologie mezi lety 575–650 (Lamprecht 1987, 48). Pramenem přejetí by byl ten románský dialekt, jehož stopy jsou zachovány v dalmatštině.

Pro odstranění potíží s vokálem druhé slabiky vznikl předpoklad románské podoby **akĭtu(m)*, vzniklé kontaminací lid. lat. **aketu(m)* 'ocet' a lid. lat. neutra adjektiva **akidu(m)* 'kyselý' (Lehr-Splawiński 1929, 706, Machek 1957a, 333 = 1968, 408, Newerkla 2004, 600 aj.). Tento výklad nelze

12 Rum. *oțet*, arum. *ocăt* 'ocet' < csl. *ocьтѣ* (Tiktin 2001–2005, 2, 880, DER 588, Rosetti 1968, 21, Scărlătoiu 1979, 392).

zpochybnit ve Vasmerových stopách (Vasmer 1953–1958, 2, 295) poukazem na nečetnost slovanských tvarů s *-d-* (bulh. arch. a nář. *océd* mají být důkazem vlivu lat. *acidus*), poněvadž o kontaminaci se uvažuje ještě na románské půdě a Slované mají přejímat z podoby **akitu(m)*. Spíše je však třeba s Kiparským (1934, 118n) poukázat na to, že po předpokládaném románském **akitu(m)* nenalézáme žádné stopy v dochovaném románském materiálu. Kiparsky proto uvažoval o dvojí přejímce do slovanštiny: lat. *acidum* > sl. **ocьdъ* (na ně ukazují zmíněné bulh. arch. a nář. *océd* a snad také ch. *ocad* ‘nějaká rostlina’ (Rj 8, 501) < lat. (*rumex*) *acidus* ‘Rumex acetosa = šťovík kyselý’) a lat. *acetum* > sl. **ocětъ* (na ně ovšem neukazuje žádný dochovaný tvar). Kontaminací obou slov by pak teprve na slovanské půdě vzniklo **ocьtъ*.

Uvažovalo se také o gótském zprostředkování latinského výrazu. V góštštině je doložen gen. sg. *aketis*, *akeitis*, jde zde zřejmě o velmi ranou výpůjčku z latiny (Lehmann 1986, 23n). Za zdroj pro slovanské slovo jej pokládají např. Miklošič (MEW 219) či Uhlenbeck (1893, 489). Pro hláskové potíže se myslí i na zkrácené gót. **akit* (Schwarz 1927a, 124n, Stender-Petersen 1927, 369n, Hamm 1942, 121n, Szemerényi 1979, 117n, SM 32, 11). Mayer (1927, 8, 20, 49, 67) předpokládal západogerm. **akit*.

Kul’bakin 1928, 3 uvažoval o možnosti přejetí z nějakého byzantskořeckého tvaru na Balkáně.

Na závěr uvedme, že jednotliví autoři se často kloní k tomu výkladu, jaký upřednostňují i pro slovanské **vino* ‘vino’. Jedni mají obě slova za přejatá z románského zdroje, druzí pro obě přijímají germánské prostřednictvím.

Ocet je tekutina vznikající kvašením (fermentací) alkoholu přítomného v nejrůznějších tekutinách. Jeho příprava nejrůznějšími způsoby je písemně doložena pro řadu starověkých kultur. Nejčastěji se k výrobě používalo méně hodnotné nebo kyselé víno. O přípravě octa Římany informuje především Columella ve spise *De re rustica* z prvního století po Kristu. Používal se především k ochucování ovoce a jako konzervační látka. Specifického použití se octu dostalo u římských vojáků, kteří z něj smícháním s vodou vytvářeli nápoj zvaný *posca* (Mladenova 1998, 609n).

Přípravu octa u Slovanů popisuje Beranová (2005, 225n). V sémantickém vývoji slova na slovanské půdě můžeme zmínit prosazení rysu ‘méněcennost, druhořadost’, což v kašubštině a pomořské slovinštině vedlo až ke

vzniku významu ‘nic’ (srov. výše); zmínit můžeme v tomto ohledu i český frazém ‘zůstat na ocel’.

2.2. ACIARIUM

37

Slovanský materiál:

rsl. *ocělb*, *ocělъ* ‘ocel’ (MLP 547, SRJa 14, 90);

sch. *ócel*, kajk. *ocelj*, ik. *ocil*, *ocilj*, jek. *ocjel*, *ocjelj* ‘ocel’ (Rj 8, 502–504); sln. *ocel*, *ocěl*, *ocělo* (Pleteršnik 2006, 1, 751);¹³

slk. st. *ocel* ‘ocel’ (HSSlk 3, 108), slk. *ocel* ‘ocel’, ‘výrobek z oceli’ (SSJ 2, 467); stč. *ocěl* ‘ocel’ (StčS 2, 254; DŘ 184n; Newerkla 2004, 600), po předložkách i *uocěl* (Gebauer 1894–1929, 1, 233), č. *ocel* ‘ocel’, ‘výrobek z oceli’ (PSJČ 3, 783n, SSJČ 2, 273); hluž. *wocl*, *wocel* ‘ocel’; *worcl*, *worcel*, snad i *wočel*, *worčel* ‘ocel’ (srov. HEW 3, 1635n, Jakubaš 1954, 413); pol. *ocel*, nář. *ocyl*, *cel*, *oczyl*, *hacel* ‘ocel’, ‘hřebík, skoba na obou koncích podkovy’, ‘křesadlo’ (SJP 1900–1927, 3, 542, SJP 1958–1969, 5, 600; podle Basaje a Siatkowského 2006, 191 může jít o bohemismus, tento názor zastává i Němec 1984, 171);

ukr. *ócel* ‘hřebík na koncích podkovy’, *ocíl* ‘ocel’ (přejato z polštiny, srov. ESUkr 4, 242; podle Evy Havlové je však přejímkou jen první z jmenovaných tvarů, kdežto druhý je vzhledem k -í- a svému významu pravidelným kontinuantem sl. **ocělb*).

Odtud se rekonstruuje sl. **ocělb* ‘ocel’ (pouze SM 32, 10 má i variantu **ocělъ*). Nejstarším pramenem slovanského slova je latinské *aciārium* ‘ocel’, derivát od *aciēs* ‘ostří, hrot’ (W–H 1, 8, E–M 5). Vzhledem k -r- však jako na pramen nelze myslet ani na původní latinský tvar, ani na tato jeho románská pokračování:

rum. *arcér* ‘brousek’ (podle Tiktina 2001–2005, 1, 127 může jít o výpůjčku z it.); stit. *acciaio*, *acciar*, *acciaro*, dále *acé*, *azaro* (lomb.), *açaro* (ben.), *a(c)zaru* (sic.) ‘ocel’, it. *acciaio* ‘meč’, ‘zbroj’, ‘brnění’, *acciaro* ‘ocel’, ‘meč’ (DEI 1, 26, LEI 1, 416n); furl. *azzâr*, *aciâr* ‘ocel’ (DESF 1, 131, NP 27); sard.: centr. *aθ(θ)áriu*, log. *attárdzu*, kampilid. *attsrážu* (DES 1, 151); (st)fr. *acier* ‘ocel’, stprov. *acer* (FEW 24, 104n); stkat. *acer*, kat. *cer* (DEC 1, 26); šp. *acero*; port. *aceiro*, *azeiro* ‘hrot, ostří (zbraně)’ (DEP 1, 65, REW 9).

13 Za samostatné přejetí je třeba vzhledem k -a- v druhé slabice považovat sch. *ócāl*, *ácāl*, *acar* ‘ocel’ (Rj 1, 30, 8, 501); pravděpodobně jde o pozdější románskou výpůjčku, k níž došlo až po provedení slovanských změn, které rozebíráme níže (srov. HEW 3, 1635). Sln. *jeklo* ‘ocel’ je nejspíše výpůjčka ze sthném. *ecchil* tv. (Mareš 1976/2000, 584, 1977, 31, Snoj 2003, 238).

Kromě této řady existují ovšem v románských jazycích ještě další příbuzné formy:

dalm. (vegl.) *azuól* (Bartoli 1906, 172, 379), stit. *azale* (jan., lomb.), *acciale* (piem.), *azal* (bergell.), *açale*, *açallo*, *azalle*, *azalo*, *aço* (ben.), *azal(e)* (pad.), *açal* (ver.), it. st. *aciale*, *acciale* (LEI 1, 408n); rétorom.: surs. *itschal*, deng. *atschal*, heng. *atschel*, suts. *itschal*, RG *atschal* 'ocel' (změna *a* > *i* před palatálou v násloví je pravidelná, HdR 1, 415); lad. *acià* 'ocel', *acià*, *aciá*, *atshá*, buch. *acél*, *ačěl*, *acèl*, grödn. *atšël*, *atšël*, *acél*, hfass. *acél*, *ačël*, *acèl*, dfass. *ačál*, *aciàl*, moen. *aciàl* (EWD 1, 39n); furl. *azzâl*, *aciàl* (DESF 1, 131, NP 27); frankoprov. *asyel*, *aciel*; vše 'ocel'.¹⁴

Jako společné východisko těchto tvarů se rekonstruuje lidovělatinská forma **akiále* (REW 9). Ta nebo její pozdější románské pokračování bývají považovány za zdroj slovanského slova (Schwarz 1927a, 127, Skok 1934, 435, 1971–1974, 2, 540n, Machek 1957a, 333 = 1968, 408, H–K 251, Shevelov 1964, 168, LEI 1, 408n, Kronsteiner 1987, 60, Petrov-Slodnjak 1987, 75, Rocchi 1990, 44n, SM, 32, 10, ESUkr 4, 242, Rejzek 2001, 422, Newerkla 2004, 600).

Pravděpodobnější je přejetí z pozdějšího, románského tvaru. Ve vývoji lidovělatinského **akiále* došlo:

1) k palatalizaci skupiny *ki-* ve všerománské čí; v pozici před vokálem došlo k této změně patrně ještě dříve než v pozici před konsonantem (srov. Lausberg 1967–1969, 2, 55, 59n), jde o velmi raný jev, a nelze tedy předpokládat, že by se přejímalo ještě z tvaru *s k*;

2) ke zdlužení přízvučného vokálu v otevřené slabice, a to na vymezeném románském území (tam, kde se konstituovala francouzština, rétorománské jazyky, dalmatština, některé severoitalské dialekty a také východní část jihoitalských dialektů; Lausberg 1967–1969, 1, 100, 150n, Holzer 2007, 37n). V našem případě na to ukazují tvary s diftongem v dalmatštině a provensálštině.

Dostáváme tedy rom. **āčīāle*. Tento tvar by bylo možné pokládat za zdroj slovanského slova, pokud bychom uspokojivě vysvětlili substituci románského čí a ā.

1) K slovanskému ě se lze z románského ā dostat za předpokladu substituce rom. ā > sl. ā, které pak kvůli předcházející palatální souhlásce prošlo starou přehláskou (delabializací) ā > ě (jako např. *zmija* > *zmiě*). Tu považují mnozí za obecněslovanský jev (Shevelov 1964, 264n, Mareš 1999, 31, Holzer 2007, 51) s tím, že byla později ve většině (pozděně)praslovanských dialektů zrušena (Lamprecht 1987, 41n, Holzer 2007, 52).

14 Rum. *oșel* 'ocel', 'uzávěr pušky' < sl. (Tiktin 2001–2005, 2, 880, DER 588).

2) Jak se mohlo na slovanské půdě reflektovat románské *či*, je nejisté. Holzer (2007, 36–37) uvažoval až o jednom z jeho dalších stadií, a to *ts* [c]. Pro ně rozlišil dva různé slovanské substituenty, podle doby přejetí: pro starší vrstvu románských výpůjček platí podle Holzera substituce rom. *ts* > sl. č, protože jde o přejetí z doby, kdy slovanský konsonantický systém ještě neměl *c* jakožto výsledek druhé a třetí palatalizace velár (resp. kdy výsledek druhé i třetí palatalizace velár ještě nebyl asibilován – jednalo se o *t'*); nejbližší románské hlásce proto podle Holzera bylo slovanské č jako výsledek palatalizace první. Pro výpůjčky z doby, kdy již bylo slovanské *t'* asibilováno v *c*, pak platí substituce rom. *ts* > sl. *c* (Holzer 2007, 42). Jak jsme naznačili dříve (Boček 2008b), toto Holzerovo rozlišení není bezproblémové, a to i v kontextu s analogickým, podobně problematickým rozlišením dvou slovanských substituentů – *dž* a *dz* – za románské *dz* (srov. DIACONUS). Na onu – podle něj pozdější – substituci rom. *ts* > sl. *c* neuvádí Holzer ani jeden příklad. Právě případ slovanského **ocěľ* se ji ovšem zdá potvrzovat. Domníváme se však, že celý výklad je třeba pojmout jinak, potřebujeme se totiž dostat k palatálnímu konsonantu v uvažovaném slovanském tvaru ještě před slovanskou přehláskou *ā* > *ě*, protože ta by jinak nemohla nastat.

Je sice pravda, že na většině románského území, které bylo v kontaktu se slovanským obyvatelstvem, bylo výsledkem (lidově)latinské skupiny *ki-* před vokálem *ts* [c], vyvíjející se pak většinou dále až v *s* (Lausberg 1967–1969, 2, 60, Rohlf s 1949, 451n, Bartoli 1906, 366, 379), ale i toto *ts* mělo neasibilovaný předstupeň *t'*, který ostatně uvádí ve svém modelu vývoje románského dialektu i Holzer (2007, 36). Chronologie románské asibilace *t' > ts* není přesně dána, neexistuje proto důvod, proč by nebylo možné uvažovat i tom, že v době prvních kontaktů románského a slovanského obyvatelstva k ní ještě nedošlo. Slované se tedy snad mohli setkat ještě s románským *t'*. A mohli je substituovat svým *t'* (podlehnuvším potom asibilaci v *c*), pokud je již v době prvních kontaktů s románským obyvatelstvem měli v konsonantickém systému svého jazyka. Lze přijmout, že tomu tak bylo, pokud uznáme stáří třetí slovanské palatalizace velár. Zatímco průběh druhé palatalizace velár se všeobecně klade až po proběhnutí staré slovanské přehlásky (srov. Lamprecht 1987, 45, Holzer 2007, 54), stáří a vůbec okolnosti a pravidelnost třetí palatalizace jsou pro slavisty stálou výzvou a neexistuje o ní doposud shoda. Někteří (např. Mareš 1999, 53–58 s další literaturou) ji považují za velmi starou změnu. V poslední době ji právě Holzer (2007, 51) zařazuje dokonce před přehlásku. Při přijetí takovéto relativní chronologie je pak možné předpokládat, že Slované substituovali rom. *t'* svým *t'* jakožto výsledkem třetí palatalizace, toto *t'* pak způsobilo přehlásku *ā* > *ě* a následně

se asibilovalo. Celkově tedy: rom. **āt'āle* > sl. **āt'āli* > **āt'ěli* > **áčěli* > **ocěľ*. Zdá se, že právě tento způsob přejetí měl ve svém výkladu na mysli Skok (1971–1974, 2, 540n).

40

Jako nejpravděpodobnější místo přejetí se tedy jeví oblast severovýchodní Itálie či Dalmácie. Kiparsky (1934, 117) hledal původ slova konkrétně v rétorománském tvaru **atsél*, který předpokládal pro rétorománský dialekt v Nonsbergu (jedině tam lze totiž myslet na *ts* [c], zatímco na ostatním rétorománském území dává původní *ki-* před vokálem *tsch* [č]; srov. Lausberg 1967–1969, 2, 59). To však není nutné, můžeme totiž námi uvedené románské *t'* předpokládat pro většinu severoitalských dialektů.

Jiné výklady z románského prostředí: Šturm (1927, 64) viděl původ slovanského slova ve furlánském dialektickém tvaru **azzèl*, čímž chtěl přesunout změnu *a* > *e* na románskou půdu; nevysvětlil však otázku vokalické délky. Jeho výklad odmítl např. Rocchi (1990, 45). Ramovš (1926–1927, 162) naopak posunul přejetí až do praslovanštiny; proti tomu ovšem Skok (1928–1929, 58n) poukázal na geografické rozšíření slova: vyskytuje se především u Slovanů západojihoslovanských a západních, což je podpora pro námi představený výklad. Pokud jde o původ ruskocírkevněslovanských tvarů, soudí se, že může jít o nezávislou výpůjčku z řeckého *ἄτζαλον* (HEW 3, 1636, stejně Mareš 1976/2000, 584, řadící sem i srbské slovo).

Nepřesvědčily předpoklady germánského zprostředkování románského slova ke Slovanům (Gebauer 1894–1929, 1, 451, Bartoli 1908, 55, Mayer 1927, 8–9, 19, 49, 67: < západogerm. **akkili-*, Brückner 1927, 373: < sthněm. *eckil*), protože nevysvětlují jasně substituci vokálu druhé slabiky. Schuster-Šewc (HEW 3, 1635) viděl původ slovanských tvarů (vyjma *r* *csl.*) v (raně) starohornoněmeckém **ak(k)ile-*. Mareš (1976/2000, 584) zastává románský původ slova pro češtinu a slovenštinu, u lužické srbštiny se mu však jako pravděpodobnější jeví starohornoněmecký původ. Doloženo je sthněm. m. *ekkol*, *eckol*, *eckil*, střhněm. m. *eckel*, *ekkel* 'ocel' < germ. **akkial* (Köbler 1993, 223).

Zcela nepravděpodobný je Oštirův (1923, 100) předpoklad ilyrsko-thráckého původu slovanského slova (to jako možnost připouští i Šturm 1927, 64).

S naším předpokladem přejetí slovanského **ocěľ* v oblasti kontaktu románského obyvatelstva se západojihoslovanskými a západoslovanskými kmeny souzní i poznatky, které zjistila o kovářském/hutním řemesle starých Slovanů archeologie. Kovářství patří k nejstarším řemeslům, jimiž se Slova-

né začali zabývat; bylo tomu tak už v době jejich etnogeneze ve slovanské pravlasti. Tomu odpovídá i nejstarší vrstva kovářských termínů: slova jako *železo*, *sekyra* či *kovat* jsou jednoznačně praslovanského stáří a lze je označit jako starší předhistorickou vrstvu kovářských termínů (Němec 1984, 168). Po migraci z pravlasti pak dochází k dalšímu vývoji kovářského řemesla, přičemž je možno odlišit dva samostatné okruhy – východní a západní. Právě onen druhý je pak charakterizován náhlým vzestupem v 7. a 8. století, podpořeným pravděpodobně i stykem se sousedními oblastmi neslovanskými. Jde o oblast Podunají, kde se patrně Slované setkali se starší tradicí: hovoří se pak o „rozkvětu v době, kdy slovanští kováři se přiučili novým výrobním způsobům a začali kovat vhodné typy nástrojů, obvyklých již v bývalých podunajských provinciálních dílnách“ (Pleiner 1958, 194); „právě před vytvořením velkomoravského státního útvaru procházela slovanská výroba neobyčejným rozmachem, podmíněným vzestupem technické úrovně v tak specializovaném oboru, jakým bylo hutnictví železa“ (Pleiner 1958, 223). Pro toto období se už na základě archeologických rozborů předpokládá v některých slovanských dílnách i výroba oceli. Této fázi pak odpovídají další kovářské termíny, které Němec (1984, 168) označuje jako mladší předhistorickou (pozdněpraslovanskou) vrstvu. Jde o slova doložená jen u Slovanů západojihoslovanských a západních (od nich se ovšem případně šířila dále mezislovanskými výpůjčkami); patří sem např. *kladivo*, *výheň* – a právě *ocel* (srov. k tomu i DŘ 184n).

Pokud jde o sémantický vývoj, zmínit můžeme pouze posun významu v polštině. Tam je *ocel* bohemismem, přičemž došlo ke specializaci do významu ‘hřebík, skoba na podkově’, zřejmě pod vlivem jiné, pozdější výpůjčky *stal* < něm. *Stahl* (Brückner 1927, 512), která „obsadila“ význam ‘ocel’.¹⁵

2.3. BALNEUM

Slovanský materiál:

stsl. *banja* ‘lázeň’ (Supr, Apost; SJS 1, 69, ESJS 1, 56); rsl. *bainę* (Sreznevskij 1893–1906, 3, Doplňky, 7)

15 Novější výpůjčky z němčiny nacházíme i v dalších západoslovanských jazycích: dluž. *stal* (Starosta 1999, 469), kaš. *stál* (Sychta 1967–1976, 5, 149). R., ukr. a br. *stal* ‘ocel’ jsou přejímky buď z polštiny (Vasmer 1953–1958, 3, 2, ESUkr 5, 394) nebo přímo z němčiny (podle Mareše 1976/2000, 584, který to uvádí do souvislosti se západní orientací v petrovském období). Novější jsou rovněž jihoslovanské výpůjčky z turečtiny: bulh., mak. *čelik*, sch. *čelik* ‘ocel’ (Mladenov 1941, 681, RMJ 3, 533n, Skok 1971–1974, 1, 304); z řečtiny je bulh. *stomana* tv. (Mladenov 1941, 610).

bulh. *bánja* 'koupelna', 'lázně (budova)', 'lázeň (koupel)', 'klenba oblohy', pl. *báni* 'doly' (RBKE 1, 34, RBE 1, 411, Gerov 1895–1904, 1, 24); mak. *banja* 'koupelna', 'lázně (budova)', 'lázeň (koupel)' (RMJ 1, 22); sch. *bänja* 'lázně (budova)', 'lázeň (koupel)', nář. 'koupelna' (Rj 1, 176n); sln. *bánja* 'vana'¹⁶ (SSKJ 1, 98);

slk. st. *baňa* 'doly', 'jáma, prohlubeň', 'kulatá nádoba se zúženým hrdlem', 'kupole' (HSSlk 1, 109), slk. *baňa* 'doly', 'něco klenutého, kulovitého', 'velká kulatá nádoba', 'kupole' (SSJ 1, 69); stč. *báně* 'nádoba, džbán' (Gb 1, 25), č. *báně*, *báň* 'kulovitá střecha věže, kupole', 'kulovitý poklop, vydutá nádoba nebo její část', 'klenba oblohy', 'něco kulovitého tvaru (vosí hnízdo, holubník, hlavička dýmky)', 'vězení', 'zastavárna, pomn. 'doly', 'lázně, nář. *baňa* 'hliněná nádoba' (PSJČ 1, 74, SSJČ 1, 78, Čižmarová 1986); hluž. *banja* 'něco kulovitého', 'džbán', 'dýně' (Pfuhl 1866, 6, Jakubaš 1954, 58); dluž. *banja* 'konev, džbán', 'vypouklá miska', 'konev na vodu', 'konvice na mléko' (Muka 1926–1928, 1, 13); pomsln. *baňa* 'dýně', 'hlava, obzvláště holá', 'baňatý džbán', 'kupole' (PWb 1, 16); kaš. *baňa* 'dýně = Cucurbita pepo', 'velká hlava', 'kráva bez rohu' (Sychta 1967–1976, 1, 17); stpol. *bania* 'kulovitá nádoba s hrdlem', 'dýně = Lagenaria vulgaris' (SStp 2, 59), pol. *bania* 'něco vypouklého kulatého', 'bandaska, konev', 'poklop, koule', 'kupole', 'bublina, puchýř', 'dýně = Cucurbita pepo', 'koš na přechovávání živých ryb' (SJP 1958–1969, 1, 334n);

br. nář. *bánja*, *bájnja* 'lázeň' (SBrH 1, 152n); stokr. *bánja* 'kupole na kostele', 'solivar' (Hrinčenko 1907–1909, 1, 27), ukr. *bánja* 'lázeň', 'kupole', 'něco kulatého' (SUM 1, 102); str. *banja* 'zřídlo, teplý pramen', 'koupelna', 'nádoba na mytí', 'obřad pokřtění' (SRJa 1, 70, Sreznevskij 1893–1906, 1, 41), r. *bánja* 'lázně (budova)', 'koupelna', 'lázeň (koupel)' (SSRLJ 1, 269), nář. 'místnost, kde se v zimě přede', 'obřad v době před svatbou a po ní', 'obřadní píseň na svatbě', 'množství lnu k usušení v koupelně' (SRNG 2, 56, 97).

Z těchto tvarů lze rekonstruovat původní slovanskou formu **baňa*. K otázce, zda je lépe počítat s více samostatnými, homonymními lexémy, nebo naopak jedinou jednotkou, srov. níže v oddíle o sémantickém vývoji.

Za pramen slovanského slova se nejčastěji považuje nějaký lidovělatinický/románský tvar vzešlý z latinských tvarů *balineum*, *balneum* n. 'koupelna', 'koupel, lázeň', v pl. 'lázně, místo zařízené ke koupání' (LČS 1, 151). Pro lidovělatinický/románský původ slovanského slova se vyslovili např. Meillet 1902–1905, 182, Berneker 1908–1914, 1, 42n, Murko 1913, 14n, H–K

16 U slovinského tvaru se vzhledem k významu počítá s vlivem stříhnm. *wanne* (Snoj 2003, 30). Ale význam 'vana' je doložen i na románské půdě (v italštině a španělštině, viz níže). Předpokládat germánský vliv na sln. slovo proto snad není zcela nutné.

64n, Sławski 1952-, 1, 26, Vasmer 1953–1958, 1, 52, Szymański–Sławski in SP 1, 189n, SM 1, 151n, Popović 1960, 589, Vahros 1963, 163n, Trubačev 1966, 289n, Skok 1971–1974, 1, 108, Bezljaj 1976–2007, 1, 11, HEW 1, 18, BER 1, 32, ESUkr 1, 136, ESBr 1, 305, Szymański 1986, 14, Desnickaja 1987, 32, ESJS 1, 56, Rocchi 1990, 69n, Šega 1998, 73, 2006, 42, Rejzek 2001, 69, NREt 42, Borys 2005, 21, Orel 2007, 1, 85, Schaller 2008, 29, 35. Latinské slovo je přejímka z řeckého βαλανείον ‘lázně’, ‘koupel’, jehož etymologie je nejasná (srov. Frisk 1960–1970, 1, 212n). Obvykle se předpokládá, že do slovanštiny byl přejat románský tvar nominativu plurálu neutra se zakončením *-a* a na slovanské půdě došlo k morfológické adaptaci, přechodu k *ja*-kmenům feminin. Myslet by se snad případně mohlo i na přejetí ze singulárového tvaru zakončeného na *-a* – doloženo je totiž i latinské femininum *balinea* tv. (W–H 1, 94, E–M 65).

Tvary zachované v románských jazycích vycházejí ze singuláru neutra: rum. *báie* ‘lázeň (koupel)’, ‘lázně (budova)’, ‘důl’, arum., meglenorum. *bañã* (Scãrlãtoiu 1979, 390, Tiktin 2001–2005, 1, 196n, DER 58); dalm. *bañ* ‘lázeň (koupel)’, ‘lázně (budova)’ (Bartoli 1906, 172); stit. *bagnio*, *bagno* (flor.), *vangnio* (neap.), *bagni* pl. (sic.), *bagni*, *bagn* (lig., piem., lomb., emil., mant., bol.), *bàgno* (ben., terst., istr.) ‘místo, kde se koná lázeň’; it. *bagno*, nář. *bagnu* (lig., sic.), *bagn* (piem., mil., emil.), *bagno* (neap.) ‘vana, necky’; it. *bagno*, nář. *bagnio* (ben.), *bagno* (ver., neap., ben., terst.), *vangnio* (neap.), *bagnu* (sic.), *báñu*, *báño* (lig.), *bagn* (piem., lomb., pav., emil.), *báñ* (lomb.), ‘lázeň (koupel)’; it. nář. *bagna*, *báña*, neap. *bangnio* ‘šťáva, omáčka’ (LEI 4, 939n), it. *bagno* ‘věznicí’ (tento význam vznikl podle lázeňské budovy v Konstantinopoli, kterou začali Turci používat jako vězení pro otroky a galejníky, Murko 1913, 41n, DEI 1, 406, REW 75, FEW 1, 225);¹⁷ furl. *bagn*, *bàin*, *bàgno* ‘lázeň’ (NP 31, DESF 1, 139); rétorom.: surs. *bogn*, deng. nář. *bogn*, *bagn*, RG *bogn*, rétorom. nář. *bõñ*, *bañ* ‘lázně’ (HdR 1, 116); lad. *bàgn*, *bagn*, buch. *bagn*, *bañ*, grödn. *bany*, *bàni*, hfass. *bagn*, dfass. *bagn*, moen. *bàgn* ‘lázeň’ (EWD 1, 198); sard.: log. *bándzu*, stkampid. *bánǰu* ‘lázeň (koupel)’, ‘lázně (budova)’, ‘vana’ (zatímco log. a kampid. tvar *báñu* byl přejat z italštiny, DES 1, 175); stfr. *bain*, stprov. *banh*, prov. *ban* (FEW 1, 225), fr. *bain* ‘lázeň (koupel)’, ‘lázně (budova)’, ‘vana’ (fr. *bagne* ‘věznicí’ < it. *bagno* ‘věznicí’, Gamillscheg 1969, 71, 73), prov. *banh*, kat. *bany* (DEC 1, 622n), stšp., šp. *baño* ‘lázeň (koupel)’, ‘lázně (budova)’, ‘vana’ (DCLC, 1, 389), port. *banho* ‘lázeň (koupel)’, ‘lázně (budova)’ (DEP 1, 386).

Nejasný je původ rumunských tvarů. Nejčastěji jsou vykládány jako pozdější výpůjčky právě ze slovanského prostředí (SDEM 43, Pușcariu 1905,

17 It. *balneo* ‘lázně (budova)’ je knižní přejímka z řečtiny nebo latiny (LEI 4, 953).

14, M-L 75, Rocchi 1990, 69n), nicméně existují i názory, že jde o přímá pokračování latinského tvaru. Proti přímému vývoji z latiny se zdá svědčit především vokál první slabiky: za lat. *a* čekáme rum. *â*, *nikoli a* (Tiktin 2001-2005, 1, 197). Cioranescu (DER 58) však poukazuje na to, že neznáme chování konsonantické skupiny *-nm-* (kterou lze v tomto slově předpokládat, viz níže u rekonstrukce románského tvaru) před jotací – chybí na ně další příklady; lze však na ně snad usuzovat z chování *-ll-* před jotací: v takové pozici gemináta mizí a předchozí *a* zůstává zachováno (srov. lat. *mal-leus* > rum. *mai*). Přímý vývoj z latiny je tedy snad pro rum. *báie* přijatelný.

Rekonstrukce románského plurálového tvaru, který předpokládáme jako zdroj slovanského slova, není problematická, stačí nahradit singulárové lidovělatinské *-u* plurálovým *-a*. Sama rekonstrukce románského tvaru se může ubírat dvěma cestami. Rozdíl spočívá v tom, jak se vysvětluje vznik *-n-* uprostřed slova. Vyjít je nejprve pochopitelně třeba z doloženého latinského tvaru *balnea*, který představuje výsledek po vypadnutí nepřízvučného vokálu *i* v původnějším latinském *balinea*. V pozici před vokálem (tedy v hiátu) pak dochází ke změně *e* v polovokál *j* (*i*) (Lausberg 1967-1969, 1, 195, Holzer 2007, 33), představující vlastně měkkící složku předcházejícího konsonantu. Tvar **baln'a* se pak podle jedněch badatelů (DEI 1, 406, DER 58) vyvíjel tak, že došlo v konsonantické skupině k asimilaci, vzniku gemináty a následnému zjednodušení (*-ln-* > *-nm-* > *-n-*), podle jiných (DES 1, 175, DCLC, 1, 389, DEC 1, 622, DEP 1, 386, FEW 1, 225, LEI 4, 951) došlo prostě k vypadnutí *l* v konsonantické skupině. Oba výklady vedou ovšem k tvaru **ban'a*, rozdíl spočívá pouze v možnosti zahrnout do výkladu i rumunský tvar v prvním případě (srov. výše rozbor rumunského slova). Tvar **ban'a* je spolehlivou rekonstrukcí, navíc existuje i doložené nápisové βανιατόρι z 6.-7. století (DCLC, 1, 389). Na části románského území (tam, kde se konstitovala francouzština, rétorománské jazyky, dalmatština, některé severoitalské dialekty a také východní část jihoitalských dialektů) je pak třeba předpokládat románské zdĺoužení přízvučného vokálu (Lausberg 1967-1969, 1, 100, 150n), k němuž dochází i v pozici před skupinou konsonant + polovokál *j* (*i*) (srov. Holzer 2007, 38). Na provedené zdĺoužení ukazuje diftong ve výsledném dalmatském i francouzském tvaru (viz výše). Získáváme tedy románský tvar **bān'a*, který se zdá plně vyhovovat jako zdroj slovanského slova, tedy: sl. **ban'a* < **bān'a* < rom. **bān'a* se substitucí rom. *ā* > sl. *ā* > *a*. K přejetí tedy mohlo dojít v oblasti severovýchodní Itálie nebo v Dalmácii, a to v době po provedení románského zdĺoužení přízvučného vokálu.

Uvažovalo se také o řeckém původu slovanského slova. Existují tyto výklady:

První se zřejmě odvíjí od nejasné Körtingovy (1907, 134n) úvahy o existenci řeckých tvarů *βανειον, *βάνειον (Körting se pokoušel najít slova, která by snad mohla mít vliv na vznik podle něj nepravidelného lidovělatinského tvaru). Körtingovu domněnku převzal Vasmer (1907–1909, 3, 38), když jako zdroj slovanského *banja* uvedl ř. *βάνειο, *βάνεια (to zvažuje i Brückner 1913, 26). Proti tomu se oprávněně namítá (Murko 1913, 14, Vahros 1963, 165), že tyto tvary nejsou doloženy, především však po nich nelze nalézt pozdější stopy. Kromě toho by také bylo třeba pro stř. β [w] očekávat slovanský substituent v. Vasmer posléze tento svůj výklad opustil a vyslovil se pro většinový výklad z románského prostředí (Vasmer 1953–1958, 1, 52).

Jiný výklad o přejetí z řečtiny předložil Machek (1957a, 24 = 1968, 45). Předpokládal, že bylo přejato doložené βαλανειον 'lázeň, přičemž na slovanské půdě došlo k disimilaci -l- > -j- a poté dalo *baja*- kontrakcí *bā*-. Zakončení *-ná* a rod pak Machek připsal vlivu domácího slovanského *lazzná*. Proti Machkovu výkladu je možno mít tyto námitky: přijímá se v podstatě ad hoc disimilace (není jasné, proč by k ní mělo dojít, ve slově nejsou artikulačně natolik blízké hlásky, které by si „vadily“); předpoklad kontrakce na celém slovanském území je velmi problematický (srov. Ondruš 1971, 15); přijetí sekundárního vlivu domácího slova snižuje výpovědní sílu výkladu; stejně jako v předchozím případě je sporná substituce počáteční řecké hlásky.

Rozmanitost významů doložených tvarů ve slovanských jazycích vede k různým, často navzájem těžko slučitelným výkladům o původním významu slovanského slova a o konkrétních cestách sémantického vývoje v jednotlivých slovanských jazycích či větších.¹⁸ Otázku je jistě třeba spojit i s možností samostatných výpůjček na více místech v oblasti románsko-slovanského kontaktu. Některé badatele tato významová pestrost přivádí dokonce k vydělení dvou či více samostatných, homonymních slovanských slov **banja*, jiné k domněnce o domácím původu slovanského slova.

Nejčastěji se pro slovanské slovo vychází z téhož významu, jaký měl nejpravděpodobnější, tj. románský zdroj přejetí, totiž 'lázně'. Zdá se, že odtud je možno odvodit všechny ostatní významy, odlišnosti jsou jen v různých názorech, zda se tyto další významy dají odvodit bezprostředně z významu 'lázně' nebo jde o postupný, řetězový vývoj významů.

Původní význam 'lázně' je nejlépe uchován v jihoslovanských a východoslovanských jazycích, zatímco v jazycích západoslovanských nacházíme

18 Srov. i Boček 2010b.

především významy 'kupole' a 'kulovitá nádoba', respektive 'cokoli kulovitého, baňatého' (různě specifikováno). Vznik významu 'kupole' z významu 'lázně' lze asi nejlépe vysvětlit předpokladem metonymického přenesení významu: charakteristickým znakem římských lázní byl totiž kupolovitý tvar střechy.

Otázkou je ovšem způsob rozšíření tohoto významu u západních Slovanů:

Murko (1913, 28) na základě podrobného rozboru písemných i materiálních pramenů vyzdvihl velkou podobnost původních lázní s byzantskými a ruskými kostely, a to právě podobnost v kupolovitém tvaru střechy; poukázal v tomto ohledu i na původní baptisteria, samostatné stavby sloužící ke křtům a opatřené proto křestním bazénem; teprve později se křest přesouvá přímo do kostela. Podle Murka se tedy význam 'kupole' rozšířil k západním Slovanům od jejich východních sousedů, konkrétně z ruštiny a ukrajinštiny do polštiny, odtud do češtiny a dále.

Jinak na věc pohlíží Machek (l.c.), Trubačev (1966, 293) a SM (1, 151n), když jako pojítko mezi významy 'lázně' a 'kupole' vidí význam 'důl, doly, šachta'. Podle Machka vzniká význam 'doly' z významu 'lázně' na základě podobnosti v několika typických znacích (zapuštění do země, těsnost, kamenný spodek i stěny, vysoká teplota), sl. slovo pak podle něj začalo označovat specifickou část důlního zařízení, totiž krytbu nad tavicím tyglíkem a odtud pak kupoli nad stavbami vůbec. Podle SM (l.c.) vznikl význam 'kupole' primárně v zsl. a teprve odtud se částečně rozšířil do vsl. (ukr.). Pičhadzeová (1993, 45n, NREt, 42) předpokládá dvě samostatná přejetí, obě ovšem z lidové latiny: jednak do jsl. s významem 'lázeň' (odtud rozšíření do vsl.), jednak do zsl., a to ihned s významem 'kupole' (a odtud částečně do vsl. (ukr.)). Vznik významu 'důl' z významu 'lázně' se vcelku obecně přijímá (viz např. Sławski 1952-, 1, 26, Hauptová 1972, 107, HEW 1, 18); výjimkou je Murko (1913, 28n) předpokládající nejasně vývoj 'kupole' > 'důl' a rozšíření významu 'důl' z jsl. do zsl.

Význam 'něco kulovitého' (nejčastěji nádoba, klenba oblohy, vosí hnízdo, dýně apod.) se většinou vysvětluje z významu 'kupole' (Murko 1913, 28n, Szymański-Sławski in SP 1, 190, Boryš 2005, 21). Ale Machek (l.c.) vykládal i význam 'vosí hnízdo' z významu 'důl', a to na základě společných znaků: zapuštění v zemi, oválná podoba, „vosy v něm pracují podobně jako horníci“ v dole.

Z tohoto na první pohled poněkud chaotického přehledu názorů na sémantický vývoj slovanského slova a při vědomí, že z hláskových důvodů musíme předpokládat přejetí v oblasti západně od východní hranice rozší-

ření románské změny zdloužení přízvučného vokálu, snad můžeme vyvodit následující předpoklad šíření slova u Slovanů:

Slovo bylo přejato v západní oblasti jihoslovanského areálu, odkud se v původním významu 'lázně' rozšířilo na zbytek jihoslovanského území i ke Slovanům východním. Z významu 'lázně' je na základě znalosti o vzhledu římských lázní možno bezprostředně odvodit význam 'kupole', který se uplatnil u Slovanů západních, od nichž se částečně rozšířil ke Slovanům východním (obvyklá cesta šíření mezislovanských výpůjček). Z významu 'kupole' vznikl metaforicky význam 'něco kupolovitého, baňatého', různě pak specifikovaný ve významech 'nádoba, džbán', 'vosí hnízdo', 'dýně', 'klenba oblohy' apod. Motivací ke změně původního významu 'lázeň' mohlo být na západoslovanské půdě to, že pro význam 'lázeň' již Slované na tomto území měli domácí slovo, totiž **laznъ*, **laznǫ*; to naopak chybí v jihoslovanských jazycích, a snad proto tam zůstává **banǫ* ve významu 'lázeň'.

Význam 'důl' mohl vzniknout z původního významu 'lázně', nejspíše podle Machkova popisu (takový vývoj je jistě možno předpokládat i samostatně v rumunštině, ani sémantická stránka tedy nebrání domácímu výkladu rumunského slova).

Dodejme konečně, že v češtině doložený význam 'vězení' je patrně odrazem vlivu italského či francouzského slova s tímto významem (srov. Machek 1957a, 24 = 1968, 45).

Osobitě vyložil slovanský materiál Polák (1947; 1980, 324n), který od sebe oddělil tři homonymní slovanská slova:

1) *banǫ* 'lázeň, koupel' je podle něj „vlastní balkanismus“, tj. slovo prostě společné jazykům jihovýchodní Evropy bez možnosti určit, zda či odkud a kam se přejímalo; kromě sl. tvarů sem patří i lat. *balneum*, ř. βαλανεϊον či alb. *banjë* (srov. i Polák 1977, 124); Polák dokonce tento balkanismus uvádí do souvislosti s kartvelským kořenem **ban-* (> gruz. *bana* 'mýt (se), koupat (se)');

2) *banǫ* 'něco vydutého (kulatého) nebo vypuklého' ← 'prostor, do něhož se něco vkládá' spojuje Polák s ugrofinským kořenem, který je např. ve finském *pane-* 'klást, umísťovat něco někam';

3) *banǫ* 'důl, šachta' je mladší, civilizační středověký termín související nějak s ním. *Bann* 'pozemek, okrsek'.

Zastáncem domácího původu slovanského slova je Ondruš (1971; 1977, 136n; 2002, 46–52). Předpokládá starší psl. **bat-nja*, které považuje za deverbativum z **batati* 'bít, sekat'. Oporou má být slk. nář. *báň* 'mýtina' ← 'místo, kde

se bije, káci'. Pro **batnja* tedy Ondruš uvažuje o původním významu 'místo, kde se bije, seká, šlehá', z čehož lze odvodit jednak podle něj velmi raný význam 'důl', tedy 'místo, kde se rozbíjí, rozsekává ruda', jednak význam 'lázně', protože staří Slované provozovali koupání tak, že se v horké páře a vodě šlehali větvičkami či proutím. Poměrně přesvědčivé je Ondrušovo uvedení sémantických paralel z jiných jazyků: str. *p̃r̃t̃b* 'koupel' : *p̃r̃rati* 'bít', lit. *pirtis* 'koupel' : *perti* 'bít', lot. *pirts* 'koupel' : *pert* 'bít'. Podobně jako Ondruš vykládal slovanské slovo už Meringer (1904, 158n): vyšel z ie. kořene **bhan-* 'bít', ke kterému řadil i gót. *banja* 'rána', a zmiňoval bití proutím při koupeli. Domácí původ měl zřejmě na mysli i Brückner (1913, 26n, 1957, 14), předpokládá původní význam 'důl, jáma, dolík'; odtud měl vzniknout jednak 1) význam 'lázeň' podle toho, že nejstarší lázně byly zapuštěny do země, jednak 2) význam 'něco kulovitého'.

2.4. CAEREFOLIUM

Slovanský materiál:

sch. *trebulja* 'Caerefolium = kerblík' (Rj 18, 584, *t-* je sekundární).¹⁹

slk. st. *trebula*, *trebul'ka*, slk. *trebul'ka* 'Anthriscus cerefolium', přeneseně i 'Scandix pecten-veneris = vochlice hřebenitá (z téhož řádu miříkotvarých = Apiales)' (HSSlk 6, 84, SSJ 4, 565, podle Machka 1954b, 168 jde o výpůjčku z češtiny); stč. *třebule/třebule* 'Anthriscus cerefolium; kerblík třebule' (Newerkla 2004, 604, SSLat 1, 469, náslovné *t-* je sekundární za č-, viz k tomu Gebauer 1894–1929, 1, 523); hluž. *trjebula*, *trybula* 'Anthriscus cerefolium' (Jakubaš 1954, 378, 380, jde o bohemismus, HEW 3, 1529, Basaj–Siatkowski 2006, 398); stpol. *trzebula*, *trzebuła* 'Anthriscus cerefolium' (SSStp 9, 196n); pol. *trębulka* (se zřejmě sekundární nosovkou, Brückner 1927, 580; polské tvary jsou považovány za bohemismy, teprve později se v polštině na jejich úkor prosadila zpětná přejímka z ukrajinštiny v podobě *trybul(k)a*, Basaj–Siatkowski 2006, 399);

ukr. *trebúlja*, *terebúlja*, *trembúljka* 'Anthriscus cerefolium', *trybúljka* 'Allium schoenoprasum = pažitka pobřežní' (ESUkr 5, 626, 634).

19 Není jasné, zda sem lze zařadit i sln. *trebelje* 'Senecio paludosus = starček bažinný' (Pleteršnik 2006, 2, 677). Pokud ano, muselo by zde dojít k přenesení původního názvu na jinou rostlinu, není však jasné, na základě čeho; starček patří mezi hvězdnicovité (Asteraceae) a kerblíku se příliš nepodobá. Rovněž vokál druhé slabiky činí potíže.

Berneker (1908–1914, 1, 501) uvádí ještě sch. *trbulja*, *trbuljika* 'Conium maculatum = bolehlav plamatý' (srov. Rj 18, 567) a uvažuje o přenesení názvu na základě podobnosti obou rostlin (bolehlav patří též mezi miříkovité).

Odtud lze rekonstruovat slovanské *čerbul'a. Jeho pramenem je lat. *caerrefolium*, přejímka z řeckého χαϊρέφυλλον (W-H 1, 132, LSJ 1969). V etymologické literatuře se traduje Machkův výklad (Machek 1954b, 168, 1957a, 539 = 1968, 656), že slovo bylo přejato z it. *cerfoglio* tv. Takto výklad přejímají Šmilauer (1969, 207), Schuster-Šewc (HEW 3, 1529), etymologický slovník ukrajinštiny (ESUkr 5, 626) a Basaj-Siatkowski (2006, 399). Domníváme se však,²⁰ že Machek měl na mysli pramen starší, románský, a it. *cerfoglio* uvedl jenom jako jeho dochovaný výsledek. Onen románský tvar lze rekonstruovat na základě znalosti původního latinského výrazu *caerrefolium* a následujících dochovaných výrazů v románských jazycích:

it. *cerfoglio*, *cerfuglio* 'Anthriscus caerrefolium', jit. nář. *cerefuoglio* (DEI 2, 867), ben. *cerfògio* (Boerio 1856/1993, 160), v některých dialektech modenických, benátských a kalábrijských i 'jetel', snad vlivem kontaminace s latinským názvem *trifolium*, DEI 2, 867); rétorom.: surs. *tscherfegl*, eng. *tscharfögl* (jde o výpůjčky z italského, HdR 2, 946); stfr. *cerfoiz*, *cerfuel*, fr. *cerfeuil* (TLF 5, 417n); kat. *cerfull*, *serfull*, *cerfun*, *sarfull*, *cerfú* též 'Anthriscus silvestris = kerblík lesní', *cerepoll* (vzniklo patrně zkřížením původního tvaru se *serpoll* < *serpyllum* 'mateřídouška', DEC 2, 677), stšp. *cerifolio*, *cerefolio*, *cer(o)follo*, šp. *perifollo*, *perifolio* (tvarů s náslovným *p*- vznikly patrně kontaminací s *petroselinum* 'petržel' (DCLC 3, 745, DEC 2, 677), port. *cerefolho*, *cerefólio* (DEP 2, 119).

Z uvedeného je možno rekonstruovat románskou podobu *čěřfól'o (srov. REW 136, Körting 1907, 211), některé tvary ukazují i na možnou podobu *čěřfól'o (v nepřízvučných slabikách dochází ve vývoji lidové latiny / románštiny často k synkopě, srov. Lausberg 1967–1969, 1, 210–211, Holzer 2007, 33n). Právě tento druhý románský tvar mohl být zdrojem slovanského slova. Pokud jde o otázku formální adaptace románského tvaru na slovanskou půdu, je třeba jednak z morfologického hlediska přijmout předpoklad přechodu k *ja*-kmenům feminin, jednak pojednat o možných problematických hláskových substitucích.

Potíž by snad mohlo představovat slovanské *-b-* jako reflex románského *-f-*. Už samo zachování *-f-* v některých románských jazycích je jistým způsobem nepravděelné, *-f-* uvnitř slova by mělo v západní části románského území podlehnout sonorizaci; v původně řeckých výpůjčkách v latině – a právě *caerrefolium* je přejímka z řeckého χαϊρέφυλλον – k tomu ovšem někdy nedochází, zřejmě i proto, že jde o kompozita: *-f-* jakožto začátek druhé části složeniny se vlastně chová jako *f-* na počátku slova, tj. nemění se (srov. Lausberg 1967–1969, 2, 34n). Při jeho přijetí na slovanskou půdu

20 Viz i Boček 2008a.

by se dalo ovšem čekat spíše *-p-*. Takovou substituci přijímá Holzer (2007, 43), uvádí však příklady pouze na rom. *f* náslovné nebo v zavřené slabice, ne však v intervokální pozici. Pro ni je možno upozornit ještě na jednu skutečnost: ačkoli dochované výsledky v románských jazycích jednoznačně ukazují na zachování *-f-*, starší románská podoba našeho slova mohla obsahovat i fonetickou variantu znělou. Uvažuje se totiž o tom, že sonorizace existovala jako (snad už velmi raný) jev fonetický, a to dokonce na celém románském území, a teprve posléze došlo k její, na západorománský areál omezené, fonologizaci (srov. Cravens 1991). Námi uvažovaná znělá varianta se navíc mohla blížit i výslovnosti bilabiální, obecně totiž výsledky původních latinských *f*, *v*, *p* a *b* v románštině vlivem více různých změn často splývaly (srov. Lausberg 1967–1969, 2, 33n, Weinrich 1969, 82n). Přijmout předpoklad, že labiální hláska románského slova se ve slovanštině reflektovala jako *b*, je tedy snad možné, zvláště když slovanský konsonantický systém v době, kdy k přejímce zřejmě došlo, neobsahoval *f*. Poukázat lze v tomto ohledu i na další starou románskou výpůjčku ve slovanštině, totiž **(j)bst̥ba* < **ist̥ba* < rom. **ęst̥ba* < lid. lat. **ęst̥fa* či **ęst̥pa* (viz EXTUFA). B. Vykypěl (konzultace) dále navrhuje uvažovat o vlivu předcházejícího sonorního *r* na *f* (*-rf-* > *-rv-* > *-rb-*).

Potíže nečiní románské otevřené *e*, které se ve slovanštině reflektuje jako *ě* > *e* (srov. Holzer 2007, 44). Pro posouzení románského přízvučného *ó* se však již nabízejí dva výklady. Pokud by tato hláska byla krátká, bylo by možné přijmout její substituci slovanským *u* pouze s oporou několika málo příkladů slovanských toponym (např. *Sulet* < *Solenta*), která uvádí Bidwell (1961, 116), avšak s poukazem, že jde zřejmě o poněkud mladší vrstvu románských výpůjček. Pravděpodobnější je proto zřejmě předpoklad, že románské *ó* bylo dlouhé. Na části románského území došlo ke zdĺoužení přízvučného vokálu v otevřené slabice (v těch oblastech románského jazykového prostoru, v nichž se později konstituovala francouzština, rétorománské jazyky, dalmatština, některé severoitalské dialekty a také východní část jihoitalských dialektů, Lausberg 1967–1969, 1, 100, 150n). Na to, že v otevřené přízvučné slabice románského tvaru **čěrfól'ó* na jistém území ke zdĺoužení skutečně došlo, ukazují výše uvedené podoby těch románských jazyků, které obsahují – jakožto pokračování onoho dlouhého *ó* – diftong, tedy jihoitalské *cerefuoglio* a tvary ve francouzštině. Předpokládané dlouhé románské *ó* pak lze zařadit do Holzerova modelu slovanských substitucí za románské hlásky – tato hláska se ve slovanštině reflektuje jako dlouhé *ō* (Holzer 2007, 44), které lze předpokládat jako mezistadium při probíhající monoftongizaci diftongů: tu lze totiž znázornit i takto: *āu, ēu* > *ō* > *ō̄* >

ů (srov. Holzer 2007, 52, 59, Mareš 1999, 39n, viz i CRUX a COMMATER (od-
díl (2)), kde jsou příklady dalších romanismů s touto substitucí). Po prove-
dení metateze pak v souvislosti s dalšími samohláskovými změnami (vznik
nosovek, vznik jerů) dochází ke ztrátě protikladu fonologické kvantity čili
ke krácení dlouhých vokálů (Lamprecht 1987, 70n, Holzer 2007, 75n), slo-
vanské ů se tedy krátí.

Jako nejpravděpodobnější se tedy zdá tento způsob přejetí a následný
vývoj slova: rom. *čěrfól'o > sl. *čerbōl'a > *čerbūl'a > *čřebūl'a > *čřebul'a.

Jako nejpravděpodobnější místo přejetí románského slova ke Slovanům
se vzhledem k doloženým tvarům v češtině, srbochorvatštině a snad i slo-
vinštině jeví oblast kontaktu románského a slovanského obyvatelstva na
území dnešní severovýchodní Itálie a dnešního Rakouska. Odtud se výraz
zřejmě šířil dál mezoslovanskými výpůjčkami.

Dříve se uvažovalo nikoli o románském, ale germánském zdroji přejetí to-
hoto slova. Gebauer (1894–1929, 1, 523) měl slovo za přejaté ze sthněm. *ker-
vola*. Mayer (1927, 19, 37, 50, 62, 67), aby odstranil hláskové obtíže, uvažoval
o raně sthněm. **kerfulia* či **kerfule* a předpokládal tak praslovanský tvar
prošlý druhou palatalizací velár **cerbule*, po metatezi **čřebule*; Rudolf (1991,
168–9) uvádí, ovšem bez výkladu, jako možný zdroj přejetí starobavorské
kervole. Schwarz (1926, 288, 1927b, 362n) předpokládal stbav. **chervulle*
a stejný vývoj slova jako pro sl. **čerša* (srov. CERASUS): **čerbule* > **čřebule* >
**čřebule* > č. *třebule*. Na germánské půdě jsou doloženy tyto tvary: sthněm.
f. *kerfola*, *kerfila*, *kervola*, *kervila*, m. *kerfil*, *kervil* 'Anthriscus sylvestris =
kerblík lesní', střhněm. f. *kërvele*, m. *kërvel* 'kerblík' (Köbler 1993, 656).

Anthriscus cerefolium je rostlina z čeledi Apiaceae (miříkovité), která se
ve středověku užívala v lékařství. O tom, jak s ní bylo zacházeno a proč,
pojednává následující pasáž ze Staročeských knih lékařských:

„Třebule má tyto moci: Ktož ji vaří u víně a pie, spomáhá od klánie a od
záduchy a vnitř, což koli k plodu jest v bříše. Také ztluka s starým sádlem,
učiniž mast a přilož jarého vosku. Nežity za uchem hojí, ješto slovú paro-
cidy, to jest žlázy. Také ktož nemuož zachovati, jez jí z octa. Také u víně
vařená, z měchýře pudí ven vodu. A také ktož má závrat, vař jí a mý jí hlavu
a také oblož jí hlavu“ (SKL 310).

V sémantickém vývoji jsme zaznamenali přenesení názvu pojmenování
na rostliny téhož řádu (slk., snad i sch. *trbulja*, *trbuljika*) nebo řádu jiného
(ukr., snad i sln.).

2.5. CALENDAE

Slovanský materiál:

52 stsl. *kolęda* (1× Euch) má podle SJS 2, 43 význam 'novoroční svátek, prvního ledna', avšak vyskytuje se ve spojení *iti na kolędę*, spíše jde tedy o označení zvyku koledování, slaveného právě na Nový rok; v uvedené pasáži je tento zvyk považován za pohanský a je třeba se za něj kát (srov. ESJS 6, 328);²¹

bulh. *kólada* 'Vánoce' (RBE 7, 618), nář. a st. *kólenda*, nář. *kólada* 'prosinec' (BER 2, 551n), bulh. st. *kóljada*, *kólada* 'Vánoce', 'narození Kristovo' (Gerov 1895–1904, 1, 390n); mak. *koleda* n. 'Štědrý den', 'vánoční zvyk, svátek obcházení domů se zpíváním písní', nář. 'Vánoce' (RMJ 1, 340); sch. *kólada* f., *kólado* n. 'vánoční píseň', 'koledníci, soubor koledníků', ch. st. a nář. *kólędva*, *kólęnda* (vánoční) píseň' (Rj 5, 185n, Šetka 1964, 84); sln. *kolęda* 'obřad koledování, obcházení domů koledníky mezi Štědrým dnem a svátkem Tří králů', 'píseň zpívaná při koledování' (SSKJ 2, 366, Snoj 2003, 291);

slk. st. *koleda* 'zvyk chození po domech s vánočním nebo novoročním přáním a zpíváním písní-koled', 'dary získané koledou' (HSSlk 2, 70; -e vysvětluje Gebauer 1894–1929, 1, 114 českým vlivem), slk. *koleda* 'vánoční píseň', 'dárek získaný zpíváním vánočních písní' (SSJ 1, 715n); stč. *kolada*, *koleda* 'svatební píseň', 'koledování, chození koledníků po domech', 'vánoční, štedrovečerní dar, výslužka, snad i 'svátek' (doklad v KlarGlosA 2395 v kapitole *De festis*) – srov. Michálek 1965; původní je tvar *s* a jako regulérní střídnicí za nosovku, *e* se dostalo do nominativu analogií podle tvaru v dativu a lokativu (Gb 2, 77, Machek 1957a, 213 = 1968, 268), č. st. *koleda* 'vánoční píseň', zřídka i 'velikonoční píseň', 'novoroční dar'; dluž. st. *kóloda* 'novoroční dar' (Muka 1926–1928, 1, 661, -o- druhé slabiky je pravidelné a ukazuje na stáří výpůjčky, HEW 2, 603n); kaš. *kolęda* 'kolední píseň', 'návštěva farníků farářem o Vánocích' (Sychta 1967–1976, 2, 186), pomsln. *k^oolęda* 'vánoční píseň', 'dar koledníkům o Vánocích' (PWb 1, 407); stpol. *kolęda* 'dar vybíraný farářem od farníků o Vánocích', 'vánoční dar' (SStp 8, 316), pol. *kolęda* 'lidová píseň o narození Krista zpívaná obvykle o Vánocích', 'lidový vánoční zvyk obcházení domů koledníky', 'zvyk návštěvy faráře u farníků o Vánocích, při němž obvykle dostává dary', st. i 'vánoční dar' (SJP 1958–1969, 3, 817); polské slovo je zřejmě velmi ranou výpůjčkou z češtiny (Klich 1927, 138, Karpluk 2001, 61, Basaj–Siatkowski 2006, 96);

21 Stsl. *kalanędy* f. pl. 'kalendy, tj. první den v měsíci' je přejímka ze střř. *Καλαν-
δαί* < pozdnělat. *Kalandae* tv. (ESJS 5, 299). Srov. i rchl. *kalanędy* 'první den v měsíci' (Sreznevskij 1893–1906, 1, 1181, SRJa 7, 32n).

str. *koljada* 'vánoční a novoroční obřad obcházení sousedů a zpívání písní' (SRJa 7, 259), r. *koljadá* 'vánoční a novoroční obřad obcházení sousedů a zpívání písní', 'kolední píseň', r. nář. i *koledá*, *kolidá*, *kóljada*, *kóleda*, *koljádá*, *koléda* s dalšími významy: 'Vánoce', 'období od Vánoc do svátku Tří králů', 'Štědrý den', 'večer před Štědrým dnem', 'večer před svátkem Tří králů', 'večer před Květnou nedělí' (SRNG 14, 221n); ukr. *koljadá* 'vánoční obřad, zvyk zpívání písní-koled', 'vánoční píseň', 'dary zpěvákům-koledníkům' (SUM 4, 237, ESUkr 2, 526n); br. *kaljadá* 'zvyk obcházení sousedů a zpívání písní', 'píseň zpívaná při obřadu koledování', 'dary předávané při obřadu koledování koledníkům', pl. *kaljady* 'církvní svátek narození Krista' (TSBr 2, 595).

Odtud lze rekonstruovat sl. **kolęda* < **kālęda*. Jeho nejstarším pramenem je lat. *calendae* pl. 'první den v měsíci' < 'den, na který bylo veřejně vyhlášováno novoluní' (E-M 86, W-H 1, 136n, Michálek 1965). Tento tvar po hláskové stránce jako zdroj slovanského slova zcela vyhovuje. Lat. *ā* by dalo sl. *ǣ* > *o*, lat. *en* nosovku *ę*. Dále lze přijmout, že slovo přešlo na slovanské půdě k *a*-kmenům feminin. Myslíme však, že zde sémantická stránka dochovaných slov ukazuje na to, že k přejetí došlo z nějakého románského tvaru, formálně totožného s latinským východiskem, ale v němž nastal sémantický posun oproti původnímu latinskému významu. Na důležitost sémantiky u tohoto slova explicitně upozornil poprvé Boháč (1908b, 443), v poslední době pak znovu Boryš (2005, 244). Pro přejetí z pozdějšího románského tvaru se vyslovili např. Šturm (1927, 55), Musić (1972, 35, 76), Duridanov (1987, 11), Petrov-Slodnjak (1987, 76), Pičhadze (1993, 46) či Šega (1998, 76), knižní cestu přes latinu naopak zastávají např. autoři ESUkr (2, 526n) a SM (10, 134).

Dochovaná slova v románských jazycích jsou následující: stit. *calendi*, *calen*, *calen*, dále také *calende* (lig., bol.), *kalende*, *chalendi*, *kalendi*, *kaliendi*, *calendi* (ben.) apod. 'první den v měsíci', stit. *kalende* (jan.) 'pranostika na Nový rok', *calendi* (flor.) 'první den v roce', *calende* (istr.) 'dvanáct dnů před Vánoce', 'dvanáct dnů po Vánocích' apod. (DEI 1, 679, LEI 9, 1297n); rétorom.: surs. *calonda*, deng. *chalonda*, *chalenda*, heng. *chalanda*, surm. *calonda*, suts. *calànda*, *calonda*, RG *chalonda* 'první den v měsíci' (< *calandae* ke *calendae*, HdR 1, 143); stfr. *kalendes* 'první den v měsíci', stprov. *calenda(s)*,²² nprov. *calèndao*; fr. st. a nář. *challandes*, *chalande*, *chalendes* apod., fr. nář. (z oblasti Toulouse) *calandro* 'prvních dvanáct dnů v roce', nář. *colendos*

22 Střfr., nfr. *calendes* je pozdější knižní výpůjčka z latiny.

‘dvanáct dnů předcházejících Vánocům’ (FEW 2/1, 81n, Gamillscheg 1969, 176).²³

Nyní se můžeme pokusit najít původní význam u Slovanů. Zdá se, že na slovanské půdě byl nejstarší význam *časový* (srov. i Rocchi 1990, 95): slovo označovalo nějaký svátek nebo delší období kolem něj; vždy se jednalo o dobu kolem Vánoc či Nového roku: ‘Vánoce’ (bulh., mak., br., r. nář.), ‘Nový rok, 1. ledna’ (stsl.), ‘prosinec’ (bulh. st. a nář.), ‘období od Vánoc do svátku Tří králů’ (r. nář.). Odtud došlo k metonymickému přenesení významu na *zvyk* či *obřad*, který se v této době provozuje, tj. koledování (mak., sln., r., r. nář., br., ukr., slk. st., pol.; v pol. a kaš. dále specializováno na obcházení farníků farářem). Další významy pak vznikly přenesením na to, co se při tomto zvyku dělá, tj. na kolední *píseň* (sln., sch., ch. nář., r., r. nář., br., ukr., č. st., slk., pol., kaš., pomsln.; v č. st. pak spec. i píseň velikonoční, v r. nář. píseň zpívaná před Květnou nedělí) a na kolední *dar* (br., ukr., stč., č. st., slk. st., slk., dluž. st., pomsln.; v stpol. specializováno na dar farářovi od farníků). Speciální význam vznikl přenesením na soubor účastníků koledování (sch.).²⁴

Myslíme, že výše vymezený nejstarší význam u Slovanů dobře odpovídá významům doloženým na románské půdě. Tam se sice udržel i původní latinský význam ‘první den v měsíci’ (stít., rétorom., stfr.), ale jinak došlo k posunu právě na období svátků kolem přelomu roku: ‘Nový rok, 1. ledna’ (stít.), ‘dvanáct dní předcházejících Vánocům’ (stít., fr. nář.), ‘dvanáct dní následujících po Vánocích’ (stít.), ‘prvních dvanáct dní v roce’ (fr. nář.).

Jako nejpravděpodobnější se nám proto jeví předpoklad, že pramenem slovanského slova byl nějaký románský tvar už s tímto novým časovým významem. Pokud jde o lokalizaci přejetí, nejčastěji se myslí na Balkán (Machek 1957a, 213 = 1968, 268, Matl 1968, 39, Skok 1971–1974, 2, 124, Desnickaja 1987, 33, Duridanov 1987, 11, Paliga 2006, 107n). Zdá se, že sémantická stránka slovanských slov tento předpoklad potvrzuje: nejstarší význam je doložen v bulharštině a makedonštině. Z jihoslovanského areálu se slovo mohlo velmi brzy rozšířit ke Slovanům východním (o tom Desnickaja 1978, 45, 1983, 80–82) a postupně i k západním.

23 Rum. nář. *colind* n., mold. *colindă* f. ‘vánoční a novoroční píseň, ‘obřad koledování’, rum. *colindă* f. tv. i ‘cesta, trasa’ < csl. *kolěda* (Tiktin 2001–2005, 1, 567, SDEM 191, Rosetti 1968, 21); rum. *corindă* tv. vzniklo podle Cioranescu (DER 221) zkřížením *colindă* a nedoloženého **cărinde* < lat. *calendae*, srov. i Paliga 2006, 108.

24 Jinak se na věc dívá Michálek (1965), který – úžeji pro starou češtinu – vychází z původního významu ‘oslava, slavnost’, z něž pak odvozuje ostatní významy – ‘píseň, ‘koledování’, ‘dar, výslužka’ i význam časový.

Pouze Kronsteiner (1983, 40, 1987, 62) hledal pramen slovanského slova v alpské románštině/staroladinštině v misijním okruhu Salcburku.

2.6. CASULA

55

Slovanský materiál:

csl. *košulja*, *košulica* ‘indusium, svrchní plášť’ (MLP 307);

bulh. *košúlja* ‘košile’, ‘zámotek, kokon’ (Gerov 1895–1904, 1, 406, BER 2, 695); mak. *košula* ‘košile’, ‘plodové lůžko, placenta’ (RMJ 1, 360); sch. *kōšulja* ‘košile’, ‘kněžské liturgické roucho’, ‘svlečená hadí kůže’,²⁵ ‘vše, co se pere (s košilemi)’ (Rj 5, 389n); sln. arch. *košúlja* ‘košile’ (Pleteršnik 2006, 1, 443);

slk. st. *košela*, *košula*, *košula*, *košila* ‘spodní košile’, ‘spodní kněžské liturgické roucho’ (HSSlk 2, 114), slk. *košela* ‘košile’ (SSJ 1, 753); stč. *košule*, *košile* ‘košile’ (Newerkla 2004, 594n), č. *košile*, nář. mor. *košul’a* ‘plodové lůžko, placenta’ (Bartoš 1906, 157), *košule*, *košela* ‘košile’ (poslední tvar pochází patrně ze slovenštiny, vlivem kopaničářské kolonizace, ČJA 5, 75–76); hluž. *košula*, *košla*, nář. *košela*, *košlja* ‘košile’, dluž. *kōšula* ‘ženský kabát’, ‘košile’, nář. *košylja* ‘kabát’ (Jakubaš 1954, 149, Muka 1926–1928, 1, 685, HEW 2, 643); pom. *košela*, *košla*, *košula* ‘košile’, ‘kněžské liturgické roucho’ (PWb 1, 426, Sychta 1967–1976, 2, 215n); stpol., pol. *koszula* ‘košile’ (SSStp 3, 358; podle Brücknera 1960, 65 jde o bohemismus, proti jsou Basaj–Siatkowski 2006, 101);

br. *kašúlja* ‘košile, plášť’ (ESBr 4, 324); ukr. st. *košúlja* ‘košile’ (Želechovskij 1886, 1, 373n)²⁶; r. *košúlja* ‘kožešinový kabát, kožich’, ‘košile’ (Vasmer 1953–1958, 1, 652), nář. *kōšlja*, *košljá* tv. i ‘vyšívaný límec ženské košile’ (SRNG 15, 151, 157n).

Z těchto tvarů se rekonstruuje sl. **košul’a*. Tradičně se uvažuje o tom, že toto slovanské slovo je přejímkou z nějakého tvaru vycházejícího z latinského *casula* ‘malá chýše’, ‘márnice, hrobka’, u něhož je v pozdní latině (od Augustina) doložen i význam ‘roucho, oblek s kapucí’; samo *casula* je deminutivum od lat. *casa* ‘domek, chýše, chatrč’ (W–H, 1, 175n, LČS 1, 191). Nejčastěji se jako na zdroj slovanského slova myslí na nějaký lidovělatinský/románský tvar, který by umožnil uspokojivě vysvětlit hláskové substituce ve slovanském slově. Pro lidovělatinský/románský původ sl. **košul’a* se vyslovili např. Berneker 1908–1914, 1, 586, Vasmer 1908, 274n, Niederle 1913, 450, Skok 1922–1923, 488, 1971–1974, 2, 58n, Vondrák 1924–1928, 1, 574, Šturm 1927, 55,

25 Srov. i české *hadí košilka* pro označení svlečené hadí kůže.

26 Nepatří sem ukr. *košúlja* ‘strupy na hlavě dítěte’, které je z mold. *kōšur* ‘uhry’ (srov. ESUkr 3, 70).

Schwarz 1927a, 128n, SM 11, 192, Sławski 1952–, 2, 547n, Vasmer 1953–1958, 1, 652, Stanislav 1956–1973, 1, 56, Popović 1960, 589, Stojkow 1963: 273, Shevelov 1964, 592, Musić 1972, 15, 35, 76, Duridanov 1987, 10, Kronsteiner 1987, 62, Hill 1987, 52, Rusek 1987, 129n, Desnickaja, 1978, 45, 1987, 33, Rejzek 2001, 305.

Problémy s hláskovými substitucemi jsou tři a všechny je velmi obtížné vysvětlit. Jde o substituci původního latinského *s* slovanským *š* (1), otázku slovanského *u* v druhé slabice za latinské *u* (2) a také změkčení na *l'* (3). Přitom je třeba hned uvést, že románský materiál, který by nám mohl sloužit jako vodítko k uspokojivému vysvětlení, je rozmanitý a připouští tak různá řešení hláskového vývoje slova už na románské půdě.

(1) Pokud jde o otázku substituce původního latinského *s* slovanským *š*, často se předpokládá (např. Schwarz, Rusek, Sławski l.c.), že se přejímalo z nějakého románského tvaru, ve kterém došlo k palatalizaci původního latinského *s* v *š*. Obvykle se přitom myslí na nějaký románský dialekt, který byl předstupněm dnešní furlánštiny, dalmatštiny či některých severoitalských nářečí, zejména benátštiny. Tento výklad je ovšem nepřijatelný, a to z toho prostého důvodu, že původní latinské *s* v intervokálníce pozici se ve skutečnosti na žádném z uvedených románských území nepalatalizovalo. Zdá se, že jde o omyl, tradovaný ve slavistických pracích, mající obdobu ve stejně neopodstatněné domněnce o palatální románské výslovnosti původní latinské gemináty *ss* na témže území (o tom viz MISSA, při výkladu o románském pokračování latinského *missa*) a mající s ní snad i stejné kořeny: k omylu mohlo slavisty svést vědomí o palatální románské výslovnosti původního latinského *s* před *jotací* (o ní viz Lausberg 1967–1969, 2, 57). To je však jediný případ²⁷ románské palatalizace původního latinského *s* (a na slovanské půdě se vskutku reflektuje jako *š* – příkladem je sl. *čeres'á < rom. *čērēs'á < lid. lat. *kerésia – viz CERASUS). V intervokálníce pozici se však na uvedeném románském území vyvíjí původní latinské *s* jinak: dochází zde k sonorizaci v *z*, ovšem s výjimkou dalmatštiny, která jako součást východní románštiny sonorizaci nepodléhá a kde tedy zůstává *s* (viz Lausberg 1967–1969, 2, 38, Eichenhofer 1999, 289, Rohlf 1949, 341, Kramer 1977, 138). Ze slavistů si byl patrně uvedených skutečností dobře vědom Skok, který proto uvažoval o jiném řešení – k tomu viz níže, protože tato otázka je spojena i se substitucí vokálu druhé slabiky.

(2) Ke slovanskému *u* v druhé slabice se lze dostat nejspíše za předpokladu předstupně dlouhého *ū*, které by bylo reflexem románského *ū*. Dlou-

27 Výjimkou jsou ještě některé severoitalské dialekty, kde k palatalizaci původního *s* v intervokálníce pozici skutečně došlo, ale bylo tomu tak pouze v pozici před *i* (viz Rohlf 1949, 340), což není případ lat. *casula*.

hou samohlásku ve druhé slabice románského slova nelze však jednoduše předpokládat jako výsledek dloužení v otevřené přízvučné slabice tvaru **kásula*, protože v něm byl přízvuk na první slabice a ke zdloužení by tedy mohlo dojít jedině tam. Zřejmě proto zkonstruoval Skok (1971–1974, 2, 58n) následující hypotézu o vývoji románského slova. Lze počítat s tím, že pomocí sufixu *-ula* (o něm viz např. Leumann 1963, 215n) vzniklo další diminutivum **kasúlula*, kde musel být přízvuk na antepenultimě. V té pak došlo ke zdloužení přízvučného vokálu v otevřené slabice, čímž dostáváme tvar **kāsúlūla*. V něm mohlo dojít k vypadnutí nepřízvučného vokálu předposlední slabiky, v románštině častému. Vznikl tak tvar **kāsúlla*. Tato Skokova hypotéza, kterou přebírají Šturm (1927, 55), autoři bulharského etymologického slovníku (BER 2, 696), Rocchi (1990, 120) a Holzer (2007, 112, 2008, 78), se může opřít o konkrétní románský materiál:

1) Na existenci mezistupně **kāsúllūla* by snad mohly ukazovat některé dochované tvary z románských jazyků: fr. *chasuble*, staropikardské *casuble*, střfr. *chesuble*, *chesible*, stprov. *cazubla*, *cazibla*, vše 'mešní roucho' (Gamillscheg 1969, 217, FEW 2/1, 480; z gallorománských tvarů je pak i sic. *kasubbula*, kalábr. *kasubra* 'mešní roucho', REW 168); furl. *casùpule* 'domek' (NP 109, DESF 1, 317), it. *casìpola* 'domek', *casùpola* 'venkovský dům', *casùbbula* 'kněžské roucho' (DEI 1, 792, 801n), port. *casebre* 'domek'. Dodejme sem ještě materiál středolatinšský: *casubula*, *chasubula*, *casibula*, *casubla*, *casuvula* 'ornát, mešní roucho' (Niermeyer 1976, 155n). V předstupni těchto tvarů bylo podle Skokových úvah původnější zakončení *-lula* sekundárně změněno na *-pula*.

2) Oprávněnost rekonstrukce výsledného tvaru **kāsúlla* mohou podpořovat ještě další románské tvary, které lze vykládat jako jeho pravidelná pokračování, zejména pro polohu přízvuku na druhé slabice: šp. *casulla* (> sard. *kasul'a*, DES 1, 317), kat. *casulla*, 'ornát, 'mešní roucho' (REW 168, DCLC 1, 725n). Je však třeba uvést, že tato slova jsou v romanistických pracích vykládána velmi různě, nejčastěji jako výsledek kontaminace původního latinského *casula* s latinským *cuculla* 'kápě, kapuce, kutna' (W–H, 1, 175n, DCLC 1, 725n); další výklady shrnuje Moutsos 1983, 50n.²⁸

Po vysvětlení změny polohy přízvuku a vzniku *ū* Skokova úvaha dále pokračuje tak, že toto románské *ū* se na slovanské půdě reflektovalo ne jako pouhé *ū*, ale jako *iū*, a právě proto pak s před jotací dalo ve slovanštině š.

28 Není jasné, zda lze k románskému materiálu řadit i rum. *căciula* 'čepice, čapka'. Jedni je s lat. *casula* spojují (např. Skok uvažuje o balkánskolatinšském **catiula*, které mělo vzniknout kontaminací s ř. *κοτύλη* 'díra, dutina, miska, hrnek'), jiní je mají za přejaté z ř. *κατ(σ)οῦλα* (Vasmer 1908, 274n). Dosavadní výklady shrnuje Cioranescu a slovo má nadále za temné (DER 122n).

Obdobné změkčení románského *ū* na slovanské půdě vidí Skok dále ještě ve slovanském toponymu *Poljudi* < rom. *palūde*. Přesto se zdá být tato část výkladu spíše východiskem z nouze a slabinou jinak explikativně poměrně silné Skokovy hypotézy.

(3) Skokova hypotéza o tvaru **kāsŭlla* totiž přináší možnost vysvětlit uspokojivě změkčení na *l'* ve slovanském tvaru. Zatímco za románské *l* bychom jistě čekali slovanské *l* bez změkčení, pro románské *ll* můžeme snad počítat s tím, že se na slovanské půdě reflektovalo palatalizovaně. Máme tu vlastně situaci analogickou k dvojici představované románským *s* a *ss*. Ve výkladu o slovanském **mьša* (viz *MISSA*) navrhuje interpretovat slovanskou palatálu *š* jako reflex románské/latinské gemináty (v protikladu ke slovanskému *s* za jednoduché románské/latinské *s*). Také u dvojice reprezentované románským *l* a *ll* snad Slované mohli pocíťovat natolik velký výslovnostní rozdíl, že každou z těchto hlásek substituovali při přejetí jinou domácí hláskou, nepalatalizovanou v prvním, palatalizovanou v druhém případě.

Můžeme shrnout, že Skokova hypotéza umožňuje uspokojivě vysvětlit dvě ze tří otázek substituce slovanských hlásek za hlásky románské. Problémem zůstává vznik slovanského *š*.

Otázkou také je, zda je skutečně nutno předpokládat ve druhé slabice původní vokál dlouhý. Tento předpoklad vlastně vychází z toho, že **košul'a* se považuje za poměrně starou výpůjčku, o čemž má svědčit vokál první slabiky: *o* je z *ā* < rom. *ā*, přičemž slovanská labializace *ā* > *o* se datuje kolem roku 800 (Lamprecht 1987, 70); k výpůjčce tedy muselo dojít před nebo v době působnosti této slovanské labializace. Myslíme však, že nelze vyloučit, že v této době už bylo ve slovanském vokalismu i krátké *u* a že tedy snad lze počítat i s krátkým *u* ve zdroji slovanského slova. Jak totiž uvádí Lamprecht (l.c.), „ke změně *ā* > *o* přispěla i ta okolnost, že v důsledku čistě fonetického krácení původních dlouhých samohlásek [...] vznikaly krátké varianty dlouhých vokálů“. Pro dobu, kdy probíhala změna *ā* > *o*, tedy snad lze počítat i s existencí krátkého *ū* jako varianty dlouhého *ū* (vzniklého monofongizací starých diftongů), a myslet pak i na substituci cizí *ū* > sl. *ū* v naší výpůjčce. Na toto místo naší úvahy bychom pak mohli zařadit domněnky o knižním původu sl. **košul'a*.

Kromě názorů o lidovém, románském původu slovanského slova jsou totiž časté i výklady, že jde o přejímku ze středověké latiny (pro tuto cestu přejetí se vyslovili například Machek 1957a, 225 = 1968, 282, Šetka 1964, 96, Bezlaj 1976–2007, 2, 72, Newerkla 2004, 594n), konkrétně tedy z tvaru *casula*

s oním krátkým ů.²⁹ Střlat. *casula*, *chasula* znamenalo nejen ‘hospodářské stavení’, ‘malá pohanská svatyně’, ‘mnichova cela’, ale i ‘kápě, plášť s kapucí’, ‘mnišská kutna’, ‘ornát, mešní roucho’ (Niermeyer 1976, 156, Du Cange 1954, 2, 214). Nutno ovšem zdůraznit, že středolatinské tvary zase nabízejí málo prostoru pro vysvětlení problematických konsonantických substitucí ve slovanském tvaru. Du Cange (1954, 2, 207) má sice kromě uvedených tvarů ještě *cassula* ‘domek’, takže na jeho základě by snad bylo možno vysvětlit slovanské š jako reflex latinské gemináty (ve stejném smyslu, jak to činíme u sl. **m̃ša* < lat./rom. *missa/m̃ssa*, viz *MISSA*), těžko však vyložíme ze středolatinského materiálu slovanské měkčení *l’*. V tomto ohledu by snad bylo možno myslet na vliv jiného deminutiva od původního *casa*, totiž *casella* (Niermeyer 1976, 152, Du Cange 1954, 2, 202), případně i na vliv tvaru *cassella* (Du Cange 1954, 2, 205) z původního *capsula* (deminutivum od *cap-sa*), tj. počítat s měkkou výslovností gemináty, jak jsme navrhli výše (3). Vlivem těchto tvarů by se mohlo vysvětlit také *e* v druhé slabice některých slovanských slov (slk.), které jinak činí potíže a vedou někdy i k jejich oddělování od sl. **košul’a* (viz níže). Je ovšem třeba dodat, že uvedené střlat. tvary mají pouze významy ‘domek’, ‘malý venkovský statek’, ‘chýše’.

Můžeme tedy shrnout, že žádný z diskutovaných výkladů slovanského **košul’a* neposkytuje uspokojivé vysvětlení všech hláskových substitucí. Jako pravděpodobnější se nám jeví Skokova hypotéza, pokud bychom ji upřesnili v tom smyslu, že slovanské š není dáno prejetovaným ů za románské ũ, ale že jde prostě o specifickou substituci rom. *s* > sl. *š*. O té se totiž někdy uvažuje pro o něco mladší vrstvu slovanských výpůjček (srov. k tomu Shevelov 1964, 592), byť s absencí vysvětlení. Jinou možností je předpokládat (snad i vícery) sekundární vliv dalších, středolatinských slov blízkých formálně i sémanticky.

Existují také domněnky o domácím původu slovanského **košul’a*. U Niederleho (1913, 450, pozn. 3) nacházíme zmínku o Smirnovově a Kraussově výkladu (oba příspěvky nám nejsou dostupné) slovanského **košul’a* jako o domácím slově, odvozeném od **košь*. V poslední době tento výklad oživilo nezávisle na sobě dva badatelé:

Ondruš (2002, 143) rozděluje slovanský materiál na dvě etymologicky nezávislé řady. Tvary s *-u-* ve druhé slabice vycházejí podle něj ze slovanské

29 Byť jistě nelze vyloučit ani zdloženou výslovnost vokálu druhé slabiky v mluvené podobě středověké latiny.

přejímky středolatinšského *cassula*. Naproti tomu slk. *košel'a* spojuje Ondruš s některými slovanskými odvozeninami od **košъ* 'koš', a to s luž. *košel'a* 'pletená pastýřská bouda, pletená koliba', stpol. *košel'a* 'velký pletený koš', str. *košel'* 'pletený koš', *košelka* 'košík', ukr. *košil'* 'proutěný nebo slaměný koš na zrní' (z nich se rekonstruuje slovanské *košelъ* či **košela*, viz např. Orel 2007, 2, 551n). Slk. st. *košel'a* znamenalo totiž také brnění, a sice pletené (doklad viz v HSSlk 2, 114).

Podle Schustera-Šewce (2009, 295n) je derivátem od **košъ* i slovanské **košul'a*; autor prostě předpokládá dva variantní sufixy *-ul'a* a *-e/ěl'a* ve slovanských slovech (příčemž hluž. nář. *košela* patří podle něj původně k prvnímu sufixu, jeho *e* je sekundární). Dodejme, že tradiční výklady mající slovanská slova za přejímku vysvětlují *e* ve slovenském tvaru jako vliv strhňem. *kāsel(e)* 'část kněžského mešního roucha' (Machek l.c.).

Málo pravděpodobný je předpoklad ilyrsko-thráckého zprostředkování latinského slova ke Slovanům (Oštir 1923, 101, 1924b, 374): lat. *casūbla* (*casula*?) > ilyr.-thr. **kaseu^{bl}-jā* > sl. **košul'a*.

Také sémantický vývoj slovanského slova není zcela zřejmý. Na románské půdě se pozdnělatinské 'roucho, plášť s kapucí' posléze specializuje na 'mešní roucho, ornát' v jednotlivých románských jazycích, slouží tedy jako speciální výraz pro kněžský oděv. Právě úzká spjatost románských výrazů s církevním prostředím je často vnímána jako hlavní slabina výkladu o lidovém románském původu slovanského slova. Je ovšem otázka, zda je nutné vycházet jen z přímo doložených významů na románské půdě. Pokud sestoupíme chronologicky níže, vidíme, že na románské půdě došlo k celkem velkému významovému posunu: od původního 'domek' k 'roucho, plášť s kapucí'. Snad je oprávněné předpokládat při tomto posunu nějaký mezistupeň, který by nám významový vývoj pomohl jemněji osvětlit. Mohl by jím snad být obecnější význam 'něco, co chrání (před vnějšími vlivy)'. Ten pak mohl pokračovat na románské půdě ve směru 'roucho, plášť s kapucí' → 'mešní roucho, ornát'. Pokud by Slované přejímali slovo brzy, mohl sémantický vývoj na slovanské půdě vycházet také z onoho obecnějšího významu a byl by také snadno pochopitelný: 'něco, co chrání (před vnějšími vlivy)' → 'oděv' → 'košile'. Oporou pro tento výklad snad mohou být některé další významy dochované ve slovanských jazycích, totiž 'plodové lůžko, placenta' (č. nář. *mor.*, *mak.*), 'zámotek, kokon' (bulh.), 'hadí kůže' (sch.), které jdou všechny dobře odvodit od námi předpokládaného staršího 'něco, co chrání (před vnějšími vlivy)'.

Tradiční výklad ovšem vysvětluje sémantický vývoj ve směru ‘roucho, plášť s kapucí’ → ‘svrchní oděv’ (nejlépe dochováno ve východoslovanských jazycích) → ‘spodní oděv, košile’ (srov. SM 11, 192n).

61

2.7. CERASUS

Slovanský materiál:

stsl. *črěšnja* (Const; SJS 4, 895, ESJS 2, 113n);

bulh. *crěša* (c je sekundární, snad vlivem sch., srov. Mirčev 1955, 100), *čerěšna*, *čerěša*, nář. *čirěša* (Gerov 1895–1904, 3, 544, RBKE 3, 612, Mladenov 1941, 682); mak. *creša*, *crešna*, nář. *čerešna* (RMJ 3, 522, 535); sch. *trěšnja*, nář. *črěšnja*, *crěšnja* (Rj 1, 822, 18, 618); sln. st., sln. *čėšnja*, st. a nář. *črěšnja* (Pleteršnik 2006, 1, 100, 110, SSKJ 1, 291, 311), nář. *čríšňa*, *číríšňa*, *črĩašňa*, *črěšňa*, *črějšňa*, *čėšňa* (Bezljaj 1976–2007, 1, 88);

slk. st. *črešňa*, *čerešňa*, *čerešeň* (HSSlk 1, 206), slk. *čerešňa* (SSJ 1, 198); stč. *třěšně* (Gebauer 1894–1929, 1, 28, 488, 523, Newerkla 2004, 604), č. *třešeň* ‘třešeň (strom)’; stč. (s)*třěšně*, č. *třešně* ‘třešně (plod)’, nář. *střešně* (mor., slez., Budějovicko), *křešně* (Chodsko, Klatovsko) (ČJA 2, 51); hluž. *třěšnja*, *třěšeň* (Jakubaš 1954, 381); kaš. *křešňa*, (s)*křesňa* (Sychta 1967–1976, 2, 272; možnosti vysvětlení k- v násloví rozebírá SEKaš 3, 99 s další literaturou); pomsln. *křešňa*, *křesňa*, *skřešňa*, *skřesňa* (PWb 1, 388); plb. pouze v toponymu *Streisen* (Rost 1907, 322); stpol. *czrzešnia*, *czrzeszna*, *trzeszna*, *traszna*, pol. nář. *czrzešnia*, (s)*trzešnia*, *trzešla*, pol. *czerešnia*, *czeresznia*, *terešnia*, *czerešla*, *terešla* (SStp 9, 205, Borys 2005, 95);

ukr. *čerěšnja* (SUM 11, 308); str. *čerešnja*, *čerošnja*, *črěšnja*, *črešnja* (Sreznevskij 1893–1906, 3, 1502, 1543), r. *čerěšnja* (SSRLJ 17, 882).

Vše ‘třešeň (strom), *Prunus avium* L.’, kromě stsl. vše i ‘třešně (plod)’, v češtině je protiklad ‘strom’ : ‘plod’ rozlišen i formálně.

Z uvedených tvarů se tradičně rekonstruuují dvě slovanské praformy: starší **čerša* a z ní vzniklá – rozšířením o formant -*ьn*- (analogií podle **višьňa*) – **čeršьňa*.³⁰ Převládá názor, že sl. **čerša* bylo přejato z nějaké lidovělatinské/románské formy vzniklé z lat. f. *cerasus* ‘třešeň (strom)’, ‘třešeň (plod)’ které je samo výpůjčkou z ř. m. *κέρασος*, *κεράσος* ‘třešeň (strom)’, jehož původ není zcela jasný (Moszyński 1957b, 276, W-H 1, 202, Frisk 1960–1970,

30 Pouze Oštir (1923, 84, 90, 1924a, 298, 1924b, 374), předpokládající ilyrsko-thrácké prostřednictvím, měl tyto dvě podoby za nezávislé výpůjčky: 1) lat. *ceresea* > ilyr.-thr. **kér(e)siⁿ-jā* > *čeršьňa*, 2) lat. *ceresea* > ilyr.-thr. **ker(e)sjā* > sl. *čerša*. V SM 4, 79 se uvažuje o vzniku sl. **čeršьňa* z nějaké formy vycházející z lat. *cerasinus*.

1, 828, Chantraine 1968–1980, 518). Pro románský původ slovanského slova se vyslovili např. Skok 1926, 388, Šturm 1927, 71, H–L 492, Šmilauer 1942, 171, Vasmer 1953–1958, 3, 324, Machek 1957a, 539 = 1968, 657, Bezlaj 1976–2007, 1, 88, Kronsteiner 1983, 44, 1987, 61n, Hill 1987, 49, Desnickaja 1987, 33, ESJS 2, 113, Rocchi 1990, 127, Pičhadze 1993, 46, Šega 1998, 76, 77, Rejzek 2001, 680, Newerkla 2004, 604, Borys 2005, 95.

K hledanému lidovělatinskému/románskému pokračování latinského *cerasus* nás mohou přivést následující tvary z románských jazyků:

dalm. *criss*, *zaréš*, *zarešuŕta* f. ‘třešně’ (Bartoli 1906, 198); rum. *ciréș*, *cirăș*, *cereș* m. ‘třešeň’, topon. *Cireș*; *cireășă*, *cirașă*, *cezașă*, *ciurașă* f. ‘třešně’; topon. *Cerașani* (Tiktin 2001–2005, 1, 519n); arum. *tseriașă* f., *tsireșiu* m., meglenorom. *tșireș* m., *tșireșcă* f.; istrorum. *tșirișne* je přejímka z ch. (Pușcariu 1905, 28n); mold. *čiréș* m. ‘třešeň’, *čirjáše* f. ‘třešně’ (DRM 803); může jít buď o přechýlení směrem f. > m., nebo o paralelní vývoj z lid. lat. f. a lid. lat. m. (DER 193); it. *ceraso*, *ciriegio*, *ciligio* m. ‘třešeň’, *cerasa*, *cirasa*, *ciriegia*, *ciligia* f. ‘třešně’ (DEI 2, 861, 935, 959); ben. *zarèsa*, *zarièsa* f. ‘třešně’, *zarsèr* m. ‘třešeň’ (Boerio 1856/1993, 807); formy s *-gi-* [ž] jsou výpůjčkami ze severoitalského prostředí, srov. Rohlf 1949, 471; rétorom.: surs. *tschereșcha*, eng. *tschireșcha*, RG *tschareșcha*, rétorom. nář. *čaréjža*, *čaréža*, *čariáža*, *šariaža*, *čariadža*, *čariža*, *čiréža*, *širéža*, *čaréža* f. ‘třešně’, srov. dále surs. *tscherscher*, eng. *tschireșcher*, surm. *tscharișcher*, suts. *tscharșcher*, RG *tschareșcher* m. ‘třešeň’, der. suffixem *-arium*, HdR 2, 946); lad. *cerièja* f. ‘třešeň’, buch. *ceriégia*, *tșeriéžia*, *čerjéžia*, *ceriégia*, grödn. *tšariéža*, *tšariéža*, *ciariéŕha*, *ciariéja*, hfass. *chariègea*, *tšarèžq*, *čaryéža*, *ciariéjã*, dfass. *čaréizia*, moen. *ciaréja* (EWD 2, 89n); furl. *zariése* ‘třešně’ (NP 1302); sard.: centr. a log. *kariáša*, *kirjáša*, kampilid. *čeréžia*, *čeréšia* ‘třešně’, nář. sz. *kariáža*, sv. *kriáža*, kors. *čaráša* (DES 1, 302); (st)fr. *cerise* ‘třešně’, stfr. *celise*, *cerese*, stprov. *cereira*, *serisia*, *seriey(r)a*, *siriyra*; stprov. *sirieis*; fr. *cerisier* m. ‘třešeň’ (gallorom. i iberorom. tvary jsou z *cereseum* < *ceraseum*, FEW 2/1, 598n); kat. *cirera* f. ‘třešně’ (< *ciresa*), st. a nář. *cirer* m. ‘třešeň’, srov. dále *cirerer* m. ‘třešeň’ (DEC 2, 713n); šp. *cereza* f. ‘třešně’; *cerezo* m. ‘třešeň’; port. *cereja* f. ‘třešně’ (DEP 2, 119n); *cerejeira* m. ‘třešeň’.

Z těchto tvarů se obvykle rekonstruuje lidovělatinské **kerésia* f., **keresiu(s)* m., některé tvary (it. *ceraso*, -a, it. nář., kors., snad i kat., šp. a port., srov. DEC 2, 714) ukazují spíše na **kerásia*, **kerásiu(s)* (REW 175n, Körting 1907, 262).

Hledání možného, co do hláskových substitucí vyhovujícího způsobu přejetí musíme začít poukazem na to, že rekonstrukce slovanských praforem **čerša*/**čeršňá*, z nichž by vycházely všechny slovanské tvary, je problematická. Některé tvary ve slovanských jazycích totiž nemají podobu, jakou bychom očekávali po provedení metateze: b. *čeréšna*, *čeréša*, nář. či-

rěša, mak. nář. čerešna, slk. čerešňa, čerešeň, pol. czereśnia, czeresznia, tereśnia, czereśla, tereśla by měly vykazovat metatezi a (kromě polštiny) zdloužení, ale mají „plnohlasi“.³¹ Tato jejich nepravidelnost bývá vysvětlována různě. Mirčev (1955, 100) měl bulharské *e* v první slabice za sekundární epentetický vokál a toto vysvětlení by se snad dalo zobecnit. U polských tvarů se zase uvažuje o tom, že jde o výpůjčky z ruštiny (Borys 2005, 95). E. Havlová (konzultace) uvažuje o tom, zda by nemohly být zmíněné tvary zpětným přejetím z maďarského *cseresnye* ‘třešeň’ (o něm viz Kniezsa 1955, 1, 129).

Pokud bychom ovšem přijali rekonstrukci psl. *čerša a výše uvedené jí nevyhovující slovanské tvary považovali za sekundárně zastřené nebo za výsledky mezislovanského přejetí či zpětného přejetí z maďarštiny, narazili bychom na hláskové obtíže, pokud jde o adaptaci románských hlásek u Slovanů. Vyjdeme-li z toho, že pramenem slovanského slova bylo lid. lat. *kerésia, pak není jasné, proč by se přízvučný vokál ve druhé slabice lidovělatinského slova neměl na slovanské půdě nijak reflektovat (na to upozornil už Šturm 1927, 48). Předpokládat by snad bylo možné přejetí z nějakého o něco pozdějšího tvaru, v němž došlo k přesunu přízvuku na první slabiku a k vypadnutí vokálu druhé slabiky, což je v nepřízvučných lidovělatinských/románských slabikách častý rys. S výjimkou dalmatského *criss*³² však všechny dochované románské tvary ukazují na zachování vokálů obou prvních slabik a zachování přízvuku na slabice druhé. Myslet na nějaký románský tvar, jenž byl předchůdcem dalmatského slova, je ovšem problematické z důvodu násloví, neboť v dalmatské románštině nedochází k palatalizaci veláry (k tomu srov. níže). Tvar z dalmatské románštiny byl ostatně nejspíše zdrojem pro jiné slovanské slovo, totiž sch. *krijěš(v)a*, ik. *kriš(v)a* (Rj 5, 537, 538) (tak už Ramovš 1926–1927, 161n, dále Skok 1928–1929, 57, 1930b, 489n, 1971–1974, 2, 198, Holzer 2007, 108).

Pokud jde o otázku násloví, nabízejí se dva výklady a s tím spojená chronologie přejetí:

1) brzké přejetí už z lid. lat. *kerésia, tedy tvaru ještě s velárou *k*- (tak například Berneker 1908–1914, 1, 149, Ramovš 1926–1927, 161n, HEW 4, 1545, Snaj 2003, 85). Ve slovanském slově by pak došlo k první palatalizaci.

2) pozdější přejetí z románského tvaru, v němž už proběhla lid. lat. palatalizace *k > č > č* a dále nářečně rozrůzněně (tak například Sławski 1952–, 1, 118, Vasmer 1953–1958, 3, 324, Kronsteiner 1983, 44).

31 Stsl. tvar má navíc různocnění *črešnja* (srov. MMFH II, 95, SJS 4, 895).

32 A také s výjimkou těchto fr. tvarů: stfr., střfr. *cesse*, fr. nář. *chesse*, *siesse*, *chèche*, *chéche* ‘divoká třešeň (plod)’ (FEW 2/1, 601).

V obou jazykových útvarech, románském a slovanském, probíhaly palatalizační procesy zhruba ve stejnou dobu. Slovanská první palatalizace se klade do 5. století (Lamprecht 1987, 41), počátek lidovělatinské palatalizace je možno klást do ještě dřívější doby – Lausberg (1967–1969, 2, 11) uvažuje už o 3. století. K správnému posouzení, který z výkladů je pravděpodobnější, by měly přispět i okolnosti čistě historické. Není pravděpodobné, že by v tak brzké době – už před 3. stoletím – byli Slované v kontaktu s románským obyvatelstvem. A už první stupeň v procesu lidovělatinské palatalizace, tj. *č*, by se v rámci našeho modelu hláskových substitucí reflektoval na slovanské půdě spíše jako *c* (srov. *ACIARIUM*); v úvahu pro slovanské *č* tak připadá teprve následující fáze, lid. lat./rom. *č*. Tato hláska se posléze zachovala už jen na omezeném románském území (v oblasti románských dialektů, z nichž se vyvinuly rétorománské jazyky, některé severoitalské dialekty a také rumunština), jinde se změnila, snad už velmi brzy, v *š* nebo v *ts* [*c*] (Lausberg 1967–1969, 2, 9n).

Shrňme: románské historické hláskosloví nám dovoluje předpokládat románský tvar, v němž zůstaly zachovány oba vokály prvních dvou slabik (příčemž kvalita druhého je co do místa artikulace i co do otevřenosti nejasná) a v němž už bylo *č* jako výsledek lidovělatinské palatalizace. Při zpochybnění rekonstrukce společného sl. **čerša* se pak otevírá cesta výkladu, že je možno považovat uvedené (z hlediska předpokládané metateze „nepravidelné“) slovanské tvary za relikty nejstarší podoby slovanské výpůjčky. Po hláskové stránce totiž dobře odpovídají předpokládanému románskému prameni. Lid. lat. **kerésia* mohlo dát rom. **čerésja* > **čerés'a* > **čerěša*, a to pak na rétorománském území a v některých severoitalských dialektech po sonorizaci **čerěža* (Lausberg 1967–1969, 2, 57, Rohlfs 1949, 472). Právě tvar **čerés'a* snad mohl být zdrojem slovanského slova, neboť románské krátké *ě* dává slovanské *ě* > *e* (Holzer 2007, 44), rom. *s'* > sl. *s'* > *š*. Vzhledem k tomu, že na rétorománském a severoitalském území bychom museli předpokládat rané zdloužení přízvučného vokálu, jenž by pak vedl spíše k sl. *ě* > *ě*, a vzhledem k tomu, že co do metateze nepravidelné tvary jsou především jihoslovanské (b. *čerěšna*, *čerěša*, nář. *čirěša*, mak. nář. *čerešna*), zdá se pravděpodobný předpoklad, že k přejetí došlo na Balkáně, v oblasti konstituování rumunštiny (na to patrně myslel ve svých pracích Skok 1926, 388, 1928–1929, 55–58, 1971–1974, 2, 198). Jinou možností by bylo předpokládat přejetí před vznikem sekundární románské kvantity vokálů, což by umožnilo lokalizovat přejetí kamkoli do oblasti slovanského a románského kontaktu.

Výklad, že původní bylo nikoli slovanské *čerša, ale *čereša, nacházíme poprvé u Vondráka (1924–1928, 1, 404), převzal jej dále Kiparsky (1934, 110n) a také Machek (1954b, 110n): „takovéto útvary [tj. románské – V. B.] daly přímo čereša, čřeša, nikoli *čerša (-ere- pak zjednodušeno v ře). Na naší půdě by tedy slk. čerešňa mělo nejstarobylejší vzhled; české třešně je druhotná úprava zdánlivého plnohlási.“ Obecně upozornil na problematiku slovanské tvary Slawski (1952–, 1, 118) při zpochybnění toho, že npol. tvary jsou rusismy. Náznak jiného řešení, než je předpoklad sl. *čerša, je i v SM 4, 78n.

Dospíváme tedy k výkladu, že slovo se dostalo nejprve k jižním Slovanům na Balkáně. Odtud se mohlo šířit ke Slovanům východním (srov. Desnickaja 1978, 45) i západním; na zysl. území a v oblasti češtiny mohlo dojít k sekundární proměně slova a následně k jeho dalšímu šíření do dalších zsl. jazyků.

Uvažovalo se i o zprostředkování románského výrazu ke Slovanům Germány. Miklošič (MEW 34) předpokládal přejetí ze starohornoněmeckého *kirsa* (doloženo je sthněm. f. *kirsa*, *kersa* ‘třešeň’ < germ. **kirissa*, Köbler 1993, 662), Uhlenbeck (1894, 375) z dolnoněmeckého **kersa*. Kvůli potížím s reflexí vokálu druhé slabiky románského tvaru rekonstruoval Schwarz (1926, 287n, 1927b, 362n) jako pramen slovanského slova starobavorské **chersse*, **cherssia* (> bav. *kherššn*), vycházející právě z alpskorománského **cērēsia*. Stbav. tvary měly dát sl. **čerša*, po metatezi **čřeša* a následně **čřeša* (analogický výklad nabídl i pro sl. **čerbule*, srov. CAEREFOLIUM). Tento výklad zastával i Mayer (1927, 19, 50) a jako možnost zvažoval i Shevelov (1964, 210). Odmítli jej například Šturm (1927, 48, pozn. 2) a Reiter (1969–1970, 132) s poukazem na to, že s Bavorsy přišli Slované do styku až v době, kdy už nemohla proběhnout palatalizace.

Uvažujeme-li o postupném, řetězovém přejímání názvů pro třešni v jednotlivých jazycích Evropy, přijímáme tím mlčky pravděpodobný předpoklad, že ke vzniku pojmenování pro třešni dochází tehdy, když se dané etnikum seznámí s kulturní, lidmi cíleně pěstovanou třešní. Nejstarší zprávy o této činnosti pocházejí z děl antických autorů (jejich přehled viz Ferkl 1958, 9–13). Zde je ovšem třeba mít na paměti, že tito autoři někdy nerozlišují přesně jednotlivé druhy a rody rostlin. Právě třešeň může být někdy zaměňována s višní a dřínem (Ferkl 1958, 9n). Z antických zpráv nicméně vysvítá, že původ kulturní třešně je třeba hledat v Malé Asii, konkrétně v oblasti Pontu. Zde se s ní seznámili Řekové, přejali do svého jazyka také její název a obojí pak rozšířili dále k Římanům. Do Itálie se tak třešeň dostává kolem

přelomu letopočtu a rychle se pak šíří do jednotlivých provincií římského impéria. Záhy se třešeň dostává i ke Germánům, o čemž svědčí sthněm. výpůjčka *kirsa*. Také ke Slovanům se mohlo pěstování třešně rozšířit velmi brzy, avšak chybí k tomu přesvědčivé důkazy. Dokonce i první doklad slova na slovanské půdě v této věci nemůže sloužit. Stsl. *črěšnja* se nachází v Životě Konstantinově (Const 12), v pasáži, která pojednává o návratu Konstantina od Chazarů, při němž se zastaví u fulského národa, jež přesvědčí, aby neprováděl pohanské obřady u velikého stromu – dubu srostlého s třešní. Tento doklad slova tedy není svědectvím o pěstování třešně u Slovanů, neboť se zde jedná o oblast severního pobřeží Černého moře.³³

Při přijetí předpokladu, že k pojmenování třešně dochází už při seznámení se člověka s planou, nepěstovanou třešní, by bylo možno myslet na domácí původ slovanského slova, neboť archeologické nálezy dosvědčují užívání třešňových plodů lidmi na evropské půdě již v předhistorické době (srov. Schrader–Nehring 1917–1929, 1, 589, Ferkl 1958, 7n). Georgiev (1958, 25n) spojuje sl. *čerša a ř. κέρσος a vyvozuje je z ie. kořene *k^uerās- ‘černý, tmavý’, pojmenování by tak bylo motivováno tmavočervenou barvou plodů. Proti tomu lze ovšem ukázat na hláskové i sémantické nejasnosti (srov. Hamp 1963).

2.8. COMES

Slovanský materiál:

stsl. *кѣметѣ* (SJS 2, 91, ESJS 7, 392), doloženo 1× v SudUst v gen. pl. *кѣмети*, v dalších rukopisech Sud na témže místě v der. podobě *кметишти* (SudNovg, SudVars), *кметиштемѣ* (SudJas); k stsl. významu srov. níže;

bulh. a mak. *кмет* ‘starosta, zvolená nebo jmenovaná osoba, která vede vesnickou nebo městskou obcí’ (Gerov 1895–1904, 1, 378, RBKE 1, 612, RMJ 1, 335); stsrb. *кмѣт* ‘boljar jako vazal panovníka’, srb. *кмѣт* ‘poddaný’, ‘vesnický smírčí soudce’, ‘vesnický předák’, ch. *кмѣт* ‘poddaný, nevolník’, ‘rolník, sedlák’ (Rj 5, 105n); sln. *кмѣт* ‘sedlák, rolník’, ‘nešikovný člověk’, ‘půda, pozemek’, ‘šachová figura věž’ (SSKJ 2, 348);

slk. st. *кмет* ‘sedlák mající v držbě usedlost’, ‘laický přísedící soudu’, ‘stařec’ (HSSlk 2, 60), slk. *кмет* ‘moudrý stařec’ (SSJ 1, 708); stč. *кмет* ‘zemský předák, představitel šlechtické obce’, ‘předák vesnice, města’, ‘sedlák, rolník, poddaný’, ‘stařec’ (Gb 1, 59, Vykypěl 2004, 129n), č. st. *кмет* (Jg 2, 81), č. *кмет* ‘velmi starý muž’, arch. ‘hlava rodiny, rodu’ (PSJČ 2, 159); hluž.

33 K lokalizaci fulského národa srov. MMFH II, 95, pozn. 2.

kmječ 'zvolený sedlák, náčelník' (Jakubaš 1954, 142) je podle Schustera-Šewce (1986, 16) neologismus, původnímu sl. výrazu odpovídá pouze proprium *Kmječ*; pomsln. *kńec* 'sedlák' (PWb 1, 360); stpol. *kmiec* 'poddaný ve službách šlechty či duchovenstva; majitel hospodářství', 'knížecí úředník', 'stařec' (SStp 3, 300n, SLP 2, 509n); pol. *kmiec* 'poddaný', 'sedlák, rolník, vesničan' (jde patrně o bohemismus, Basaj-Siatkowski 2006, 91);

br. *kmet*, *kmec* 'rek, voják', 'poddaný vesničan, rolník' (TSBr 2, 704, HSBBr 15, 138; jde patrně o polonismus, ESBr 5, 81, Bulyka 1972, 157); stuktur. *kmetь* 'neznevolněný, poplatný rolník s právem odchodu z panství' (SStuktur 1, 478), ukr. *kmet*, *kmety* 'vesničan' (SUM 4, 195; jde patrně o polonismus, ESUkr 2, 472); str. *kmetь*, *kъmetь*, *kměť* (doloženo v nejstarších kronikách, v pozdějších památkách se již naopak nevyskytuje; Sreznevskij 1893–1906, 1, 1390; k sémantice viz níže), SRNG (13, 342) uvádí i r. st. a nář. *kmetь* 'bojovník, voják', 'rolník, sedlák', avšak podle Dobrodomova (1997, 53) jde patrně o br. a ukr. doklady.

Lze rekonstruovat sl. **kъmetь* (pouze SM 13, 196 a Bezlaj 1976–2007, 2, 47n myslí na **kъmetь*; MEW 121 má **kmetь*). Původ slovanského slova se často hledá v nějakém románském tvaru (Moszyński 1957a, 293, Shevelov 1964, 8, 438, Kronsteiner 1987, 63, Šega 1998, 74, Vykypěl 2004, 131n, Borys 2005, 239, Maksimovič 2005, 123). Ten je rekonstruovatelný na základě původního latinského *comes* (k jeho etymologii srov. níže) a následujících tvarů v románských jazycích:

stfr. *cuens*, *cuiens* > střfr. *cuien*; stfr. *compte*, *conte*, *quente*, *quante*, *cante* > (stř)fr. *comte*, stprov. *comte*, nprov. *conte* (FEW 2/2, 940n); it. *conte* (přejato z fr. či prov., DEI 2, 1074), ben. *conte* (Boerio 1856/1993, 191); stšp. *komde*, *conde*, *cuende*, šp. *conde* (DCLC 1, 879), kat. *comte*, *còmit* (DEC 2, 860n), port. *conde* (DEP 2, 202), vše 'hrabě'.

Tyto tvary se většinou, s výjimkou některých francouzských, vyvíjely z původem akuzativního lidovělatinského tvaru **kómitem*. Po odpadnutí koncového *-m* a přestavbě vokálního systému (ztráta protikladu délky, vznik protikladu zavřenost : otevřenost) lze pak předpokládat románský tvar **kóměte* se všemi vokály otevřenými (přízvučné krátké *ó* dává přízvučné otevřené krátké *ō*, nepřízvučné krátké *i* i krátké *e* dávají otevřené krátké *ě*, srov. Lausberg 1967–1969, 1, 145n, 159n, 194). Pak dochází k zániku posttonického vokálu v druhé slabice (Lausberg 1967–1969, 1, 203).

Myslíme, že námi uvažovaný románský tvar **kóměte* lze považovat za zdroj slovanského slova. Často se jako problematický vykládá vokál první slabiky, ale existuje jazykový materiál, jenž může být podkladem pro

obhajobu hláskové substituce rom. otevřeného krátkého *ō* slovanským *ŭ* > *ʋ*. Bidwell (1961, 115) uvádí lat. *Scódra* > rom. **skódra* > sl. **skŭdr-* > sch. *Skadar*. Holzer (2007, 44n) tuto substituci přímo zavádí do svého modelu hláskových substitucí z románského dialektu, z něhož přejímal slovanský dialekt, který byl předchůdcem chorvatštiny, a přináší její další doklady: lat. *córvus* > rom. **kórβu* > sl. **kŭrbŭ* > **kʋrbʋ* > ch. *krb*; lat. *Córcora* > rom. **Kórkora* > sl. **Kŭrkŭrŭ* > **Kʋrkʋrʋ* > ch. *Krkar*; lat. *Cólapis* > rom. **Kólpe* > sl. **Kŭlpā* > **Kʋlpā* > ch. *Kupa*; rom. **Ad pórtula* > sl. **Apŭrtŭljŭ* > **Opʋrtʋljʋ* > čak. *Oprtal'*; lat. *hórtus* > rom. **órtu* > sl. **ŭrtŭ* > **βʋrtʋ* > ch. *vrt*; lat. *hórtulus* > rom. **órtulu* > sl. **ŭrtŭlŭ* > **βʋrtʋlʋ* > ch. *vrtao* (Holzer 2007, 107, 108, 109, 121n, 139). Stojí za povšimnutí, že ve všech Holzerem uváděných příkladech se rom. *ō* vyskytuje v pozici před likvidou. Tato skutečnost se tak zdá potvrzovat jinak nepřilíš jasnou Mańczakovu (1977, 38) zmínku, že latinské/románské *o* před sonorou pravidelně přechází v *ʋ*. Z doloženého materiálu můžeme tedy přinejmenším uvažovat o tom, že rom. otevřené krátké *ō* dává sl. *ŭ*, pokud stojí před sonorou, tj. jednak před likvidami (Holzerovy příklady), jednak před nazálami – sem by spadal právě příklad rom. **kómēte* > sl. **kŭmětŭ* a také rom. **kömátru* > sl. **kŭmātrā* > **kʋmotra* (viz COMMATER).³⁴ V obecném ohledu je dále třeba uvážít, že k přejetí zjevně dochází v době, kdy slovanský vokaliký systém neobsahuje krátké *ō*. Nejbližší slovanskou hláskou pro cizí *ō*, ať už zavřené či otevřené, přízvučné či nepřízvučné, tedy snad skutečně bylo *ŭ* > *ʋ*.

Pokud jde o vokál druhé slabiky, lze počítat se substitucí rom. krátké otevřené *ē* > sl. *ě* > *e*, která je doložena např. v sl. **čerbul'a* < rom. **čerfól'o*, sl. **čeres'a* < rom. **čērēs'a* (viz CERASUS, CAEREFOLIUM, srov. Holzer 2007, 44).

Existují i jiné výklady slovanského slova z románštiny. Jednotliví autoři předpokládali buď jiné hláskové substituce, než jaké jsme uvedli výše, nebo mysleli na sekundární vývoj slovanského slova, který původní podobu výpůjčky zastřel.

Vykypěl (2004, 132) hledal řešení v předpokladu, že se přejímalo z románského dialektu s osobitým vývojem původních latinských vokálů: lat.

34 Můžeme pozorovat, že k vokalické labializaci inklinovala patrně slovanština v pozici před nazálou i v případě dlouhého *ō*. R. Večerka (recenzní poznámka) upozorňuje například na odlišný vývoj koncovky participia prézenta aktiva *-ōn*. Zatímco na slovanském severu došlo k zániku koncové souhlásky dříve, takže se z původního *ō* vyvinulo legitimně *a* (srov. české *veda*), na slovanském jihu došlo nejprve ke změně *-n* v *-m* a před touto nazální bilabiálou došlo pak k labializaci předcházejícího *ō* v *ŭ* a teprve potom k zániku koncové souhlásky a k legitimní změně *ŭ* v *y* (srov. stsl. *vedy*).

cōmīt- > lid. lat. **kúmet-* > sl. **kъmetъ* nebo lat. *cōmīt-* (či *cōmēs*) > lid. lat. **kōmet-* > sl. **kъmetъ*.

Titz (1930–1931, 23, 27) a po něm Sławski (1952–, 2, 280) předpokládali přesun přízvuku v románském slově na druhou slabiku a přejetí z tvaru **kōmíte*, **kūmíte* či **kūměte*.

69

Moszyński (1957b, 253) s Machkem (1957a, 208 = 1968, 261n) a po nich Uhlar (1972, 302) viděli *ъ* v první slabice jako výsledek sekundárního oslabení vlivem častého užívání slova, které lze u titulů předpokládat.

Nepřesvědčil předpoklad, že původním zdrojem přejetí byl střlat. tvar *come-tia*. S tímto návrhem přišel Jagić (1896), rozvedl jej Berneker (1908–1914, 1, 661n) a přijal Vasmer (1953–1958, 1, 578). Namítalo se proti němu především to, že střlat. slovo je jen sporadicky doloženo, pouze v Arnoldově kronice o severních Slovanech. Avšak existují i další jeho doklady (viz Niermeyer 1976, 14). Hlavní obtíž tohoto výkladu je tak spíše to, že se předpokládá poměrně komplikovaná derivační cesta: střlat. *cometia* > sl. sg. **kъmetъja* s plurálem **kъmetъje*, z něhož by pak zpětně vznikl singulár **kъmetъ* (srov. k tomu kriticky Rudnicki 1960, 90).

Někteří badatelé uvažují o domácím původu slovanského slova. Van Wijk (1925–1926) segmentoval sl. slovo na kořen **kъm-* a sufix *-etъ-*. Pro kořen **kъm-* navrhl buď 1) význam ‘kmen, rod’ a spojení se sl. **kъmenъ* (> č. *kmen*, dluž. *kmjenj*), přičemž sl. **kъmetъ* by pak původně znamenalo ‘urozený člověk’, nebo 2) význam ‘kůň’ a spojení se str. *komonъ* a č. *komoň* (dále se staropruským *camnet* ‘kůň’, litevským *kumė* ‘kobyla’, *kumelys* ‘hříbě’), přičemž sl. **kъmetъ* by tak původně znamenalo ‘jezdec’. První z obou návrhů přijal Rudnicki (1960, 91n). Oba výklady spojil v jeden Schuster-Šewc (1964, 248n, 1986, 16n), který viděl příbuzné odvozeniny od téhož kořene i v dalších slovech a uvažoval o široké rodině (nejen slovanských) slov vycházejících z předpokládaného kořene **kъm-*/**kom-*: ‘oddělené, narozené’ (odtud **kъmenъ*) → ‘mladá bytost’, odtud pak jednak ‘mládě’ → ‘názvy zvířat’ (**komarъ*, **komonъ*), jednak ‘mladý člověk’ → ‘závislý člen společnosti’ → ‘poddaný, nevolník’ → ‘sedlák’ (**kъmetъ*).

Co se týče předpokládaného sufixu *-etъ*, jeho hledání na půdě slovanské (r. *černet’*, *mokret’*, *teplet’*, Rudnicki 1960, 91) i mimoslovanské (ir. *cing*, gen. *cinged* < **keraget-*; sthněm. *helid*, stang. *hæle*, stisl. *hōldr* < **halip-*; lat. *eques*, gen. *equitis* < **ek’uet-*, van Wijk 1925–1926, 210n; ř. *ἐτης* ‘(vzdálený) příbuzný’, ethnonymum **Ven-et-i*, Otrębski 1948, 566) je nesourodé a málo přesvědčivé.

Jakýsi kompromis mezi výkladem o domácím původu slova a výkladem o výpůjčce představuje Otrębského (1948, 565n) úvaha o dvojím slovanském **кѣmetь*, totiž 1) ‘rolník, sedlák (později poddaný pána)’, které bylo domácí, staré (praslovanské) a které autor spojuje se staroindickým *kumāra*- ‘dítě, chlapec’, a 2) ‘vysoký úředník (podřízený knížetě)’, které bylo mladší výpůjčkou z lat. *comes*. Vzhledem k formální blízkosti i částečné sémantické spřízněnosti pak došlo podle autora ke kontaminaci obou slov.

Dříve se uvažovalo i o přejetí z řečtiny. Karszniewicz (1895) viděl zdroj v řeckém *κομήτης* ‘dlouhovlasý člověk’, derivátu od *κόμη* ‘vlasy’ (srov. Frisk 1960–1970, 1, 908). Matzenauer (1870, 43) vyšel ze slova *κωμήτης* ‘vesničan, obyvatel, soused’, odvozeniny od *κώμη* ‘vesnice; čtvrt města’ (srov. Frisk 1960–1970, 2, 61). Kromě sémantických nejasností těchto výkladů ovšem zůstávají také obtíže formální, především vokálu druhé slabiky, neboť ř. -η- by dalo sl. -i-.³⁵ Snad proto uvažoval Birkenmeyer (1936, 176) o dialektických podobách *κωμέτης*, *κωμέτας*, ovšem spoře doložených.

Zcela nepravděpodobný je Oštirův (1923, 115) předpoklad ilyrsko-thráckého zprostředkování latinského *comes* ke Slovanům.

Pokud jde o původní význam sl. **кѣmetь* a jeho další vývoj, podstatné je posouzení staroslověnských a staroruských dokladů. SJS (2, 91) uvádí pro stsl. *кѣmetь* význam ‘vesnický předák, Schulze’, nejnověji však Vykypěl (2004, 131) ukazuje, že je vhodnější vidět spíše význam ‘předák, zástupce prostých lidí’, ne nutně předák vesnický.³⁶ Pro str. *kmētь*, *кѣmetь*, *kměť* uvádí Sreznevskij (1893–1906, 1, 1390) význam ‘hrdina, bojovník, voják’, ale existuje i jiný výklad: Abajev (1949, 333) uvažoval o významu ‘posel; prostý voják’. Vnější oporou pro „nižší“³⁷ význam str. slov by zde mohlo být přejetí str. slova do osetštiny: osetské *xumætæg* (s domácím sufixem -æg) má význam ‘prostý, obyčejný, nevýznamný (o člověku)’ (srov. Gołąb 1992, 333, Cvetko-Orešnik 1998, 71, 156n). Tento výklad významu str. slov by tak mohl podpořit Vykypělovu (2004, 131) domněnku, že str. slovo je paleoslovenismus.

35 Sr. stsl. *komisъ* ‘prefekt provincie’ < střř. *κόμης* ‘comes provinciae’ < lat. *comes* (SJS 2, 43, ESJS 6, 332).

36 V etymologickém oddělení ÚJČ AV ČR v Brně se k této věci zachoval dopis Vladimíra Procházky z 19. 5. 1967 neznámému adresátu, v němž se zastává tentýž názor: „žádný ‘vesnický’ předák, ale prostě ‘předák’“.

37 Dobrodomov (1997) dokonce pro některé str. doklady uvažuje o významu ‘sedlák, zeměbranec, domobranec’.

Vzhledem k uvedenému se tedy zdá oprávněné, jak to činí Vykypěl (l.c.), vyjít pro slovanské **kъmetъ* z širšího významu ‘předák’, z něhož se pak vyvíjely dvěma směry další významy:

1) ‘předák nepriviligovaných, neurozených’, specifikovaný pak v jednotlivých jazycích na významy ‘vesnický předák’ (bulh., mak., srb., stč.), a dále ‘vesničan, sedlák, rolník’ (ch., sln., stč., slk., pol., pomsln., br., ukr.);

2) ‘předák privilegovaných, urozených’, specifikovaný pak na významy ‘vazal’ (stsrb., stč., stpol.), ‘člen zemského soudu’ (stč.), ‘smírčí soudce’ (srb.).

Původní slovanský význam ‘předák’ je pak dobře pochopitelný jako reflex významu přejímaného románského výrazu: za pozdního císařství šlo totiž o označení úředníka císařské zprávy v provinciích, a to na různé výši v hierarchii úřadů (LM 3, 70n, LČS 1, 250, Du Cange 1954, 2, 422n). Latinské slovo *comes*, akuz. *comitem*, původně znamenalo ‘poradce úředníka’, doslova ‘průvodce’ (tj. ‘ten, kdo jde s’, slovo lze segmentovat na předponu *com* ‘spolu, s’ a základ slovesa *eō, ire* ‘jít’, E-M 135, W-H 1, 253).

Shrnutí: Sl. **kъmetъ* považujeme za přejímku z románského tvaru **kōmēte*, který je spolehlivě rekonstruovatelný z dochovaného románského materiálu. Rovněž hláskové substituce námi navržené pro toto slovo se opírají o další příklady, zejména vlastních jmen z chorvatského území. Jako nejpravděpodobnější se nám proto jeví předpoklad, že slovo přejali nejprve Slované jižní. Ze západojihoslovanského areálu se slovo dále šířilo na sever k Slovanům západním. Tomu ostatně nasvědčují i prozodické vlastnosti dochovaných jsl. a zsl. slov: sln., ch. a bulh. slova reflektují původní slovanskou stoupavou intonaci, jíž by u západních Slovanů měla odpovídat délka; v č. a slk. je však krátkost (srov. k tomu Shevelov 1964, 8). I prozodická stránka tedy ukazuje, že sl. **kъmetъ* nemůže být staré praslovanské (ať už domácí či jako velmi raná výpůjčka). K východním Slovanům se výraz dostal jednak přímým kontaktem od jejich západních sousedů, jednak knižní cestou jako paleoslovenismus.

Pokud jde o dobu přejetí, lze uvažovat o přejetí dosti raném, snad již během prvních kontaktů slovanského a románského obyvatelstva. Pokud se přejímalo z románského dialektu, jehož stopy snad máme zachovány v dalmatštině, muselo k přejetí dojít ještě před vznikem nové románské kvantitativní vokálů, tj. před zdĺoužením přízvučné slabiky, což je změna probíhající patrně právě během prvních kontaktů Slovanů s Romány (srov. Boček 2008b, 2009a). Není sice dochováno dalmatské pokračování lat. *comes*, ale na to, že později v tomto rom. slově zdĺoužení vokálu proběhlo, ukazují stfr.

tvary s diftongem. Druhou možností je lokalizovat přejetí do oblasti, kde se konstituovala rumunština; pak by nebylo třeba zvažovat časové okolnosti, neboť zde románské zdloužení neprobíhá. Spoře doložený románský materiál nám neumožňuje mezi oběma možnostmi jednoznačně rozhodnout. Ve prospěch první možnosti by však mohla svědčit fakta mimojazyková: pro Dalmácii je možno předpokládat pevnější zachování římské správy, než tomu bylo v Dácii (B. Vykypěl, konzultace).

Na stáří sl. slova mohou ukazovat i výpůjčky do dalších jazyků, obsahující v první slabice *u*, tj. staropruské *kumetis* 'sedlák', litevské *kumetis*, *kumetys* 'statkářem najatý rolník, zahradník' (nejde-li zde ovšem o výpůjčky pozdější, v nichž se pak vyvinul vkladný vokál; pro literaturu viz Vykypěl 2004, 132n) a rumunské *cumăt* 'správce' (DER 1966, 262).³⁸

Přesnější posouzení významové stránky dokladů v jednotlivých slovanských jazycích umožňuje vyjít z obecnějšího původního významu 'předák'. Potom není nutné vidět další sémantický vývoj jako jen sestupný (jak to většinou činí zastánci románského původu slova) ani jako jen vzestupný (jak věc pojmají stoupenci výkladů o domácím původu slova či o výpůjčce z řečtiny), ale lze se vydat oběma směry.

2.9. COMMATER

Ve slovanských jazycích existují tři vzájemně spjaté řady starých výrazů pro *kmotra* a *kmotru*. Jde o tvary vycházející ze sl. **kъmotra* f., **kъmotrъ* m. (1), ze sl. **kuma* f., **kumъ* m. (2) a o stsl. *kupetra* f., csl. *kupotrъ* m. (3). V následujících výkladech se jim budeme postupně věnovat.

(1) sl. **kъmotra* f., **kъmotrъ* m.

Slovanský materiál:

stsl. *kъmotra* f. (Cloz; SJS 2, 91, ESJS 7, 392n; může jít o moravismus či panonismus, srov. Večerka 2006, 244; opačnou cestu předpokládá Karpluková 2001, 60);

slk. st. *kmot(e)r*, *kmôtor*, *kmôt(e)r* m. (HSSlk 2, 60n); slk. *kmotra* f., *kmotor* m. (SSJ 1, 708n); stč. (Gb 2, 62, Newerkla 2004, 593), č. *kmotra* f., *kmotr* m., nář. *kumotra* f., *kumoter* m. (Bartoš 1906, 1, 170, patrně z polštiny, vy-

38 Zpětnými výpůjčkami do slovanských jazyků jsou potom pol. *kumieć* 'chalupník, bezzemek' < lit. (SJP 1900–1927, 2, 630) a r. nář. *kuměti* 'zemědělství dělníci u statkáře' < lit. (SRNG 16, 83); Dobrodomov (1997, 60) považuje dále bulh. nář. *kumet* 'starosta' (BER 2, 494) za výpůjčku z rum. *cumăt*.

skytuje se jen na Jablunkovsku, srov. ČJA 1, 93n); hluž. *kmótra* f., *kmótr*, *kmót* m. (Jakubaš 1954, 142), dluž. *kmótsa* f., *kmóts* m. (Muka 1926–1928, 1, 636n; podle Frinty 1954, 8 jde o bohemismus či paleoslovenismus, odmítá Schuster-Šewc 1957, 267); pomsln. *k^uom^uótra* f., *k^uóm^uotär* m. (PWb 1, 412); kaš. *kmoter* m. (přejato z češtiny, Popowska-Taborska 1981, 15) či polštiny (Boryš–Popowska-Taborska 1996, 115), odtud patrně přechýlené *kmoterka* f. (Sychta 1967–1976, 2, 176); stpol., pol. *kmotra* f., *kmotr* m. (SSStp 3, 304; snad přejato z češtiny, srov. Karpluk 2001, 60, Basaj–Siatkowski 2006, 92), pol. nář. *kumotra*, *komotra* f., *kmoter*, *kumot(e)r*, *komot(e)r* m. (rozdíl ve vokálu první slabiky je dán buď nevyhraněností staropolské střídnice za *ɤ*, nebo kontaminací s *kuma*, srov. ESJS 7, 392n);

r. nář. *kmotr* m. (SRNG 13, 342).

Vše 'kmotra' f., 'kmotr' m., o dalším sémantickém vývoji viz níže.

Z uvedeného lze uvažovat o slov. **kɤmotra* f. a **kɤmotrɤ* m. Přijmeme-li předpoklad, že primární bylo ve slovanštině femininum a od něj bylo teprve utvořeno maskulinum, pak se jako nejpravděpodobnější jeví názor, že původ slova lze hledat v nějaké románské podobě vzešlé z latinského *commāter* 'kmotra'. Pro románský původ slova se vyslovili například Boháč 1908b, 443, Klich 1927, 135, Brückner 1927, 239, Titz 1930–1931, 27, Sławski 1952–, 2, 282, Machek 1957a, 208n = 1968, 262, Vasmer 1953–1958, 1, 578, Mańczak 1977, 37, HEW 2, 566, Kronsteiner 1983, 40, 1987, 63, Rocchi 1990, 142, Habovštiak 1993, 112n, Newerkla 2004, 593, Basaj–Siatkowski 2006, 92, Boček 2008c, 4. Pro úvahy o hledané románské formě máme k dispozici následující materiál z románských jazyků:

rum.: *cumătră* f., odtud *cumătru* m. 'kmotr' (Tiktin 2001–2005, 1, 663); stit., it. *comare* (DEI 2, 1025), ben. *comàre* (Boerio 1856/1993, 182); furl. *comàri* 'porodní bába' (NP 173, DESF 2, 444); rétorom.: surs., eng. *cumar*, eng. *cuemer*, RG *cumar*, rétorom. nář. *kumár*, *kuměr* (rétorománské tvary jsou zřejmě přejímky ze severoitalského prostředí, přímé výsledky původního lat. slova by musely zachovat *-*ádra*, *-*édra*, srov. *madra* 'děloha', *madregna* 'matka', HdR 1, 213); lad. *comère* 'kmotra', 'porodní bába', buch. *cummèrè*, *comère*, grödn. *kumèrę*, *kumęra*, *kumère*, *cumère*, hfass. *commère*, *comère*, dfass. *komare*, moen. *comàre* (EWD 2, 234); sard.: kapid. *gommái* 'kmotra' (log. *komáre* < it., DES 1, 368–369); stprov. *comaire*, *comar*, (st)fr. *commère* (FEW 2/2, 945); kat. *comare* 'stará žena', st. i 'kmotra' (DEC 5, 479); šp., port. *comadre* (DEP 2, 187); vše 'kmotra'.

Ve slovanské etymologické literatuře se traduje Tiktinův názor, že rum. f. *cumătră* je přejímka z církevní slovanštiny. Tento výklad však není nepro-

blematický a lze jej zpochybnit po stránce geografické a hláskové: 1) uvažovaný csl. tvar není doložen; pokud je stsl. tvar moravismem, je sl. slovo omezeno na západoslovanský areál, 2) sl. *ʔ* nedává rum. *u*;³⁹ sl. *o*, obzvláště znělé, zůstává v rumunštině zachováno (srov. již Skok 1930a, 187). Proto se uvažuje i o přímém vyvození rumunského slova z latinského *commāter* (k literatuře viz DER 262). Nejnověji tak činí Paliga (2006, 55n): v lidové latině, která se stala základem rumunštiny, je podle něj možno uvažovat formu **komátra*, dávající dále protorum. **kumatra* > rum. *cumătră*. Paliga tak počítá s velmi brzkým přikloněním slova k produktivní první deklinaci (podobně srov. např. lat. *soror* > rum. *soră*, lat. *manus* > rum. *mână*).

Uvedený výklad rumunského slova pak umožňuje vysvětlit slovanské **kьmotra* jako výpůjčku z onoho románského/protorumunského **kumatra*: rom. *ũ* > sl. *ũ* > *ʔ*, rom. *ă* > sl. *ă* > *o* (takto i Duridanov 1987, 10). Pak by případně bylo možné i přechýlení *f.* > *m.* ve slovanštině považovat za výsledek románského vlivu, neboť i v rumunštině proběhlo tímto směrem (*f. cumătră* > *m. cumătru*). Možná by snad byla i ranější výpůjčka ze zmíněného staršího románského tvaru **kômătra*, neboť i románské krátké *o* dává slov. *ũ* > *ʔ* (Holzer 2007, 44, stejně i rom. **kôměte* > sl. **kŭmětī*, viz COMES, kde je i diskuse a další literatura). Přejetí z románského dialektu, který byl předstupněm rumunštiny, je však nepravděpodobné z geografických důvodů, slovanské **kьmotra* je totiž doloženo pouze v areálu západoslovanském. Vysvětlovat je z protorumunštiny je vlastně stejně neoprávněné jako vysvětlovat rumunské slovo z tohoto slovanského **kьmotra*.

Tradičně se vychází z jiné románské formy, totiž té, jež byla základem pro tvary v západorománských jazycích a jejímž zdrojem byl nejspíše lidovělatinský akuz. sg. **komátrem*. K výpůjčce by pak mohlo dojít v oblasti kontaktu slovanského a románského obyvatelstva v Alpách či severovýchodní Itálii. Pokud jde o morfologickou adaptaci, musí se pak počítat se samostatným zařazením k *a*-kmenové deklinaci až na slovanské půdě a se vznikem slovanského maskulina bez vnějšího vlivu (jako např. obdobně u **вьдова f.* > **вьдовьць m.*). Jako pramen slovanského slova v tomto případě můžeme předpokládat **kômătr-* a uvažovat o stejných hláskových substitucích jako výše u předpokládaného východnějšího románského tvaru. Jedinou potíž by snad mohla představovat ta skutečnost, že v románském tvaru lze očekávat zdloužení přízvučného vokálu. Ten sice neleží v obvyklé otevřené slabice, ale v severoitalských dialektech ke zdloužení docháze-

39 Jediným případem by bylo rum. *sută* < sl. **sьto*, což však vyvrací Paliga (1988; 2003, 90) hypotézou o severothráckém (dáckém) původu rum. slova.

lo i u přízvučných vokálů následovaných skupinou muta cum liquida či liquida cum muta (srov. Rohlfs 1949, 66n). Pokud ale došlo ke zdloužení, což je doloženo francouzským tvarem, museli bychom očekávat substituci rom. $\bar{a} > \text{sl. } \bar{a} > a$. Předpokládat přejetí před provedením této změny je obtížné ze sémanticko-historických důvodů: není pravděpodobné, že by byl křesťanský termín přejat už v 6. století. Musíme se tedy nejspíše spokojit s vysvětlením, že v severoitalských dialektech v případě slova pro kmotru ke zdloužení přízvučného vokálu nedošlo; před skupinou *-tr-* snad mohlo být zdloužení jevem ne naprosto pravidelným.

Někteří badatelé soudí, že primární bylo ve slovanštině maskulinum *кѡmotръ* a femininum je od něj odvozeno. To pak vede k vyvozování výpůjčky z lat. *compater* m. 'kmotr' (už MEW 154n, Bartoli 1908, 38, 55, nověji např. Desnickaja 1978, 46, 1983, 92). Hláskové potíže s *-p-* se přitom vysvětlují zkřížením s nedochovanou slovanskou formou feminina vzniklou z lat. *commāter* (Brandt 1889, 246), prostým vypadnutím hlásky v důsledku nedbalé výslovnosti způsobené vysokou frekvencí užívání slova (Berneker 1908–1914, 1, 662n), nebo hypotézou o ilyrsko-thráckém (lat. *compater* > ilyr.-thr. **kummatr-* (změna $\pi > b > m$) > sl. *кѡmotръ*; Oštir 1923, 99) či keltském (lat. *mp* dává na keltské půdě *mm*, srov. lat. *tempestatas* > kym. *tym-mest*; Šachmatov 1912, 95) zprostředkování výrazu. Nejnověji Stalmaszczyk a Witczak (1995, 229n) uvažují dokonce o samostatném keltském **komātros* (> protoslov. **kѡmotръ*) < ie. **k'omp₂tros*. Předpoklad keltského zprostředkování ovšem znamená přejetí v době kontaktů Slovanů s Kelty, tedy ve stoletích kolem přelomu letopočtu, někde v oblasti Povislí. Nevyhovuje tedy především ze sémantických důvodů – bylo by totiž třeba počítat s původně jiným významem slova (avšak jakým?) a se vznikem křesťanského termínu 'kmotr' až po rozšíření křesťanství.

Nepřijatelná je Vondrákova domněnka o domácím původu slova z **kmmotra* (Vondrák 1906, 1, 336).

Pokud jde o sémantickou stránku, primární je ve všech jazycích význam 'kmotra/kmotr, tj. svědkyně/svědka křtu (či biřmování)'. Pod tímto nejobecnějším vyjádřením se však mohou skrývat významy dva, a to tytéž, jaké mělo středolatinšské *commater/compater* (Niermeyer 1976, 211, SSLat 1, 770, 798). Kmotrou je (a) 'kmotra křtěného', a to ve vztahu k otci (případně kmotru) křtěného, nebo (b) 'matka křtěného', a to ve vztahu ke kmotru křtěného. K tomu analogicky kmotrem je (a) 'kmotr křtěného', a to ve vzta-

hu k matce křtěného, nebo (b) 'otec křtěného', a to ve vztahu ke kmotře křtěného. Vztah kmotrovství je tedy vždy mezi kmotrem a rodičem křtěného.

Instituce kmotrovství jako taková vzniká v církvi v 6. století a ihned se stává, jakožto jeden druh „duchovního příbuzenství“, jednou ze složek tříčlenného systému příbuzenství, vedle příbuzenství pokrevního (konsangvinita) a spříznění sňatkem (sešvagření). Významné je přitom to, že duchovní příbuzenství v tomto systému brzy získává postavení rozhodující pro charakter sociálních vztahů ve středověké společnosti. Oproti zbylým dvěma druhům příbuzenství, založeným na tělesném vztahu příbuzných (v pokrevním příbuzenství je jeden potomkem druhého nebo mají společného předka; jedním z následků sňatku je potomstvo), je kmotrovství založeno na vztahu duchovním,⁴⁰ a princip duchovní převažuje nad tělesným po celý středověk, neboť určovatelem sociálních vztahů je církev (o kmotrovství viz Guerreau-Jalabert 2002). Prakticky se tato převaha v případě kmotrovství projevuje tím, jaká pozornost je věnována možnosti kmotra/kmotry vstupovat do jiného druhu příbuzenství, totiž manželství. Brzy dochází k zákazu manželství mezi kmotry a kmotřenci, mezi kmotry a otci či matkami jejich kmotřenců, a dokonce i mezi kmotřencem a dětmi jeho kmotra. Tyto otázky projednávají církevní sněmy, ale zabývají se jimi i civilní zákony (srov. Vašica 1956, 231). Celá problematika dále bývá předmětem pojednání ve spisech zejména teologického či filozofického rázu (traktáty, homilie). Právě zde jde často o hlavní doklady výrazů pro kmotra, kmotru a kmotrovství v konkrétním jazyce, které máme k dispozici.

Nejstarší doklad slova na slovanské půdě má právě význam (a): stsl. *kmotra* má jediný doklad, a to v památce Glagolita Clozianus, konkrétně v její části, jež bývá označována jako „anonymní homilie“ či též „adhortace k soudcům-knížatům“ (autorem textu je patrně Metoděj, srov. Vašica 1996, 78n). Zde čteme pasáž (Cloz 1, 99–102), v níž se zakazuje sňatek s kmotrami a křestními dcerami. Jak přesvědčivě ukázal Vašica (1956, 224n, 231n), slovo kmotra je zde užito ve významu 'matka křtěného', a to ve vztahu k jeho kmotru při křtu. Zakazuje se totiž sňatek vdovy s kmotrem jejího potomka, na což ukazuje v samotném textu bezprostředně následující odkaz na všeobecné ekumenické sněmy, čímž může být myšlen jedině Trullský sněm z roku 692, který právě o tomto jednal.

40 Rozdíl je patrný i v protikladu toho, co jednotlivé druhy příbuzenství přinášejí: dědictví, věno × láska, výchova.

K jinému aspektu kmotrovství, totiž co přináší kmotrovství rodičům křtěného (zejména prestiž, je-li kmotr společensky významná osoba), srov. LM 6, 1779.

Uvedená významová diferenciacie je dosvědčena ještě ve staré polštině (SStp 3, 304) a ve slovenštině (Habovštiak 1993, 112). Dobře ji nacházíme zachovanou také ve staré češtině. Nejlépe o tom svědčí následující citace z Husova pojednání O manželství, v němž autor vypočítává podmínky, za nichž je manželství přípustné (v závorkách uvádíme u jednotlivých užití slova námi výše vymezené významy):

„Desátá přiekaza jest duchovnie příbuznosť, jakožto kmotrovstvo. A tak kmotr (a) té kmotry (b) nemož pojieti, jejiež je dceru na křtu zdvihl, ani té dcery, kteréž jest křtil; a také té ženy (a) nemuož [on] (b) pojieti, od niež jest ta příbuznosť přišla na křtu, ani té dcerky, kterou jest na křtu zdvihl“ (HusManžV 114b = Erben 1868, 207).

Vidíme tedy, že vztah kmotrovství (jehož důsledkem je nemožnost vzájemného sňatku) vzniká mezi kmotrem a rodičem křtěného, tj. mezi osobami, z nichž jedna je kmotrem ve významu (a) a druhá kmotrem ve významu (b). Vztah kmotrovství ale naopak nevzniká mezi dvěma osobami, jež obě vystupují v roli (a), jak dokládá hned následující pasáž z téhož spisu:

„A tak jest-li že by dva, jakož by to Oldřich s Aničkú, Janovo neb Margetino dietě na křtu zdvihli, a že tudy mezi sobú příbuznosti z toho kmotrovstva nezavázali sú, ti sě mohú pojieti dobře, tociž Oldřich s Aničkú“ (HusManžV 114b).

Význam (b) dále nese následující doklad slova z kroniky Přibíka Pulkavy z Radenína (č. znění z let 1375–1380):

„Jindřich říšský král křtil jest jménem Václava [syna Svatoplukova] a tak těch [dlužných] peněz ostatek kmotrovi svému [Svatoplukovi] v kúpel jest vložil a jemu je odpustil všecko“ (PulkR 78a; v latinském znění kroniky: „Henricus [...] residuum pecunie [...] compatri suo Swatopluk remisit“) (FRB V, 68, 257).

Zjevně sekundární je u výrazů pro kmotra a kmotru význam ‘drahá, milá osoba’, ‘přítel, druh’, hojný zejména v osloveních. Kromě češtiny jej nacházíme i ve slovenštině (HSSlk) a lužické srbštině (Muka).

(2) sl. *kuma f., *kumъ m.

Slovanský materiál:

stsl. kuma f., kumъ m. (Zap; SJS 2, 82, 83, ESJS 7, 382n), csl. kuma f., kumъ m. (MLP 321, 322);

bulh. kumá f., kúm m. (RBE 8, 358n); mak. kuma f., kum m. (RMJ 1, 373); sch. kûma f., kûm m. (Rj 5, 773n); sln. kûma f., kûm m. (SSKJ 2, 527);

slk. nář. *kuma* f., *kum*(o) m. (Kálal–Kálal 1923, 284, 930); pomsln. *k^uim* m. (PWb 1, 435); stpol. *kum* m. (SSTp 3, 461), pol. *kuma* f., *kum* m. (SJP 1958–1969, 3, 1285);

br. *kumá* f., *kum* m. (TSBr 2, 755); ukr. *kumá* f., *kum* m. (SUM 4, 396n); rcsł., str. *kuma* f., *kum* m. (Sreznevskij 1893–1906, 1, 1361, 1363, SRJa 8, 116); r. *kumá* f., *kum* m. (SSRLJ 5, 1832n);

K významům viz níže.

Odtud lze rekonstruovat sl. **kum* m., **kuma* f., přičemž úvahy o tom, která forma byla původní a která je sekundární přechýlená, závisejí stejně jako v případě **k^umotr*/**k^umotra* na etymologickém výkladu těchto slov. Existuje několik výkladů:

1) přejetí už zkráceného tvaru

Nejčastěji se má za to, že zdrojem slovanských slov byla nějaká románská forma, která představovala hypokoristické zkrácení latinského *compater* nebo *commāter*. Vaillant (1946, 32) předpokládal jako zdroj – bez bližšího objasnění – románskou formu feminina **kōma*. K té se lze oprávněně dostat touto úvahou: při hypokoristickém zkrácení na dvojslabičný tvar se přízvuk objeví na první slabice lidovělatinského slova, která se po zjednodušení souhláskové skupiny (-*mp*- nebo -*mm*-) stane otevřenou. Pak je třeba očekávat na části románského území zdĺoužení přízvučného vokálu v otevřené slabice (srov. Lausberg 1967–1969, 1, 100, 150n, Holzer 2007, 37n). Dlouhé románské *ō*, ať už zavřené či otevřené, pak dává na slovanské půdě dlouhé *ō* (Holzer 2007, 44), které lze předpokládat jako mezistadium při probíhající monoftongizaci diftongů: tu lze totiž znázornit i takto: *āu*, *ēu* > *ō* > *ō̄* > *ū* (srov. Holzer 2007, 52, 59, Mareš 1999, 39n). Později pak v souvislosti s dalšími samohláskovými změnami (vznik nosovek, vznik jerů) dochází ke ztrátě protikladu fonologické kvantity čili ke krácení dlouhých vokálů, sl. *ū* se tedy krátí na *u* (Lamprecht 1987, 70n, Holzer 2007, 75n); šlo by zde o stejnou substituci a další hláskový vývoj jako v případě rom. **čērfōl’o* > sl. **čērbōl’a* > **čērbūl’a* > **črēbul’a*, viz CAEREFOLIUM. Ostatní hláskové substituce nečiní potíže, lze tedy uvažovat o tomto způsobu přejetí: rom. **kōma* > sl. **kōma* > **kōma* > **kūma* > *kuma*. Počítat je pak možno s přechýlením *f.* > *m.* až na slovanské půdě (tak Vaillant l.c.), nebo snad i s paralelním přejetím románské femininní i maskulinní formy (tak SM 13, 101, ESJS 7, 383, Snój 2003, 334, Orel 2007, 2, 577n).

Zásadním nedostatkem tohoto výkladu je ovšem skutečnost, že po předpokládaném románském tvaru neexistují v románském prostředí žádné stopy. Na existenci zkrácené formy lze usoudit jen nepřímou, poukazem na

paralelu z jiných jazyků, především germánských. Uvést lze v tomto ohledu střhněm. *göt(t)e*, *got(t)e* 'kmotr; kmotra' < sthněm. **goto*, **gota* < **gotfater*, **gotmuoter* (Kluge 1963, 265), nor. nář. *besta* 'babička' < *bedstemor*, něm. *Oma* 'babička' < *Großmama* (srov. ESJS 7, 383 s literaturou), ang. *gaffer* 'předák; starý brach, strejda' < *godfather* či pol. nář. *chrzeojciec* 'kmotr' < *chrzestny ojciec* (Mańczak 1975, 63n).

2) zkrácení při přejetí

Vzhledem k neexistenci dokladů o zkráceném románském tvaru se zdá oprávněné uvažovat o tom, že Slované přejímali z tvaru nezkráceného, ale sami si ho přitom zkrátili. Takto slovo vykládal Skok (1930a, 192, 1971–1974, 2, 231n), vycházející z románské dvojice **kómmetra* f., **kómmetru* m. (< lat. *commāter*), kterou předpokládal i pro západní část východorománského území (uvažoval o církevním vlivu center jako Sirmium, Poetovio a Siscia). V uvedených tvarech počítá Skok s přesunem přízvuku z penultimy na první slabiku, a to pod vlivem lat. *cómpater*. Protože pak za hlavní prozodický rys, který při přejímání rozhoduje o substituci vokálů, považuje právě přízvuk, počítá Skok se substitucí přízvučného románského *ó* slovanským *u* (zatímco v případě *kъmotra* se románské *o* nahrazuje slovanským *ъ*, protože je nepřízvučné; Skok 1930a, 194). Dále Skok pokládá za přijatelné prosté vypadnutí skupiny *-etr-* při přejímání, přičemž podobné zkrácení je vidět například v sch. *púra* 'druh kukuřičného těsta' < rum. *purintă* (Skok 1930a, 192). Jeho výklad přejímají Ślawski (1952–, 3, 358, 360) a Boryś (2005, 273), pouze s tou změnou, že počítají s přejetím pouze feminina a dotvořením maskulina až na slovanské půdě.

3) zkrácení až na slovanské půdě

Uvažovalo se také o tom, že ke zkrácení slova došlo až na slovanské půdě, a to z jiných, delších sl. slov pro kmotru a kmotra. I v tomto případě jsou oporou pro úvahy o zkracování vnější paralely uvedené výše u výkladu 1). Tento výklad naráží ovšem na hláskové obtíže. Existují v zásadě dvě možnosti:

(a) Zkrácení z nějakého předstupně dochovaných stsl. *kupetra* f., charv. csl. *kupotrъ* m. (< *kъpetra*, *kъpotrъ*), a to ještě před vznikem nosovky *o*, tedy nejspíše z **kumpotr-*. Takto slovo vykládají Brandt (1889, 246), Pintar (1909) a Berneker (1908–1914, 1, 662). V modelu, který užíváme v této práci, by však v uvedeném tvaru **kumpotr-* muselo být sl. krátké *û* (za románské krátké otevřené *ô* z lat. krátkého přízvučného *ó*, srov. Lausberg 1967–1967, 1, 152, Holzer 2007, 44), a toto *û* pak dává *ъ*, nelze se tedy dostat ke **kuma* (k etymologii stsl. *kъpetra*, csl. *kъpotrъ* viz níže oddíl (3)).

(b) Málo přijatelné je i zkrácení z **kъmotr-*, protože i v tomto případě je stejně tak těžko vysvětlitelný rozdíl ve vokálu první slabiky. Tuto obtíž se

pokouší Mańczak (1975, 65) překlenout předpokladem, že *kuma* je zkrácením nikoli z *ḳmotra*, ale z *komotra* (kontinuantem takového tvaru může být pol. *komotra* a snad i staropruská přejímka ze slovanštiny *komaters* ‘kmotr’, srov. Mažiulis 1988–1997, 2, 241n). Přejechod *o* > *u* pak Mańczak vidí jako běžný, uvádí pro něj příklad *gospodarъ* > r. *gosudar*.

Vaillant (1950–1974, 1, 99) navrhl tento způsob přejetí: při krácení **ḳmotra* došlo k expresivní geminaci nazály (*ḳmm(otr)a*) a v zavřené slabice pak dala skupina *̣m* nosovku: vzniklý tvar **ḳoma* se pak po denazalizaci vyvinul v **kuma*. Tento výklad je komplikovaný, přijatelnější by snad bylo nahradit jeho první část transponováním na románskou půdu: tam se mohl delší dobu udržet i tvar mající ještě původní lat. geminátu *-mm-* (v některých romanismech ve slovanských jazycích se románská degeminace ještě nereflektuje, srov. Holzer 2007, 33; k románské degeminaci viz Lausberg 1967–1969, 2, 67n, srov. i SABBATUM), potom by rom. **kommatr-* dalo sl. **ḳom(atr)a* > **kuma*.

Ať už je dáována přednost kterémukoli z uvedených výkladů 1)–3), panuje shoda, že slovo bylo přejato nejprve v jihoslovanském areálu a odtud se mezislovanskými výpůjčkami rozšířilo k východním Slovanům. Pro polštinu se nejčastěji předpokládá, že se sem slovo dostalo z východoslovanských jazyků (Borys 2005, 273), nejspíše z ruštiny (Klich 1927, 135, Brückner 1927, 281, Sławski 1952–, 3, 358, Karpluk 2001, 71). Pouze Skok (1930a, 193) se domníval, že se do polštiny rozšířilo přímou jižní cestou přes Panonii. To je však méně pravděpodobné z toho důvodu, že stpol. doklady slova jsou známy až z 15. století (srov. Mańczak 1975, 65, SStp 3, 461).

Vzhledem k rozšíření slk. nář. tvarů v slovensko-polském a slovensko-ukrajinském pohraničí (Habovštiak 1993, 112n) jsou pravděpodobnými prameny slk. slov tvary polské a východoslovanské. Při přijetí Skokova výkladu o šíření slova přes Panonii by ovšem i ve slovenštině mohlo jít o pozůstatky šíření z jihu.

4) Předpoklad přejetí sl. slova z turkotatarského *kuma* ‘souložnice, otrokyně, služebná’ (Brückner 1927, 281, Meriggi 1969) je nepravděpodobný ze sémantických důvodů, snad proto už Melioranskij (1905) jako původce tohoto výkladu počítal s kontaminací turkotatarského slova s nějakým slovanským pokračováním latinského *commāter*.

5) Liukkonen (1987, 69n a 192) vykládá sl. **kuma* jako domácí. Předpokládá starší podobu **ḳotma* s nominálním sufixem *-ma* a kořenem, který je ve slovese **ḳotjō*, *ḳotati* ‘chránit, střežit’. Denazalizace podle něj mohla proběhnout s mezistupněm *o*, tedy **ḳotma* > (**koma* >) **kuma*. Pro nomen agentis **ḳotma* počítá Liukkonen s původním významem ‘ochránce, sta-

rostlivý přítel' a vznik významu 'kmotra' připisuje až rozšíření křesťanství, včetně vlivu přejatého **kъmotra*. Maskulinum **kumъ* má za sekundární, přechýlené z feminina.

81

Významy kontinuantů slovanského **kuma* a **kumъ* se blíží tomu rozdělení, které jsme popsali výše u sl. **kъmotra* a **kъmotrъ*. Výrazy vycházející z **ku-ma* a **kumъ* mají ve většině jazyků výše vymezené významy (a) 'kmotra/kmotr křtěného vzhledem k rodiči' i (b) 'rodič křtěného vzhledem ke kmotrovi/kmotře'. Taková situace je ve staré polštině, polštině, ruštině, ukrajinštině, srbštině a chorvatštině (doklady viz ve výše citovaných slovnících). V běloruštině je pouze význam (a). V sch. je navíc další význam, kterým se v podstatě dovršuje použití tohoto výrazu pro všechny účastníky křtu: sch. *kûm* znamená i 'křtěný syn ve vztahu ke kmotrovi' a *kûma* i 'křtěná dcera ve vztahu ke kmotře'. V bulh. a sch. se kromě významu 'kmotr/kmotra' vyskytuje také význam 'svědek/svědkyně (např. při svatbě)'. Častý je sekundární význam 'přítel/přítelkyně' (pol., r., ukr., sch.). V sch. kromě toho nacházíme i další významy: *kûm* 'ten, kdo dítěti poprvé stříhá vlasy', *kûma* 'nevěsta vzhledem ke svědkovi', 'věštkyně'.

(3) stsl. *kupetra* f., csl. *kupotrъ* m.

Ve staroslověnštině je dvakrát (1× Meth a 1× Sud) doložen výraz *kupetra* f. 'kmotra'. SJS (2, 98) jej normalizuje na *kъpetra*. Za jeho nejstarší pramen se pak obvykle považuje lat. *compater* 'kmotr' (Brandt 1889, 246, Brückner 1927, 239, Sławski 1952–, 2, 282, Vasmer 1953–1958, 1, 578, Skok 1971–1974, 2, 231, ESJS 7, 383). Počítat je přitom třeba s tím, že původně byl přejat tvar maskulina. Ten sice není doložen v staroslověnštině, ale jeho kontinuant je znám z ch. církevní slovanštiny v podobě *kupotrъ* (o něm viz Pintar 1909). Přechýlením pak zřejmě vznikl tvar pro femininum. Pokud jde o hláskové substituce, nejpravděpodobnější je předpoklad, že rom. *õ* > sl. *û* (Holzer 2007, 44, stejně jako u rom. **kõmãtra* > sl. **kûmãtra* > **kъmotra* (viz zde výše v oddíle (1)), stejně jako v rom. **kõmëte* > sl. **kûmëti*, viz COMES, kde je i diskuse a další literatura), tedy rom. **kõmpãter* > sl. **kûmpãtrû* > **kъmpotrъ*; na slovanské půdě pak skupina -*ъm*- v tautosylabické pozici dává nosovku *q* (Holzer 2007, 66n).

Oba stsl. doklady feminina *kupetra* nesou výše – v oddíle (1) – vymezený význam (b), tj. 'matka křtěného', a to ve vztahu k jeho kmotru. V Meth 11 nemůže Metoděj domluvami a poučováním dosáhnout toho, aby se člen kní-

žecí družiny rozešel s matkou svého kmotřence, s níž se oženil (srov. Vašica 1996, 285). V Sud 7 se přímo uvádí trest za porušení zákazu ženitby mezi osobami v rolích (a) a (b): „Kdo si vezme za ženu matku svého kmotřence, podle zákona světského oběma jim uřezávají nos a rozlučují je od sebe, ale podle církevního zákona ať jsou podrobni pokání 15 let. Řád pak takového pokání je takový: pět let stát venku s pláčem a posloucháním mše, potom čtyři v chrámě do svatého evangelia a tři do Věřím v jediného Boha a tři až do konce (mše) [...] o chlebě a vodě. A tak když ukončí svou lhůtu, v šestnáctém roce ať přijímají“ (Vašica 1996, 193, srov. k tomu i rozbor u Vašici 1956, 225 a 231n).

Berneker (1908–1914, 1, 662) vykládal *kupetra* v Meth nejasně jako ‘cognata’ a autoři SRJa (8, 126) uvádějí pro rsl. *kupetra* význam ‘švagrová, žena bratra’, což přebírá i ESJS (7, 383). Rsl. doklad je však z opisu právě výše uvedené pasáže z Života Metodějova v Uspenském sborníku, i zde tedy musí jít o význam ‘kmotra’ (k odmítnutí významu ‘švagrová’ srov. i Skok 1930a, 191, Vašica 1956, 225).

2.10. CRUX

Slovanský materiál:

stsl. *križь* v CanMis ve významu ‘znamení kříže’ (SJS 2, 65);⁴¹ rsl. *križь*, *kryžь*, *krъžь* ‘katolický kříž’, ‘něco ve tvaru kříže (spec. rukojeť meče nebo šavle)’ (Sreznevskij 1893–1906, 1, 1322, SRJa 8, 92);

bulh. nář. (Banát) *križ* ‘kříž’ (přejímka ze sch., M–B 1092); sch. *križ*, gen. *križa*, ‘kříž’, znamení kříže’, ‘utrpení, trápení, muka’ (Rj 5, 584n), sch. nář. *križ* ‘kříž’ (Skok 1971–1974, 2, 201); sln. *križ* ‘kříž’, ‘něco ve tvaru kříže (spec. snopy obilí uspořádané do tvaru kříže)’, ‘utrpení, trápení, muka’, ‘dolní část zad’, ‘desetiletí (o věku)’ (SSKJ 2, 496);

slk. st., slk. *križ* ‘kříž’, ‘něco ve tvaru kříže (spec. 15 snopů obilí uspořádaných do tvaru kříže)’, ‘dolní část zad’, ‘utrpení, trápení, muka’ (HSSlk 2, 140, SSJ 1, 773); stč. ‘kříž’, ‘znamení kříže’ (Gb 2, 149, Newerkla 2004, 581),

41 Nejasná stále zůstává interpretace segmentu *cruz* doloženého ve Frizinských památkách (Fris II 89) v úseku *Naf gozbod zueticruz / ifegeft bali teleznaffih / izpafitel dufnaffih*. Vydavatelé Frizinských památek (Vondrák, Ramovš, Weingart) nejčastěji soudili, že jde prostě o chybný přepis a místo se interpretovalo jako *krъstъ* či *Krist(us)*; ve shodě s nimi pak i Vašica (1996, 177) překládá „Náš Pán, svatý Kristus, který je lékařem našich těl a spasitelem našich duší“. Mareš (1999, 73) však čte místo jako *kruž* ‘kříž’ a Stanislav (1971, 337 s literaturou) je dokonce spojuje se slovenským dokladem *krzuz* ‘kříž’ z 15. století (ten je však podle ESJS 6, 367 novotvarem vzniklým pod vlivem češtiny či polštiny a snad i lat. a sthněm. tvarů pro ‘kříž’).

č. *kříž* 'kříž', 'podoba nebo znamení kříže', 'předmět mající podobu kříže', 'krucifix, vyobrazení ukřižovaného', 'soužení, trápení, utrpení', 'dolní část páteře' (PSJČ 2, 417, SJSČ 1, 1021); hluž. *kříž* 'kříž', 'něco ve tvaru kříže (spec. dolní konstrukce pro sud, pro vánoční strom)' (Jakubaš 1954, 155); dluž. st. *kšíž* 'kříž', 'znamení kříže' (Muka 1926–1928, 1, 732; podle Frinty 1954, 8 jde o bohemismus či paleoslovenismus); pom. *kříž* 'kříž', 'dolní část zad', 'utrpení, trápení, muka' (Sychta 1967–1976, 2, 276, PWb 1, 392); plb. *krajiz* 'kříž' (dochováno jen v místních jménech, snad přejímka z luž., srov. Mareš 1962, 515, 522 s diskusí o dalších možnostech přejetí⁴²); stpol., pol. *krzyż* 'kříž', 'něco ve tvaru kříže' (SStp 3, 419n; bohemismus, srov. Klich 1927, 119, Stieber 1966, 33n, Karpluk 2001, 68);

br. *kryż* 'kříž', 'něco ve tvaru kříže', 'dolní část zad', 'utrpení, trápení, muka' (TSBr 2, 739, polonismus, srov. ESB 5, 129, Bulyka 1972, 176); stukur. *kryž* 'kříž' (SStukur 1, 514), ukr. *kryž* 'kříž', 'záda', 'něco ve tvaru kříže (spec. rukojeť meče)' (SUM 4, 342, Želechovskij 1886, 1, 379; polonismus, srov. ESUkr 3, 89); r. arch. *kryž, križ* 'kříž' (podle Vasmera 1953–1958, 1, 663, 672 přejato z běloruštiny nebo ukrajinštiny, zatímco v ESJS 6, 367 se přejímá názor Kiparského 1934, 114 a jiných o přímém přejetí z polštiny).

Odtud se rekonstruuje sl. **križь*. S výjimkou starších výkladů, které počítaly s přejetím z germánského prostředí nebo se zprostředkováním latinského výrazu ke Slovanům jiným etnikem (viz níže), panuje shoda, že zdrojem slovanského slova byl nějaký románský tvar. Pro románský původ slova se vyslovili například Klich 1927, 118n, Meillet 1929b, 224, Skok 1930b, 507, H-L 271, Machek 1957a, 242n = 1968, 302, Bidwell 1961, 120, Šetka 1964, 96n, Stanislav 1966, 226, 1956–1973, 1, 56, Blanár 1977, 171, Kronsteiner 1982, 43, 1983, 40, 45, 1987, 52, 63, HEW 2, 703, Petrov-Slodnjak 1987, 80, Rusek 1987, 124, Habovštiak 1988, 30, Rocchi 1990, 151n, Vincenz 1991, 476, pozn. 7, Siatkowski 1996a, 196, 1996b, 205, Šega 1998, 75, Rejzek 2001, 318, Newerkla 2004, 581, další viz ještě níže). Hledaný románský tvar je pokračováním latinského *crux*, ak. *crucem* 'kříž', obecněji 'mučidlo', přeneseně 'muka, trýzeň, trápení', 'ukřižování' (LČS 1, 336, E-M 153, W-H 1, 296). K úvahám o takové formě máme k dispozici následující materiál z románských jazyků:

42 Jako nepravděpodobné vidí Mareš přejetí 1) přímo z češtiny (v případě, že by misionáři učili Polabany už vytvořenou českou terminologií nebo kdyby byli mezi misionáři Čechové), 2) přímo z akvilejského misijního střediska, 3) přes polštinu a pomořskou slovinštinu (nelze dokázat). Jako apelativum ve významu 'kříž' se jinak v plb. užívá tvar *krāucó*, což je pozdější výpůjčka z německého prostředí (Olesch 1977, 17).

rum. *cruce*, arum. *c(ã)ruṭã*, meglenorum. *cruṭã* (Pușcariu 1905, 36, DER 254), mold. *krúče* (SDEM, 213); dalm. (vegl.) *krauk* (Bartoli 1906, 197; Muljačić 2000c, 378: *krawk* < **krowk* < **kruwka* < **krukə* < **kroke* < *cruce*); it. *cróce* (13. stol.), ben. *crose* (Boerio 1856/1993, 210); furl. *cròs*, *crous*, *crùas* (NP 199, DESF 2, 524); rétorom.: surs., eng. *crusch*, surm. *cròusch*, suts. *crusch*, RG *crusch*, rétorom. nář. *kruš*, *kréuš*, *kráuš*, *kròkš*, *krukš* (HdR 1, 205); lad. *crùsc*, *cruège*, *cruěž*, *krush*, enneb. *kru:š*, buch. *crouge*, *kròuš*, *crouš*, grödn. *króuš*, *kro^uš*, *krèush*, *crèusc*, hfass. *crouge*, *kròwš*, *cròuš*, dfass. *krouš*, moen. *crós* (EWD 2, 327n); sard. *cruce*, *cruke*, *gruke*, *bruke*, nář. *rúgi* (pl. *krúgis*, snad vliv it.), nář. centr. *rúke*, nář. log. *rúge*, nář. kampid. *grúži* (DES 1, 411); stfr. *croiz* (> stprov. *croix*, *crotz*), fr. *croix* (FEW 2/2, 1374n); (st)kat. *creu* (< stkat. *crou* < **croz*) (DEC 2, 1046n).⁴³

Nejčastěji jde o pokračování původního latinského akuzativu *crucem*. Ten se od počátku vyvíjel na jednotlivých územích diferencovaně. Po zániku protikladu vokalické délky vzniká na většině románského území tvar **króke*, v oblastech konstituování sardinštiny a rumunštiny tvar **krúke*. V prvně jmenovaném tvaru pak dochází – s výjimkou dalmatštiny – k palatalizaci konsonantu druhé slabiky před předním vokálem a následně k sonorizaci vzniklé palatální souhlásky v intervokalické pozici, tedy *k* > *č* > *č* > *dž* (= *ǵ*) (Lausberg 1967–1969, 2, 39n). V oblasti konstituování francouzštiny, rétorománských dialektů, dalmatštiny, některých severoitalských dialektů a východní části jihoitalských dialektů dochází dále k zdloužení vokálu v první slabice, neboť ta je přízvukná a otevřená (Lausberg 1967–1969, 1, 100, 150n). Tak dostaneme tvar **kròdže*, o němž se často soudí, že byl pramenem slovanského slova (Skok 1925a, 18, Šturm 1927, 51, dále Ślawski 1952–, 3, 257, Vasmer 1953–1958, 1, 672, Popović 1960, 587, Schramm 1985, 90, nověji ESJS 6, 367, Greenberg 2000, 66n, Snoj 2003, 325, Borys 2005, 268). Co se týče hláskových substitucí, je zde třeba vyložit především slovanské *ž*, vokál první slabiky a rozdíl mezi jsl. *r* a ssl. *ř*:

Výklad slovanského *ž* nečiní výraznější potíže. Lze počítat se substitucí rom. *dž* > sl. *dž* s následnou změnou v *ž*, případně však i s tím, že *ž* bylo už v románském tvaru, neboť i tam byl vývoj podobný (rétorománské a ladinské tvary mají *š* < *ž* < *dž*). Možnosti jsou pak tyto (srov. DIACONUS a IUDAEUS):

- před slovanskou změnou *dž* > *ž*: rom. *dž* > sl. *dž* > *ž*;
- před slovanskou změnou *dž* > *ž*: rom. *ž* > sl. *dž* > *ž*;

43 Šp., port. *cruz* jsou vzhledem k *-u-* zřejmě výrazy poloknižní, tedy s vlivem lat. *crux*, *crucis* (DCLC 1, 951–2, Pușcariu 1905, 36, DEP 2, 260).

po slovanské změně *dž > ž*: rom. *dž > sl. ž*;

po slovanské změně *dž > ž*: rom. *ž > sl. ž*.

Substituce vokálu první slabiky a rozdíl mezi jsl. *r* a zsl. *ř* spolu velice těsně souvisí; konkrétní výklad prvního problému nutně vede k určitému výkladu druhého problému a naopak. V etymologické literatuře se vyprofilovaly dva základní výklady a důležitý je dále osamělý výklad Shevelovův. Nejprve tyto tři výklady uvedeme (v případě substituce vokálu první slabiky přitom dospějeme k jisté úpravě), poté je srovnáme a pokusíme se posoudit, který je nejpravděpodobnější.

85

(1) Obvykle se počítá se substitucí rom. *ō > sl. ū* s následnou delabializací na slovanské půdě: *ū > y* a dále se splynutím *y, i > i* v jihoslovanském areálu, čímž se dospěje k předpokládanému **križь*. Existuje ovšem (především toponymický) materiál, který se zdá nasvědčovat tomu, že rom. *ō* by dalo na slovanské půdě spíše také *ō*, které je možno předpokládat jako mezistadium při probíhající změně tradičně nazývané monoftongizace diftongů; tu lze totiž znázornit i takto: *āu, ēu > ō > ō > ū* (srov. Holzer 2007, 52, 59, Mareš 1999, 39n). Zdá se, že některé staré románské výpůjčky se vyvíjely právě touto cestou: lat. **Castelliōnem* > rom. **Kasl'ōne* > sl. **Kāsljōnū* > **Kosljūnь* > čak. *Košljūn* (Holzer 2007, 105n), lat. *mansiōnem* > rom. **mas'ōne* > sl. **māsjōnū* > **mosjūnь* > čak. *mošun* (Holzer 2007, 117), lat. **Salōna* > rom. **Salōna* > sl. **Sālōnū* > **Solūnь* > ch. *Solūn* (Holzer 2007, 132). U substituce rom. *ō > sl. ō* je tedy konečným výsledkem *u*, nejde s ní tedy počítat u slovanských slov pro 'kříž', pro ně je třeba hledat substituci jinou.

Na části románského území, a sice v oblastech, z nichž je doložena rétorománština a ladinština, se románské *ō* dále vyvíjelo v *ū* (viz některé výše uvedené románské tvary; Lausberg 1967–1969, 1, 152, Holzer 2007, 39, 2008, 79n). Toto románské *ū* se mohlo na slovanské půdě reflektovat jako *ū* a pokud by došlo k přejetí před slovanskou delabializací, byl by vývoj následující: rom. *ū > sl. ū > y > jsl. i*. Touto cestou šel vývoj například těchto románských výpůjček: lat. *Alvōna* > rom. **alβona* > **alβōna* > **alβūna* > sl. **ālbūnū* > **labjūnь* > ch. *Labin*, lat. *Duculum* > rom. **dɔklu* > **dōklu* > **dūklu* > sl. **dūklā* > **dýklo* > ch. *Diklo*, lat. *Flanōna* > rom. **flamona* > **flamōna* > **flamūna* > sl. **plāmūnū* > **plomjūnь* > ch. *Plomin*, lat. *Salōna* > rom. **salona* > **salōna* > **salūna* > sl. **sālūnū* > **soljūnь* > ch. *Solin*, lat. *Skardōna* > rom. **skardona* > **skardōna* > **skardūna* > sl. **skārdūnū* > **skradjūnь* > ch. *Skradin*, lat. *Tragurium* > rom. **tragor'u* > **tragōr'u* > **tragūr'u* > sl. **trāgūrjū* > **trogjūrjь* > ch. *Trogir* (Holzer 2007, 96n, 110, 125, 131, 132, 136). Právě sem dobře zapadá jihoslovanský výsledek románské výpůjčky pro 'kříž': lat. *crucem* > lid. lat. **króke* > rom. **krōče* > **krō(d)že* > **krū(d)že* > sl. **krū(d)žī* > **krjžī* > sln. *kríž*, sch. *krīž*.

Zmíněný pozdější románský tvar, mající už *ū*, vidí jako zdroj slovanského slova už Kiparsky (1934, 114n), souhlasili bychom zde tedy s jeho výkladem (nejasně odmítnutým v ESJS 6, 367).

Rozdíl mezi jihoslovanským *r* a severoslovanským *ř* se pak vykládá právě s pomocí předpokladu, že severoslovanské tvary nejsou přímou výpůjčkou z románského tvaru, ale výsledkem šíření jihoslovanské výpůjčky, nastavšího po jsl. splynutí *γ*, *i* > *i*. Ssl. *ř* se potom vysvětluje tak, že ono jihoslovanské *i* bylo u severních Slovanů vnímáno jako samohláska měkkící předchozí konsonant (tak Sławski 1952–, 3, 257, Stieber 1966, 33n, ESJS 6, 368, Boryš 2005, 268; polské *γ* je sekundární).

(2) Méně přijímaný je výklad pocházející od Boháče (1908a, 1908b). Ten v argumentaci proti Vondrákové (1906, 28) málo akceptovatelné myšlenky, že *i* ve slovanském tvaru vzniklo změkčením ze staršího *γ* působením následující palatály *-ž*,⁴⁴ navrhl počítat s tím, že při přejetí hrál roli vývoj slovanského *r*. To se před předními vokály změnilo v palatální *r'*, v ostatních případech ve velární *R*. Hláskou bližší cizímu alveolárnímu *r* bylo při přejímání právě palatální sl. *r'* a jím bylo cizí *r* skutečně nahrazeno. Vlivem palatálního *r'* pak už ve slovanském tvaru došlo k přehlásce *ū* > *i*. Tedy: rom. **krō(d)že* > sl. **kr'ū(d)ži* > **križь* (Boháč 1908a, 226, 1908b, 435). Tento výklad později přejal i sám Vondrák (1912, 80n) a nacházíme ho implicitně i u Ramovše (1922, 29). Z Vondráka pak vychází i Mareš (1999, 73), který se změnou slovanského *r* v *r'* a *R* počítá jen pro západoslovanský areál, a tím vlastně lokalizuje přejetí právě tam (o *cruz* z Fris uvažuje jako o samostatném jihoslovanském přejetí).

(3) Originální úvahu předložil Shevelov. Převažující výklady o šíření zjsl. slova na sever po jsl. splynutí *γ*, *i* > *i* (viz (1)) zpochybňuje poukázáním na nutnost počítat v takovém případě s velmi rychlým průběhem zjsl. změn a s příliš rychlým rozšířením slova k západním Slovanům (Shevelov 1964, 384); sám proto vidí jako pravděpodobnější tento vývoj (Shevelov 1964, 268n): slovo bylo nejprve přejato do slovanských dialektů, které ztrácely *r'* (tj. měly jen tvrdé *r*); jejich tvar by tedy zněl **krū(d)ži*; od nich slovo přejaly sousední slovanské dialekty; ty ovšem měly zachovaný protiklad *r* : *r'* a protože si „byly vědomy“ toho, že tvrdé *r* jejich sousedů v mnoha případech odpovídá jejich *r'*, při převzetí je jím substituovaly; jejich tvar tedy zněl **kr'ūži* a došlo v něm posléze k přehlásce; vzniklá podoba s *i* později ovlivnila i onen původní tvar v dialektech s tvrdým *r*, takže i v něm se prosadilo *i* (Shevelov 1964, 268n). Vidíme tedy, že Shevelov svým způsobem navazuje

44 Tento výklad v poslední době nadhodil Šaur (2009, 318n).

na výklad (2), přesouvá však problematiku adaptace více na slovanskou půdu.

Tři uvedené výklady ve shrnutí:

rom. *kr̥ō(d)že, respektive s naší úpravou rom. *krū(d)že >

(1) zjssl. *krū(d)ži > *kr̥yži > *križь > ssl. *kr'izь;

(2) sl. *kr'ū(d)ži > *kr'yži > *kr'izь > v jsl. *križь;

(3) sl. nář. A (nejspíše zjssl.) *krū(d)ži > sl. nář. B (snad ssl.) *kr'ū(d)ži > *kr'yži > *kr'izь > sl. nář. A *križь.

Slabinou výkladu (1) se zdá být vysvětlování ssl. ř – počítá se s tím, že severním Slovanům znělo jsl. i jako měkkící, aniž by pro podobný jev bylo známo více dalších paralel. Výklad (3) pracuje s vícerym ovlivňováním různých vývojových stadií jednotlivých územně omezených slovanských tvarů, pro což také neexistuje žádná materiálová opora. Jako explikativně nejsilnější se tak jeví výklad (2), zdá se totiž uspokojivě vysvětlovat jak ssl. ř, tak vývoj vokálu. Počítat se substitucí rom. r > sl. r' lze, byť s jistými obtížemi. Víme totiž, že jindy dává rom. r > sl. r. To však snad lze vysvětlit různým místem přejímání: například v našem materiálu počítáme se substitucí rom. r > sl. r v případě sl. *čereša, přičemž jako nejpravděpodobnější se nám pro tuto výpůjčku jeví přejetí z románštiny na Balkáně (viz CERASUS, více k substituci románského r ještě v kapitole 3.3.). U výrazu pro 'kříž' je však vzhledem k výše popsaným územně omezeným románským změnám (zdloužení přízvučného vokálu, sonorizace) nejpravděpodobnější, že byl přejat v místě kontaktu románského obyvatelstva se západními dialekty jihoslovanského areálu, tedy nejspíše v oblasti severovýchodní Itálie (akvilejský patriarchát). K přejetí muselo dojít po nebo v době působení palatalizace alveolár, zkrátka v době, kdy již Slované měli r'. V zjssl. tvaru *kr'ū(d)ži došlo pak k delabializaci na *kr'yži a po splnutí y, i v i ke vzniku tvaru *kr'izь. Právě ten se pak rozšířil k severním Slovanům, zatímco na jihoslovanské půdě se dále vyvíjel v *križь (k jsl. zániku palatálního r' viz např. Holzer 2007, 83). Výraz *kr'izь se pak z dialektů, jež byly základem pro češtinu a slovenštinu, rozšířil do dalších jazyků (srov. výše v přehledu tvarů) a zřejmě také do staroslověnštiny (srov. Horálek 1948, 116 a také níže).

Celkově tedy můžeme shrnout, že přebíráme výklad (2), ale přejetí lokalizujeme do západojihoslovanské oblasti, čímž se lišíme například od Mareše (viz výše).

Dodejme ještě, že zcela stejné hláskové problémy a jejich řešení nacházíme u slovanského toponyma, názvu pro město Řím. Slovanský materiál je následující: stč., č. Řím, slk. Rím, pol. Rzym; br. Rym, ukr. Rym, r. Rim; sln.

Rím, sch. *Rîm*, dial. *Rím*, bulh. *Rim*, mak. *Rim*, stsl. *rimъ*.⁴⁵ Nejstarším pramenem slovanských slov je latinské *Rōma* 'Řím', které je zřejmě etruského původu (W-H 2, 441, E-M 576). Také zde se setkáváme se třemi výklady slova z románského prostředí, analogickými k výkladům slovanského *křižъ:

(1) Meillet 1900, Brückner 1927, 478, 1929, 141, Bidwell 1961, 120–121, 126, Stieber 1966, 33n, Snoj in Bezljaj 1976–2007, 3, 180, Greenberg 2000, 53, Basaj–Siatkowski 2006, 311;

(2) Boháč 1908a, 1908b, 434, Ramovš 1922, 29, Skok 1971–1974, 3, 143, HEW 2, 703, Lamprecht 1987, 45;

(3) Shevelov 1964, 268n, 384.

Další výklady slovanského *křižъ jsou málo pravděpodobné.

Nepřijatelné jsou výklady mající za pramen slovanského slova románský tvar, jehož vokál první slabiky prošel palatalizační změnou v *ũ* / *i* (Jireček 1902, 37, Melich 1910, 98, Mayer 1927, 48n); tato hláska by se pak na slovanské půdě reflektovala jako *ĩ* > *i*. Uvedená románská palatalizace se ale týká pouze původního lat. dlouhého *ũ* (> lid. lat. *u* (nikoli *o*) > rom. *ũ* > *ũ* / *i*; srov. lat. *lactũka* > rom. **lãctũka* > sl. **lãk'tikã*, viz LACTUCA), což není případ lat. *crũcem* a dochované románské tvary na ni skutečně nijak neukazují (srov. proti tomu i Boháč 1908b, 434).

Jiným způsobem se k románské hlásce *ũ* pokusil dostat Bartoli (1908, 47n), předpokládající zkřížení dvou předpokládaných forem: románské lidové *krõže* + severoitalská (benátsko-tridentská) výslovnost knižního latinského *crux* v podobě **krũks* = poloknižní výraz **krũž* > sl. *křižъ* (srov. k tomu i Berneker 1908–1914, 1, 619n).

Nepřesvědčivými se ukázaly předpoklady zprostředkování latinského výrazu ke Slovanům jiným jazykem.

Zprostředkování skrze starohornoněmecké *krũzi* 'kříž' (střhněm. *kriuze*, *kriuuz*; Köbler 1993, 684), které zastávají např. Miklošič 1867, 102 a MEW 141, Uhlenbeck 1893, 488, Meillet 1895, 334, Gebauer 1894–1929, 1, 487, Gb 2, 149, Šachmatov 1912, 94, H-K 191n, je nepravděpodobné z hláskových důvodů: starohornoněmeckému *z* by odpovídalo spíše slovanské *z*, nikoli však *ž* (srov. Klich 1927, 118n).

45 Samostatnou výpůjčkou je zřejmě stsl. *rumъ* (1× v Ostr; v KlimJugosl *rumъ*), adj. *rumъskъ* (1× v As, 2× v Supr, 7× v Bes) 'římský; latinský', adv. *rumъsky* 'latinsky' (SJS 3, 638–639). K výkladu těchto slov a zejména polemice o případné souvislosti s adjektivem *rusъskъ* z Const 8 (viz SJS 4, 653) viz Vintr (2005), Vavřínek (2005), Vintr (2006), Šaur (2007).

Předpoklad prostřednictví skrze ilyrsko-thráckou formu *krei/iġ- (< lat. *crux*), který představil Oštir (1923, 98) a po něm Ramovš (1926–1927, 163, přejetí ještě před 1. slovanskou palatalizací velár), je zase problematický sémanticky: počítá se s tím, že výraz původně nebyl součástí křesťanské terminologie, ale označoval – vlastně metaforicky – něco ve tvaru kříže, například nějaký nástroj či ornament. Výklad odmítl např. Skok (1928–1929, 59n).

Kříž je jedním z ústředních křesťanských termínů. Církev jej začala užívat ve 3. století, v 6. století se setkáváme s dnešním krucifixem, tj. křížem s tělem ukřižovaného (Novotný 1956, 1, 361). Je především symbolem pro křesťanství obecně, konkrétně pak pro Kristovo umučení, Kristovo vítězství nad smrtí apod. (podrobně viz LM 5, 1489n).

Názvy pro 'kříž' u Slovanů zajímavě odrážejí cestu, jakou se ke Slovanům křesťanství rozšířilo. Z této perspektivy o nich pojednal Moszyński (1997, 46–48). Jak známo, křesťanství se ke Slovanům dostalo prostřednictvím více misijních působení, lišících se jazykově (pro přehled viz i Zagiba 1966). Vymežit je v zásadě možno tři tradice:

1) Misie vycházející z území akvilejského patriarchátu, jazykově latinská s románskými prvky, se zasloužila o rozšíření křesťanství do západních částí jihoslovanského areálu. Jejich prostřednictvím se pak některé termíny dostávají i na sever, k západním Slovanům. Jde například právě o zjsl. *kr'ū(d)žī < rom. *krū(d)že.

2) Misie vycházející z (arci)biskupství v Salcburku, jazykově latinská a starohornoněmecká, christianizovala nejprve Korutany, posléze se dostala do Panonie a na Velkou Moravu (Mojmír 831). Jejím prostřednictvím se u Slovanů uplatnila pro 'kříž' výpůjčka vycházející ze sthněm. jména pro Krista *Krist* (Köbler 1993, 682), a to v podobě *krъstъ* (o tom podrobně Schramm 1985, 83–94 a také Skok 1927, 193n).

3) Misijní proud z Byzantské říše, jazykově jednak řecký směrem do Bulharska (Boris 864 či 865), jednak slovanský v podobě působení Konstantina a Metoděje na Velké Moravě (863). Soluňští bratři vytvořili pro 'kříž' výrazy *rasponъ* (SJS 3, 609) a *raspętije* (SJS 3, 612), deverbativa od *raspęti* 'roztáhnout, rozestřít, napnout; ukřižovat' (srov. ESJS 10, 588).

Uvedené slovanské výrazy pro 'kříž' se sešly na Velké Moravě, došlo k jejich konfrontaci a následně – jak tomu v případě konkurence synonym bývá – k prosazení jednoho a sémantickému posunutí, případně zániku, ostatních výrazů. Podle Moszyńského (1997, 47n) se na Velkou Moravu nejprve dostal výraz *krъstъ* a jemu dal Metoděj přednost, byť sám přinesl výraz *rasponъ*. Ten patrně velmi brzy zanikl. Postupně se na Velkou Moravu dostal

z jihu i výraz románského původu, který pak po Metodějově smrti převládá a rozšířil se ke všem Slovanům římského ritu (srov. výše cesty přejímání v přehledu tvarů), zatímco u Slovanů pravoslavných a řeckokatolických se prosadily výrazy pocházející z původního stsl. *krъstъ* (srov. ESJS 6, 379). U katolických Slovanů došlo u výrazů pocházejících ze stsl. *krъstъ* k posunu do významu 'křest'.

V jednotlivých sl. jazycích pak u výrazů vycházejících z *kr'ū(d)žič dochází ke vzniku dalších významů, především přenášením významu na základě podobnosti. Tak vznikl obecný význam 'něco ve tvaru kříže' (stpol., br.), jenž se pak různě specifikoval a dal vzniknout významům 'znamení kříže' (stč., č., dluž. st., sch., stsl.), 'podstavec, spodní konstrukce' (hluž.), 'snopy obilí uspořádané do tvaru kříže' (sln., slk. arch.), 'rukojet meče, šavle' (rcsl., ukr.). Z nejpůvodnějšího významu 'kříž jako nástroj Kristova umučení' vznikl abstraktní význam 'utrpení, trápení, muka' (č., slk., pom., br., sch., sln.). Význam 'dolní část páteře, zad' (č., slk., pom., br., sln.) vznikl patrně v souvislosti s latinským označením kosti křížové – os sacrum, tedy 'posvátná kost' (srov. H-L 271).⁴⁶

2.11. DIACONUS

Slovanský materiál:

slk. *žiak* 'žák, student', 'stoupenec, následovník někohó', arch. 'posluchač vyšší školy (zejména ve středověku)' (SSJ 5, 800n); stč. *žák* 'student', 'klerik, čekatel kněžství; duchovní s nižším svěcením' (MStčS 684), č. *žák* 'žák, student', 'odchovanec, stoupenec, vyznavač někohó, jeho následovník', arch. 'student, kandidát bohosloví', 'kostelní zpěvák' (PSJČ 8, 981, SSJČ 4, 898); kaš. *žák* 'kostelník (obzvláště evangelický)', *žák* 'kostelník; varhaník', *žôk* 'kostelník', dříve 'učitel', *žek* 'varhaník a kostelník (evangelický)', 'učitel', pomsln. *žăuk* 'varhaník', *žek* 'učitel' (přejímka z polštiny, srov. SEKaš 5, 312); stpol. *žak* 'student, žák', 'klerik, duchovní nejnižšího svěcení' (SStp 11, 542; přejímka z češtiny, srov. např. Klich 1927, 120n, Machek 1957a, 590 = 1968, 727, Karpluk 2001, 353, Basaj-Siatkowski 2006, 493);

stbr. *žak* 'student', 'klerik' (HSBr 9, 250); stukr. *žak* 'kostelník' (SStukr 1, 353); Sreznevskij (1893–1906, 1, 1025) uvádí doklad na str. *ižak* (?), autoři SRJa (5, 70) však slovo z téže pasáže opravují na *žakъ* 'klerik'; r. nář. *žak* 'žák, student' (SRNG 9, 61); vsl. tvary byly přejaty z polštiny, srov. Vasmer 1953–1958, 1, 409, Bulyka 1972, 112.

⁴⁶ K podobnému sémantickému vývoji v románských jazycích srov. FEW 2/2, 1374n.

Z těchto tvarů lze rekonstruovat sl. *žakъ.⁴⁷ Samostatnou výpůjčkou je vzhledem ke konci slova sch. žakan 'klerik' (Rj 23, 219), ale je třeba o něm pojednat i zde, neboť hlavní otázkou je výklad náslovného ž-. Za pramen slovanských slov se nejčastěji považují nějaké románské formy (jako možnost zvažoval už Štrekelj 1904, 75, pro románský původ slova se pak vyslovili například Boháč 1908b, 437, Berneker 1908–1914, 1, 198, Skok 1927, 189, Klich 1927, 119n, Šetka 1940, 79, H-L 521, Vasmer 1953–1958, 1, 409, Machek 1957a, 590 = 1968, 721, Rocchi 1990, 160n, Basaj–Siatkowski 2006, 493), které byly pokračováním pozdnělat. *diāconus* 'jáhen' (E-M, 171) < ř. *διάκονος*, *διάκων* 'služebník', 'jáhen' (Frisk 1960–1970, 1, 384). Na hledané tvary ukazují následující dochované formy z románských jazyků:

stít. *zágano*, *çaan* (Körting 1907, 349); ben. *zago* 'klerik' (Boerio 1856/1993, 804); stříit. (neap.) *jácono* (Rohlf's 1949, 302); furl. 'zàgo 'klerik' (NP 1300); sard.: centr. *yákanu*, log. *ğáganu* 'kostelník' (DES 1, 706).⁴⁸

Násloví těchto tvarů přesně odpovídají tomu, jak se v lidové latině vyvíjela počáteční skupina *di-* před vokálem. Ta se nejprve změnila (stejně jako počáteční *j-* a jako počáteční *g-* před předními vokály) ve znělou mediopalátální semiokluzivu, jež se obvykle v romanistických pracích zapisuje jako *ğ* (Lausberg 1967–1969, 2, 26, 56, 61). Jejím dalším vývojovým stupněm bylo *dž*, a to patrně stále na celém románském území. Teprve pak začíná samostatný vývoj na jednotlivých územích. V některých oblastech – střeidoitalská nářečí a některé severoitalské oblasti – toto *dž* zůstává, jinde se mění v *ž* (část severoitalských nářečí) nebo *dz* (západní skupina rétorománských jazyků, některé severoitalské dialekty – ve starších textech zapisováno jako *ç*) a to dále v *z* (rumunština, většina severoitalských dialektů, zejména benátština); srov. Rohlf's 1949, 264–270, 302.

47 Nepatří sem stsl. *dijakonъ* 'diákon, jáhen', které je přímou výpůjčkou ze stří. *διάκονος*, ani stsl. *dijakъ* tv., které je ze stří. *διάκος* < *διάκων* < ř. *διάκονος* (ESJS 3, 132). Srov. k tomu i sch. st. *dijakonъ*, *dijakonъ*, *dijakon*, po vypadnutí *i* pak *djākon*, dnes *ďākon* 'jáhen', sch. st. *dijakъ*, *dijak*, odtud po vypadnutí *i* také *djak*, dále *ďāk* 'klerik, jáhen', 'student', 'písař' (Rj 2, 956n, Šetka 1940, 76n), bulh. st. *djagon*, *diakon*, *djak* 'jáhen' (Gerov 1895–1904, 1, 396), str. *d(i)jakonъ*, *d(i)jakeъ* 'jáhen', 'kostelník' (SRJa 4, 247, 398). Mladšími výpůjčkami jsou i zsl. tvary, přejaté z latiny či řečtiny: slk. st. *diakon* 'jáhen' (HSSlk 1, 250), slk. *diakon* 'jáhen (u katolíků)', 'osoba starající se o sociální potřeby sboru (u evangelíků)' (SSJ 1, 257), č. *diákon* 'jáhen' (SSJČ 1, 313), stpol. *dyjagon* 'jáhen', *dyjak* 'sekretář, písař (na Rusi)' (SSp 3, 51n), pol. *diak* 'žalmista', 'pomocník při liturgických úkonech', st. 'administrativní úředník na Rusi', *diakon* 'jáhen' (SJP 1958–1969, 2, 125n).

48 Ostatní románské tvary jsou, vzhledem k zachovanému násloví, knižní výpůjčky z latiny: it. *diacono* (Rohlf's 1949, 302), stpro. *diague*, npro. *diacre*, fr. *diacre* 'jáhen', ve střífr. přenesením význam 'jáhnova tunika' (FEW 3, 66); (st)kat. *diaca* (< *diague(n)*), *diague* 'služebník' (DEC 3, 123); šp. *diácono*; stport. *diagoo*, port. *diácono* 'služebník' (DEP 2, 332). Rum. *diac* 'písař', 'vzdělanec, učenec' < csl. *dijakъ*, rum. *diakon* < csl. (DER 289).

Je otázka, kterou z uvedených románských hlásek lze považovat za přijatelný zdroj pro slovanské ž. Holzer (2007, 37, 141) při výkladu sch. *žakan* vychází z románského *dz*, neboť pro románský dialekt, z něhož se přejímalo do slovanského dialektu, který byl předchůdcem chorvatštiny, neuvažuje o předstupni *dž*. Románské *dz* považuje za hlásku velmi ranou, která se podle něj reflektovala na slovanské půdě dvěma hláskami v závislosti na době přejetí. Pro nejstarší románské výpůjčky ve slovanštině platí podle Holzera substituce rom. *dz* > sl. *dž* > ž, protože jde o přejetí z doby, kdy slovanský konsonantický systém ještě neměl *dz* a hláskově nejbližší románské hlásce bylo slovanské *dž* jako výsledek první palatalizace. Pro výpůjčky z doby, kdy již ve slovanském konsonantismu existovalo *dz* jako výsledek druhé palatalizace, pak platí substituce rom. *dz* > sl. *dz* > z (Holzer 2007, 42). Sch. *žakan* tedy Holzer řadí do starší vrstvy.

Myslíme, že Holzerův výklad lze zpochybnit, a to v dvojím ohledu. Zaprvé slovo *žakan* nezapadá zcela přesně do Holzerova modelu vývoje románského dialektu, z kterého se podle něj přejímalo do slovanštiny na chorvatském území. Románský tvar se z latinského vyvíjel přes **diákõnu* v **djákõnu*, dále však při přestavbě vokalického systému v tvar **djákõnu* „mit unerwartet langem á“, které Holzer nijak nevysvětluje. Vývoj pak podle Holzera pokračoval takto: rom. **djákõnu* > **d'ákõnu* > **dzákõnu* > sl. **džákũnũ* > **žákũнъ* > ch. *žakan*. V naší práci však uznáváme širší pojetí než Holzer, totiž, že ke zdloužení přízvučného vokálu docházelo v románštině nejenom ve slabice předposlední, ale ve všech, a proto o ní můžeme jako o regulérní uvažovat i v případě **djákõnu*.

Závažnější je pro nás druhá námitka, která se týká sémantické stránky. Nezdá se pravděpodobné, že by Slované přejímali křesťanský termín, jímž slovo pro klerika bezesporu je, v tak rané době. Spíše bychom čekali přejetí v době prvních misí u Slovanů, nejspíše tedy v 8. století.

Z těchto důvodů lze předpokládat, že se přejímalo později a snad i z jiného románského dialektu, než o kterém uvažuje Holzer. Lze uvažovat o románském dialektu v severovýchodní Itálii, v němž by se udrželo déle původní románské *dž* (v některých severoitalských nářečích je dodnes) nebo který měl následný stupeň ž (srov. výše). Pak by existovaly následující možnosti přejetí (srov. CRUX a IUDAEUS):

- před slovanskou změnou *dž* > ž: rom. *dž* > sl. *dž* > ž;
- před slovanskou změnou *dž* > ž: rom. ž > sl. *dž* > ž;
- po slovanské změně *dž* > ž: rom. *dž* > sl. ž;
- po slovanské změně *dž* > ž: rom. ž > sl. ž.

Tyto hláskové substitute se dají předpokládat jak pro původní podobu sch. *žakan*, tak pro slovanské **žakъ*.

Zdrojem sl. **žakъ* byl pak nejspíše románský tvar s dlouhým vokálem v první slabice jako výsledkem sekundárního zdloužení přízvučného vokálu v otevřené slabice (srov. Lausberg 1967–1969, 1, 100, 150n, Holzer 2007, 37n), tedy rom. **(d)žáku* > sl. **(d)žākū* > **žakъ*. K přejetí mohlo dojít v oblasti severovýchodní Itálie, tedy nejprve do západních oblastí jihoslovanského areálu, odkud se výraz šířil k dalším Slovanům (srov. Klich 1927, 119–121).

Méně pravděpodobné se zdají být jiné výklady. Štrekelj (1904, 75) uvažoval jako o zdroji českého slova o střlat. *zagus* < **zacus* (podobně i Morawski 1930, 506), ale zde je nejasná sémantika, neboť střlat. slovo má význam ‘capitaneus major, ceremoniarum magister’ (Du Cange 1954, 8, 426). Také pro sch. *žakan* se uvažuje o střlat. prameni, totiž o tom, který je doložen plurálem *zacones* ‘jáhni’ (Matzenauer 1870, 27, Štrekelj 1904, 75). Na hláskové potíže s náslovím naráží Rejzkův (2001, 744) výklad, že slovanské slovo bylo přejato ze střlat. *diacus*. Kromě toho tento tvar není doložen, známe jen *diacon* a *diaconus* ‘jáhen’ (Du Cange 1954, 3, 95, Niermeyer 1976, 329, SSLat 2, 123n).

V sémantickém vývoji slova můžeme pozorovat postupný přechod od sféry klerikální ke sféře laické. Původním významem bylo jistě ‘jáhen’, tedy ‘klerik s nižším svěcením než kněz’. Úkoly jáhnů (diakonů) přitom byly a jsou v dějinách církve rozmanité a proměnlivé.⁴⁹ Nejobecnější vymezení, totiž působit jako služebník a pomocník, na sebe bere nejrůznější podoby: jáhen má právo vykonávat některé bohoslužebné úkony (pomáhá tedy klerikům, kteří jsou v hierarchii výše než on), věnuje se činnosti administrativní a pastorační, vyučuje, působí jako zpěvák (pracuje tedy naopak i pro laiky) apod. Právě doložený slovanský materiál k slovanskému **žakъ* pak ukazuje, jak se původní obecnější význam odrážející jáhnovskou službu postupně osamostatňoval v dílčí významy vzdáleně odrážející jeho jednotlivé činnosti: ‘učitel’ (kaš., pomsln.), ‘varhaník’ (kaš., pomsln.), ‘kostelník’ (kaš., stuktur.), ‘kostelní zpěvák’ (č. arch.). Odrazem původního významu ‘jáhen jako čekatel kněžství, připravující se studiem na vyšší stupeň svěcení’ je pak zřejmě nejrozšířenější význam ‘student, žák’ (stč., č., stpol., r. nář., stbr.).

49 K jejich vývoji viz LM 3, 940.

2.12. DISCUS

Slovanský materiál:

94 stsl. *dъska* 'deska', 'prkno', 'stůl' (Zogr, Mar, As, Ostr, Nik, VencNik, Supr, Chrabr; SJS 1, 535, ESJS 3, 160), dem. *dъštica* '(malé) prkno', 'tabulka, destička' (SJS 1, 536n);

bulh. *dъskà* 'deska', 'prkno', 'stůl z prken' (Gerov 1895–1904, 1, 384, RBE 4, 577), nář. *dъska* 'dřevěný kříž' (BER 1, 466), *dъskъ*, *dъskъ* 'deska', 'záhon' (BDial 5, 116 a 227); mak. nář. *dъska* 'deska', 'hrudní kost' (Mačeckí 1934–1936, 2, 23); sch. st. *cka*, *ska*, *dъska* 'deska, tabule' (Rj 1, 814, 15, 184, 2, 285); sln. *deskà*, *dъska* 'deska', 'prkno', 'šachovnice' (SSKJ 1, 382), sln. st. nář. *dъska* 'kamenná deska', *dъskà* 'prkno', 'deska', 'odhrnovačka pluhu', 'stůl, tabule' (Pleteršnik 2006, 1, , 123, 133);

slk. st. *doska*, *deska*, *daska* (HSSlk 1, 294n, Newerkla 2004, 586), slk. *doska* 'prkno', 'deska' (SSJ 1, 306), slk. nář. střslk. *daska*, vslk. *deska* (Kálal–Kálal 1923, 88, 92); stč. *dcka*, *dcka*, *dcska*, *cka*, *deska* 'prkno', 'deska', 'podnos, ták' (Gb 1, 349n, Newerkla 2004, 586), č. *deska*; hluž. *deska* 'prkno', 'duha, dužina u sudu', 'deska knižní vazby' (Pfuhl 1866, 112, Jakubaš 1954, 81); dluž. arch. *cka* 'prkno', 'jidelní deska', 'podnos na pečení' (Muka 1926–1928, 1, 127); kaš. *deska* 'deska', 'odhrnovačka pluhu', 'dolní deska na voze', 'vnitřní strana lůžka nepřiléhající ke stěně' (Sychta 1967–1976, 1, 203); stpol. *cka*, *deska* 'deska, tabule' (SSřp 2, 47), pol. *deska* 'prkno';⁵⁰

br. *dóška* 'prkno', 'tabule' (TSBr 2, 192), br. nář. *dóška*, *dóska*, *daská* 'prkno' (SBrH 2, 82); ukr. *dóška* 'odhrnovačka pluhu' (ESUkr 2, 117); rcl. *dъska*, *dъska*, *doska* 'tabule, deska', 'stůl', 'nadpis, titul', 'psaný dokument', 'písemný zápis' (Sreznevskij 1893–1906, 1, 761n), *cka* 'deska', 'kovová destička', 'sešitá kůže, měch' (Sreznevskij 1893–1906, 3, 1441), str. *doska*, *dъska*, *dъska*, *dcka*, *dcka*, *tcka* 'prkno', 'deska, tabule', 'náhrobní deska', 'deska knižní vazby', 'deska ikony', 'destička na psaní', 'druh smlouvy, dlužního úpisu', 'kreslicí prkno' (SRJa 4, 329); r. *doská* 'prkno', 'deska' (SSRLJ 3, 1020n).

Z těchto tvarů se tradičně rekonstruuje sl. **dъska*. Jeho pramenem je lat. *discus* 'disk' (tj. kotouč, v nejstarší době kamenný, později litý ze železa nebo bronz, o průměru 20–30 cm, vážící asi 2 kg, LČS 1, 416), ale i 'druh slunečních hodin', 'plochá miska, deska'. Latinské slovo je výpůjčka z řeckého *δίσκος* 'disk' (W–H 1, 355n, E–M 176) < **δίκ-σκος* k *δικεῖν* 'házet, vrhat,

⁵⁰ Nepatří sem zřejmě plb. *daisko*, *daiska* 'stůl' (P–S 48), které se v SEPlb 88 vykládá jako mladší výpůjčka ze střdněm. *disk*.

metat' (Frisk 1960–1970, 1, 399). Nepanuje však shoda ohledně způsobu, jakým se slovo dostalo ke Slovanům. Existují v zásadě dva relevantní výklady: přímé přejetí z románského prostředí, tedy z nějakého lidovělatinského/románského tvaru, který byl pokračováním latinského slova, nebo germánské zprostředkování (lidově)latinského tvaru. Řada badatelů zvažuje obě možnosti, aniž by se k některé výslovně přiklonili (Sławski 1952–, 145, SP 5, 170, BER 1, 466, Bezlaj 1976–2007, 1, 98, Rejzek 2001, 128n), někteří dokonce považují hláskové a morfologické nesrovnalosti, o nichž pojednáme níže, za natolik výrazné, že vyjadřují skepsi k výkladům o přejetí (HEW 1, 150, Mladenov 1909, 59) nebo dokonce považují původ slova za temný (Machek 1957a, 84 = 1968, 115).

Románský materiál, který je k dispozici pro rekonstrukci případného zdroje, je následující:

it. *desco* 'jidelní stůl', st. i 'sídlo guvernéra', 'dobročinné sdružení' (DEI 2, 1259); furl. *děsc* 'stůl; deska, na které se jí' (NP 232); lad. *děšk* 'stůl připevněný na stěnu (když se právě nepoužívá)', *dasch*, buch. *dášsk*, *dâsc*, hfass. *dešk*, *dešk*, *dešch*, dfass. *desk*, moen. *děsch* (specializace významu po prosazení se tvarů z původního lat. *tabula* ve významu 'stůl', EWD 3, 63n); sard.: log., kapid. *dísku*, log. *aísku*, nář. *aíχχu* 'miska, hluboká mísa' (formy s počátečním *a-* vznikly zřejmě pod vlivem členu, DES 1, 47n); stfr., střfr. *deis*, *dois* 'jidelní stůl', stprov. *des(c)* 'stůl', *das* 'stůl k pečení'; stfr., střfr. *deis*, fr. *dais* 'baldačhýn' (podle Gamillschega 1969, 294 vznikl význam přenesením podle toho, že jídelní stoly byly pokryty ubrusem, který přesahoval hranu); stprov. *desc*, *desca*, *desque* 'koš' (FEW 3, 92n); stšp. nář.: *desca*, *desga* 'díze, v níž se míchá kukuřice' (sant.), pl. *descas* 'talíře' (ast.), kat. m. *desc*, f. *desca* 'koš' (DEC 3, 77n); šp. *desga* 'velká kád' vyrobená z jednoho kusu dřeva' (DCLC 2, 141).⁵¹ Odtud je možno rekonstruovat společný lidovělatinský tvar **děsku*.

Germánský materiál, který připadá v úvahu, je tento:

sthněm. *tisc* 'stůl', 'miska', 'trojnožka', 'jidelní deska', střhněm. *tisch* 'stůl, jídelní deska', něm. *Tisch* 'stůl' (Köbler 1993, 1078); stang. *disć*, *dix* 'mísa, táč' (Holthausen 1963, 73), ang. *dish* 'mísa, nádoba; jídlo, pokrm'; stsev. *diskr* 'talíř', isl. *diskur* 'talíř; stůl', nor. *disk* 'dřevěný talíř', šv. *disk* 'talíř', dán. *disk* 'talíř' (Vries 1962, 77). Odtud se rekonstruuje germánské **diskuz*, které se nejčastěji vykládá jako přejetí z latinského *discus* (Kluge 1963, 780).

51 Nepatří sem rum. *disc* 'miska, na niž se kladou hostie, patena', 'miska na vybírání peněz v kostele', 'kotouč, disk', st. i *discos*, arum. *discu*, které jsou přejaty z řeckého *δίσκος*, snad pod vlivem csl. tvarů *diskosъ*, *diskъ* (DER 293, Tiktin 2001–2005, 2, 78n, MLP 162). Také it. *disco*, fr. *disque*, šp. *disco*, port. *disco* 'kotouč, disk' jsou knižní přejímky z latiny (DEI 2, 1329, FEW 3, 93, DCLC 2, 177, DEP 2, 344).

Početnější jsou zastánci druhého výkladu, tedy germánského prostřednictví. Častější jsou přitom názory o přejetí z prostředí západogermánského, které se mohou opřít o výše uvedený materiál. Myslí se přitom na spolehlivě rekonstruovaný západogermánský pravek (Berneker 1908–1914, 1, 246, Mayer 1927, 20, 36, 64, 67, Lehr-Splawiński 1929, 708, Vasmer 1953–1958, 1, 365, Martynov 1963, 61n, Shevelov 1964, 360, Bezlaj 1964, 788, ESB^r 3, 145, ESUK^r 2, 117, SM 5, 184, Snoj 2003, 104, Borys 2005, 112, Orel 2007, 1, 334). Méně časté jsou domněnky o gótském původu slovanského slova. Jejich hlavní slabinou je to, že nemají oporu v materiálu: gótské slovo není doloženo, pouze se předpokládá tvar *diskus nebo *disks a jeho absence v památkách se vysvětluje tím, že se na jeho úkor prosadilo domácí *biuþs* nebo z latiny přejaté *mes* (Stender-Petersen 1927, 405n, Brückner 1927, 88, 1929, 142).

Pro první výklad, tedy že Slované přejímali přímo z románského tvaru, se vyslovili především Kiparsky 1934, 112 a Skok 1971–1974, 1, 408 (srov. dále i H–K 99, Milewski 1966, 132, ESJS 3, 160, Newerkla 2004, 586).

Oba výklady, germánské prostřednictví i přímé přejetí z románského prostředí, narážejí na stejný hláskový problém. Jak pro germánské *i*, tak pro románské *ĕ* je třeba předpokládat jako reflex na slovanské půdě *ĭ > ь*. Rekonstruováno je však sl. *dъska s tvrdým jerem. Podívejme se proto blíže na slovanský materiál, z něhož se tato podoba rekonstruuje. Zdá se, že mnohé tvary by mohly rekonstrukci sl. *dъska zpochybnit, resp. spíše, že nemohou být brány jako jasná svědectví o tom, že v původním slovanském tvaru byl tvrdý jer. Předně můžeme vyjít z obecně známé skutečnosti, že vývoj jerů v první slabice dvojslabičných slov majících ve druhé slabice nejerový vokál je velmi komplikovaný a vykazuje velkou variabilitu (srov. Shevelov 1964, 448n). Jer je zde v pozici slabé a měl by tedy podle Havlíkova pravidla zanikat. U mnoha slov v některých (zejména jihoslovanských) jazycích jsou ale v první slabice pravidelné střídnice za jer, což se zdá ukazovat na to, že i zde došlo k jeho vokalizaci. Situace je nicméně komplikována tím, že často nelze dost dobře posoudit, co je pravidelná střídnice za jer a co sekundární vkladný vokál, který se do tvaru dostal po zániku jeru, nejspíše analogií podle jiných tvarů z paradigmatu téhož slova, v nichž se tento vokál vyskytoval jako střídnice pravidelná. Proberme postupně slovanský materiál k našemu slovu s ohledem na střídnice za oba jery ve slovanských jazycích:

Pro češtinu panuje shoda, že *e* v první slabice je vkladný vokál, který se zde prosadil sekundárně, analogií podle gen. pl. *desk* (srov. např. StČS 1, 349n); stč. tvary ostatně jasně vypovídají o zániku jeru. Stejný vývoj předpokládá Lamprecht (1987, 139) i pro polštinu (srov. stpol. *cka*) a vidíme ho i u dolnolužického tvaru *cka*. V ostatních jazycích vesměs vokál v první

slabice přítomen je. U většiny případů však nemůžeme s jistotou říci, zda jde o reflex jeru tvrdého nebo měkkého, protože střídnice za oba jery se v jednotlivých jazycích velmi často shodují. V horní lužické srbštině dávají před nepalatalizovanými konsonanty tvrdý i měkký jer *o*, ani jeden z nich tedy nevyhovuje jako zdroj pro výsledné *e* v hluž. *deska*; jako pravděpodobný se proto jeví předpoklad, že hluž. slovo je přejímka z češtiny (srov. Schaarschmidt 1997, 60). Ve slovenštině platí, že $\text{ɔ} > o$; $\text{ɛ} > e$, ale jsou i případy, kdy jsou střídnice opačné: např. **degɔtɔ > dehet*, **orɔlɔ > orol*; *a* v slk. nář. *daska* může být považováno za sekundární vkladný vokál (srov. k tomu Diels 1914); ve vslk. je za oba jery *e* (k jerovým střídnicím ve slovenštině viz Lamprecht 1987, 140). V západních jihoslovanských jazycích jsou střídnice za oba jery tytéž: slovinština má *e* (někdy *a*), srbochorvatština *a* (a sch. st. *cka*, *ska* ukazují na zánik, nikoli vokalizaci jeru). Makedonština má $\text{ɔ} > o$ a $\text{ɛ} > e$, mak. nář. *daska* bude tedy nářečním specifikem. V bulharštině je $\text{ɔ} > \text{ɔ}$ (*ā*) a $\text{ɛ} > e$, někdy je však ɔ i za měkký jer (*lɔst < *lɔstɔ*); v některých dialektech je za oba jery *a* (tomu by odpovídalo bulh. nář. *daska*), v jiných za oba jery ɛ (sem by spadaly tvary *dɛskɛ*, *dɛskɔ*), srov. Lamprecht 1987, 142.

Všechny dosud probrané slovanské tvary tedy nemohou být rozhodující pro přemýšlení o kvalitě jeru v předpokládaném původním slovanském tvaru, nelze totiž s neochvějnou jistotou říci, zda v jejich předstupni byl jer tvrdý nebo měkký. Jinak se tomu zdá být u zbývajících jazyků. Staroslověnské ɔ je jak se zdá nevyvratitelné a *o* ve východoslovanských jazycích může být reflex jedině tvrdého jeru. Myslíme však, že uvedené zpochybnění existence tvrdého jeru pro většinu slovanských jazyků může přece jenom vést k uspokojivému řešení. Pokud bychom se totiž odvážili prohlásit východoslovanské tvary za církevní slavismy, což se zdá například vzhledem k významu *rcsl.* a *str.* tvarů dobře možné, zbylo by vysvětlit tvrdý jer už pouze ve staroslověně. A v ní docházelo k přehlásce $\text{ɔ} > \text{ɔ}$ ve slabikách, po nichž následovala slabika s vokálem zadní řady (o této přehlásce srov. Vondrák 1912, 248–277 a také Diels 1963, 108–112 s výčtem další literatury). To by byl i případ našeho slova a jak Vondrák (1912, 252), tak Diels (1963, 110) je k této změně skutečně zařazují. I řada dalších badatelů hovoří o vlivu zadního vokálu následující slabiky, aniž by ovšem bylo zcela jasné, zda tím mají na mysli právě staroslověnskou přehlásku, nebo prostě předpokládají tento vliv u tohoto konkrétního slovanského slova (Meillet 1902–1905, 113 měl ɔ v první slabice za výsledek vlivu koncového ɔ v tvaru *gen. pl. dɛskɔ*; Shevelov 1964, 360 ho připisoval vlivu koncového *a* v *nom. sg.*; Berneker 1908–1914, 1, 246 se spokojil s obecným výkladem o vlivu vokálu zadní řady).

Vysvětlení tvrdého jeru v sl. **dъska* jako výsledek přehlásky odmítl především Kiparsky (1934, 113), ovšem právě s poukazem, že tato přehláska není všeslovanský jev, počítal totiž s *ɣ* pro celý slovanský areál. Přiklonil se proto k výkladu, naznačenému (nepříliš jasně) už Stenderem-Petersenem (1927, 500), že slovanský *ɣ* by snad mohl být přímým reflexem cizího *ī*.

Docházíme tedy k závěru, že lze snad počítat s původním slovanským **dъska*, v němž by byl *ɣ* pravidelným reflexem cizího *ī* nebo *ē*. Dodejme, že tvar s měkkým jerem rekonstruoval už Martynov (1963, 61n), aniž by ovšem podal jeho vysvětlení. Podle Chelimského (1988, 360) je starší sl. **dъska* potvrzeno maďarskou výpůjčkou *dészka* ‘deska’, zatímco maď. nář. *doszka* tv. je odrazem už pozdějšího **dъska*.

Zbývá ještě posoudit, zda je pravděpodobnější přejetí z lidové latiny / románštiny nebo germánské prostřednictvím. Jelikož hláskové okolnosti na pravděpodobnější způsob přejetí neukazují, je zřejmě třeba zohlednit fakta morfologická. To činí právě Kiparsky (1934, 112) a Skok (1971–1974, 1, 408), poukazující na skutečnost, že zatímco na germánské půdě jsou doložena pouze maskulina, na půdě románské je kromě maskulin dosvědčeno i femininum (šp., kat. a prov. tvary). Podle Skoka je tak možno počítat s románským femininem **děska* (vzniklým snad analogií podle lat. *tabula* či *scutella*), které by bylo ideálním zdrojem slovanského feminina **dъska*. V této skutečnosti můžeme spatřovat hlavní přednost výkladu o přímém přejetí z románštiny. Zastáncům germánského prostřednictvím v tomto ohledu nezbyvá, než vysvětlovat vznik feminina až na slovanské půdě; většinou se přitom myslí na analogii pod vlivem sl. *misa* z téhož sémantického okruhu (Brückner 1927, 88, Vasmer 1953–1958, 1, 365).

Sémantický vývoj z původního řeckého slova se specifickým významem ‘disk’ je podobný na germánské, románské i slovanské půdě. Vyjít můžeme z mimojazykové skutečnosti, že stůl v dnešním smyslu se zřejmě vyvinul relativně pozdě, zpočátku se patrně jedlo na jakýchsi velmi nízkých, nejspíše dřevěných podstavcích, které zřejmě měly nejčastěji okrouhlý tvar (viz Schrader–Nehring 1917–1929, 2, 536n). Vývoj ‘disk’ → ‘deska’, ‘jídlní stůl’ → ‘mísa, talíř’ → ‘jídlo, pokrm’ je tedy dobře pochopitelný.

Za domácí má sl. slovo Ondruš (1973): vychází z ie. kořene **tuk’-(s)-* (jehož varianta **twek’-(s)-* > **tek’-(s)-* dává sl. sloveso *tesati*), po satemové změně pak předpokládá pomocí sufixu *-sk-* (který je ostatně i v řeckém *δίσκος* < **δίκ-σκ-ος* k *δικεῖν*) vznik praslovanského derivátu **tus-sk-ā* > **tъska*. Kromě tohoto výkladu, který má sl. substantivum za starý derivát indoevropské-

ho kořene s nulovým stupněm, nabízí Ondruš ještě výklad alternativní, počítající s mladším odvozením substantiva až v praslovanštině: slovesný kořen *tes-* se mohl v ablautové podobě *tos-* sekundárně redukovat na *təs-*.

Původní náslovné *t* bylo podle Ondruše změněno na *d* kontaminací se sémanticky blízkým sl. **dolga* (původně 'deska', později specifikováno na 'dlaha'), případně i **doga* 'ohnutá deska sudu; duha'.

99

2.13. EPISCOPUS

Etymologie názvů pro církevní hodnost biskupa ve slovanských jazycích dosud nebyla podána ve vyčerpávajícím souborném pohledu. Předložit uspokojivý etymologický výklad všech doložených slovanských názvů pro biskupa je obtížné, a to vzhledem k několika vzájemně provázaným problémům. Především je třeba – jako vždy u slovanských křesťanských termínů – zhodnotit, zda je u konkrétních tvarů konkrétních slovanských jazyků pravděpodobnější možnost mezislovanské výpůjčky nebo možnost paralelního přejímání na více místech slovanského území z neslovanských zdrojů, a to zhruba ve stejné době či též v době různé. Rozhodujícím kritériem by zde bezesporu měly být vyhovující slovanské hláskové substitute za hlásky předpokládaného pramene. Potíž ovšem představuje to, že u některých slovanských tvarů je nesnadné rozhodnout, zda jejich hláskový sklad věrně odráží starší stav, nebo zda došlo k nějakému samostatnému sekundárnímu vývoji. U uvažovaných pramenů pro slovanská slova zase existují tak výrazné hláskové nesrovnalosti, že se do vysvětlení způsobu přejetí často začleňují – z principu vždy nouzové a explikativní sílu výkladu snižující – úvahy o (jednosměrném či vzájemném) hláskovém ovlivňování slov. Přitom je možno myslet na ovlivňování jak mezi slovanskými slovy (a to téhož jazyka, např. mezi dvěma etymologicky různými staroslovenskými slovy, anebo různých jazyků, např. mezi slovem českým a staroslovenským), tak mezi slovem slovanským a neslovanským.

Uvedená komplikovanost nás vede k tomu, že o tomto slově pojednáme jiným způsobem, než je v našich studiích obvyklé. Nejprve uvedeme soubor těch slovanských tvarů, jejichž původ byl vysvětlen spolehlivě, ale které budou hrát jistou roli v dalším výkladu následujících slovanských slov, jejichž etymologie je naopak problematická. Podáme přehled tvarů jiných jazyků, které jsou důležité pro hledání pramenů přejetí, tj. tvarů románských a germánských. Poté postupně zhodnotíme možnosti výkladu jednotlivých hlásek problematických slovanských slov. Nakonec se pokusíme učinit celkový závěr o pravděpodobnosti přejetí z toho či onoho uvažovaného zdroje.

Slovanský materiál můžeme tedy rozdělit do dvou skupin.

První skupinu tvoří staroslověnské tvary *episkopъ* (3× Supr, 1× Sav, též několikrát v As), (*j*)*episkupъ* (48× Supr), *piskupъ* (1× Supr); počty dokladů uvádí Janko (1948, 184) podle soukromého Kurzova sdělení. Etymologie těchto slov nečiní výraznější potíže. Pramenem je střř. ἐπίσκοπος ‘biskup’ < ř. ἐπίσκοπος ‘dohlížitel, dozorce, ochránce’ (Bauer 1958, 591, LSJ 657). Stsl. u ve většině tvarů vyložil Vasmer (1906, 451) jako pravidelnou substituci střř. o a tento názor byl všeobecně přijat (Titz 1930–1931, 29n, Janko 1948, 184, S-A 323, ESJS 3, 166). Z csl. nebo přímo ze střř., případně mezislovanskými výpůjčkami, se pak slovo dostalo do dalších jazyků: bulh. *epískop*, mak. *episkop*, sch. (*j*)*èpiskop*, stsrb. *jepiskupъ*, br. *jepískap*, r. *jepískop* (srov. ESJS 3, 166 s literaturou).⁵²

Druhou skupinu tvoří následující slovanské tvary:

stsl. *biskupъ* (v ch.-hlah. rukopisech: VencNov, CMLab, CanMis; SJS 1, 90, ESJS 1, 62n);

mak. *biskup* (RMJ 1, 36); sch. *bĭskup* (Rj 1, 327), ch. *škōf* (Rj 17, 666), ch. hlah. kajk. *bĭškup* (Rj 1, 337), sln. *škōf* ‘katolický biskup’ (SSKJ 4, 1078), sln. *bĭskup* (Pleteršnik 2006, 1, 27);

slk. st. a slk. *biskup* (HSSlk 1, 134); stč. *biskup* (Gb 1, 57, Newerkla 2004, 126n); hluž. *biskop* (Jakubaš 1954, 61), dluž. *biskup*, nář. *biškup* (Muka 1926–1928, 1, 35); kaš. *biskup* (Sychta 1967–1976, 1, 111n); stpol. *biskup*, *biskop*, *piskup* ‘biskup’, ‘židovský kněžský představený’, ‘představený jiného než křesťanského kultu’, ‘soudce’ (SSp 1, 94), pol. *biskup*;

br. *biskup*, st. i *byskup* ‘katolický biskup’ (TSBr 1, 376); stokr. *byskup* (SSStokr 1, 96), ukr. *bĭskup* ‘katolický biskup’ (SUM 1, 190); str. rcsl. *biskupъ* (Sreznevskij 1893–1906, 87, SRJa 1, 186), r. *biskup* ‘katolický biskup’.

Není-li uvedeno jinak, vše ‘biskup’.

Z uvedených tvarů jsou s největší pravděpodobností výsledkem mezislovanských výpůjček tyto: polské slovo je přejímka z češtiny (Brückner 1927, 27, Sławski 1952–, 1, 34, Klich 1927, 98, Karpluk 2001, 6, Boryš 2005, 29, Basaj–Siatkowski 2006, 26). Všechny východoslovanské tvary byly zřejmě přejaty z polštiny (pro ukrajinštinu takto ESUkr 1, 202, pro běloruštinu ESB 1, 353, Bulyka 1972, 43, pro ruštinu ESJS 1, 62). Dluž. *biskup*, nář. *biškup* je podle Frinty (1954, 6) bohemismus či paleoslovenismus. Sln. *biskup* je velmi mladá přejímka, bylo přejato v 19. století ze srbochorvatštiny nebo češtiny (Striedter–Temps 1963, 92). Mak. *biskup* je podle ESJS (1, 62) přejímka ze srbochorvatštiny.

52 Také rum. *episcop* < střř. ἐπίσκοπος (Tiktin 2001–2005, 2, 136, DER 311).

Pro ostatní slovanské tvary či jejich společné východisko je třeba hledat původní pramen. Často se uvažuje o nějakém nedoloženém románském tvaru (Skok 1927, 190n, Titz 1930–1931, 27–31, Šetka 1940, 56, Skok 1971–1974, 1, 157, Kronsteiner 1983, 40, 1987, 63, Rocchi 1990, 167, Habovštiak 1993, 113, 1996, 20–21, náznakem i Karpluk 2001, 6). Ten je třeba rekonstruovat na základě znalosti latinského výrazu *episkopus* ‘dozorce, ochránce, strážce; biskup’⁵³ (latinské slovo je přejímka z ř. ἐπίσκοπος; E–M 199, W–H 1, 410) a následujících tvarů z románských jazyků:

dalm. (vegl.) *pascu* (Bartoli 1906, 211); stit. *véscovo* ‘kněz, velekněz’, ‘hlídač, dozorce’, it. *véscovo* ‘biskup’ (DEI 5, 4036), severoitalská nářečí: lig. *vesku*, lomb. *veskuf*, emil. *veškof*, bol. *váškuf*, piem. *vašku*, *vəsku*, ben. *veško* (Rohlf s 1949, 129n), sic. *víspicu* (Körting 1907, 383); stfurl. *vescuf*, furl. *věskul*, *vescom* (NP 1270); rétorom.: surs. *uęstg*, deng. *ovajisch*, heng. *uvasch*, RG *uvestg*, rétorom. nář. *uęšk* (HdR 2, 965n); lad. *věsco*, enneb. *ěsco*, *věško*, *věsko*, buch. *vasco*, *věsko*, *váško*, grödn. *váškul*, *vaškul*, *věskul*, *věscul*, hfass. *vescovo*, *věšcof*, *pišcope*, dfass. *veskof*, *věskovo* (EWD 7, 310n); sard.: stkampid. *pískiibu*, log. *pískamu*, *pískamu*, *píχχamu* (se změnou labiály poslední slabiky, DES 2, 277n); stprov. *bisbe*, *evesque*, stfr. *evesque*, *avesque*, *vesque*, fr. *évêque* (< galorom. **episcous*, Gamillscheg 1969, 405, FEW 3, 231n); stkat. *bispe*, *bisbe*, *vispe*, *bisbe*, kat. *bisbe* (DEC 1, 809n); šp. *obispo* (poloknižní výraz, DCLC 3, 540); port. *bispo*, st. i *obispo* (DEP 1, 435); vše ‘biskup’. K rekonstrukci vývoje těchto tvarů z tvaru latinského viz níže.

Častěji se ovšem uvažuje o germánském zdroji slovanských slov, především starohornoněmeckém (tak Miklosich 1876, 13 a MEW 13, Uhlenbeck 1893, 483, Berneker 1908–1914, 1, 58, Gb 1, 57, Mayer 1927, 20, 36, 39, 41, 67, Klich 1927, 98, Janko 1948, 184–185, Vasmer 1953–1958, 1, 88, Machek 1957a, 32 = 1968, 54, ESUkr 1, 202, HEW 1, 31, Borys 2005, 29, Newerkla 2004, 67, 94, 126). Na germánské půdě je doloženo gót. *aipiskaupus* (< lat. či ř., Lehmann 1986, 17); sthněm. *biskof*, střhněm. *bischof*, *bischolf* (vliv jmen na *-olf*, srov. Kiparsky 1934, 142, pozn. 1), něm. *Bischof*, stsas. *biskop*, střdněm. *bischof*, stdfranc. *biskop*, niz. *bisschop* (Köbler 1993, 107, Kluge 1963, 79), stang. *bisíceop* (< lat., s vlivem stang. *scop* ‘pěvec, básník’, Holthausen 1963, 24), ang. *bishop*; stsev. *biskup*, *byskup*, isl. *biskup*, *byskup*, faer. *biskupur*, *biskoppur*, nor. *bisp*, stšv. *biskoper*, šv. *biskop*, dán. *biskop* (přejato ze staré angličtiny, Vries 1962, 38), vše ‘biskup’.

Nyní probereme postupně všechny hláskové otázky. Můžeme je rozdělit do pěti okruhů.

53 K vývoji instituce biskupského úřadu viz LM 2, 228n.

(1) románské násloví

Chceme-li uvažovat o tom, že zdrojem bylo románské slovo, musíme počítat s odpadnutím náslovného *e*- v románském tvaru. S výjimkou francouzštiny a některých rétorománských tvarů všechny ostatní formy ukazují, že se tak skutečně stalo. Afereze je častý románský jev (srov. Lausberg 1967–1969, 1, 201n). Důležité je však její datování, a to pro vývoj následující hlásky, vycházející z latinského *p*.

(2) konsonant první slabiky

Dochované tvary v románských jazycích poměrně jasně, totiž svým *v*, ukazují na to, že v románských tvarech jim předcházejících došlo na té části románského areálu, kde je to očekávané, tj. v části západorománské (zahrnující šp., port., fr., rétorom. a severoitalská nářečí), k sonorizaci *p*.⁵⁴ K té dochází v intervokalické pozici, proběhla tedy ještě před aferezí. Vývoj *p* > *v* přitom proběhl přes mezistupeň *β*, což je bilabiální znělá frikativa (srov. Lausberg 1967–1969, 2, 33). Právě tuto hlásku musíme předpokládat v románském tvaru, jenž mohl být pramenem slovanského slova. Uznat substituci rom. *β* > sl. *b* pak nečiní potíže, můžeme ji patrně vidět i v sl. **istūba* < rom. **ĕstūβa* (viz EXTUFA).

Bezproblémová je ovšem v tomto ohledu také možnost přejetí z germánského prostředí, neboť *b* ve sthněm. tvaru zcela vyhovuje (a často diskutovaná otázka, kde se v germánských slovech toto *b* vzalo, je pro tuto fázi výkladu nepodstatná).

(3) vokál první slabiky

Pokud jde o vokál první slabiky, je s podivem, že zastánci románského původu slovanského slova dosud nijak nereflektovali skutečnost, že ve vývoji lidovělatinského/románského tvaru muselo velmi záhy dojít ke změně tohoto krátkého přízvučného *i* v zavřené *ĕ*. Tato změna je součástí přestavby celého vokalického systému, k níž došlo v průběhu 1. pol. 1. tisíciletí. Pokud bychom chtěli uvažovat o románském zdroji přejetí, museli bychom uznat substituci rom. *ĕ* > sl. *ī* > *i*. V naší práci ovšem uznáváme (v souladu s Holzerem 2007, 44 a dalšími) tuto substituci pouze pro rom. dlouhé *ē*, vznikající zdloužením v otevřené přízvučné slabice (srov. MENSA), a o ně se v tomto případě nejedná, protože jde o slabiku zavřenou a v dochovaných románských tvarech není po zdloužení ani stopy. Románské tvary by tedy spíše byly zdrojem pro ta slovanská slova, která měla v první slabice pů-

54 Také spisovné italské *véscovo* vykazuje výsledek po sonorizaci, musíme je tedy považovat za přejímku do toskánštiny ze severoitalských nářečí (srov. Lausberg 1967–1969, 2, 34, Izzo 1980, 151).

vodně ь, po jehož odpadnutí pak došlo ke zkrácení slova (sln. škōf, ch. škōf). Pro starohornoněmecký tvar platí v tomto ohledu totéž.

Dobrym východiskem z této situace je ovšem předpoklad různé doby přejetí slovanských slov: substituci rom. ě > sl. ĭ > ь lze snad postulovat pro přejímky starší, zatímco pro přejímky o něco mladší můžeme počítat už přímo s ě > sl. i (vzniklé krácením původního ĭ); srov. k tomu například Klich 1927, 105, 107. V případě starohornoněmeckého tvaru ovšem naráží tento předpoklad na obtíže, protože jde proti výkladu založenému na rozdílné době přejetí vzhledem k vnitroslovní konsonantické skupině: podle toho by totiž naopak tvary se sk byly starší a tvary se šk mladší – viz níže (4).

(4) konsonantická skupina uprostřed slova

Ve většině slovanských tvarů se vyskytuje uprostřed slova skupina sk, pouze sln. škōf, ch. škōf, ch. hlah. kajk. biškup a dluž. nář. biškup mají šk.

Z hlediska této vnitroslovní konsonantické skupiny nepředstavuje pro slovanská slova se sk žádný problém uvažovat o románském tvaru, dochované tvary v románských jazycích mají většinou sk. Některé rétorománské, ladinské a severoitalské tvary vykazují šk (ke změně šk < sk v rétorom. srov. Eichenhofer 1999, 331n, v lad. srov. Kramer 1977, 147, v it. srov. Rohlfs 1949, 442n) a je otázka, zda by snad nebylo možno pomýšlet i na nějaký, těmto jazykovým tvarům předcházející románský dialekt jako na zdroj pro slovanská slova se šk.

Ve starohornoněmeckém tvaru se od pol. 8. století vyvíjí sk ve šk. Stará horní němčina se tedy jeví jako nejpravděpodobnější pramen pro sln. a dluž. Pro sln. slovo se skutečně obecně uznává sthněm. zdroj: sln. škōf < *pškōf < *bškōf < sthněm. biskof [biškof] (Striedter-Temps 1963, 35, 219, Snoj 2003, 728). Furlanová (in Bezlej 1976–2007, 4, 59) vidí též původ i pro ch. škōf. Pokud by byla skupina šk původní i v ch. hlah. biškup, šlo by sem zařadit i toto slovo (tak Janko 1948), tento segment se však často vykládá jako výsledek samostatné pozdější kajkavské změny (Skok 1927, 192, Titz 1930–1931). Janko je dále nejen pro sthněm. původ i dluž. slova, ale všech slovanských slov, neboť prý sthněm. „šiřlané ś“ znělo Slovanům jednou jako s, jednou jako š. Spíše je však možno myslet na časově dvojí sthněm. přejímku ke Slovanům a slovanské tvary se sk vidět jako přejetí starší, proběhnuvší ještě před zmíněnou sthněm. změnou (S-A 324). To je ovšem v nesouladu s předpokladem různé doby přejetí sthněm. tvaru kvůli rozdílným reflexům za sthněm. i ve slovanských tvarech: podle něj by totiž přejímky, kde sthněm. i > sl. ĭ > ь, byly starší, zatímco přejímky, kde sthněm. i > sl. i, byly mladší – viz výše (3). Uvažuje se také o vlivu lat. episcopus na sthněm. slovo (ESJS 1, 63).

(5) vokál druhé slabiky a konec slova

U slovanských slov existují rozdíly v kvalitě vokálu druhé slabiky a koncového konsonantu slova. Proti většině tvarů s *u* stojí hluž. *biskop*, stpol. *biskop*, sln. *škòf* a ch. *škòf*. Proti většině tvarů s koncovým *p* stojí sln. *škòf* a ch. *škòf*.

Na románské půdě různost dochovaných tvarů ukazuje, že se dvě popřízvučné slabiky původního latinského *episcopus* vyvíjely velmi odlišně na jednotlivých románských územích. To je v souladu s chováním románských posttonických slabik obecně (viz k tomu Lausberg 1967–1969, 1, 202n, 2, 88n), konkrétně tomuto slovu se v tomto ohledu podrobně věnuje Jud (1919/1973, 77 a zejména 196n). Románský materiál z území, které bylo v kontaktu se Slovy, přitom můžeme rozdělit do dvou skupin:

V první skupině tvarů došlo po odpadnutí koncového *-s* k zachování poslední slabiky, přičemž konsonant *p* v intervokální pozici podlehl na očekávaném území sonorizaci, a to přes mezistupeň β (stejně jako v případě intervokálního *p* na začátku tohoto slova). Koncovým výsledkem sonorizace je potom *v* (ve (st)it. *vescovo*, lad. *hfass. vescovo*, *dfass. vèskovo*), případně *f* vzniklé ztrátou znělosti před pauzou, protože po sonorizaci došlo někdy ještě k odpadnutí koncového vokálu (srov. lomb. *veskuf*, emil. *veškof*, bol. *vášku*; *stfurl. vescu*; *hfass. vèšcof*, *dfass. veskof*). Pokud jde o vokál druhé slabiky, vidíme zde variabilitu, střídá se *o* a *u*, přičemž *u* je sekundární. Můžeme tedy pro tyto tvary rekonstruovat společné východisko **ěβěškòβu*, dávající pak **βěškòβu* a už nářečně omezeně **βěškòβ*, **βěškùβ* s následným, již výše popsáním vývojem sonorizovaných konsonantů.

Ve druhé skupině tvarů došlo k zániku celé koncové slabiky, přičemž nelze spolehlivě určit, zda ještě před proběhnutím sonorizace (tak HdR 2, 965n) nebo až po ní. Společným východiskem těchto tvarů (lig. *vesku*, piem. *vašku*, *vəsku*, ben. *vəsko*, rétorom.: surs. *uęstg*, deng. *ovaisch*, heng. *uvasch*, RG *uvestg*, rétorom. nář. *uęšk*, lad. *vèsko*, enneb. *ésko*, *věško*, *věško*, buch. *vasco*, *věsko*, *váško*) tak mohlo být **ěβěškòpu* nebo **ěβěškòβu*, které pak po odpadnutí koncové slabiky dalo **ěβěšku*, **ěβěsko* a po aferezi (s výjimkou rétorománštiny) **βěšku*, **βěsko*. Některé tvary dále vykazují sekundární rozšíření o sufix vycházející z původního lat. *-ulus* (furl. *vèskul*, grödn. *váškul*, *vaškul*, *vèskul*, *vèscul*, EWD 7, 310n).

Z uvedeného je patrné, že jako zdroj pro slovanská slova by se lépe hodil některý z předstupňů slov první skupiny. Nabízejí se přitom hned oba poměrně spolehlivě rekonstruované románské tvary **βěškòβ* a **βěškùβ*, čímž by mohla být – a to několika různými způsoby – vysvětlena i variabilita vokálu ve slovanských tvarech. Možnosti jsou tyto:

1) Tvar **βęsköβ* by byl zdrojem pro slovanská slova mající *o*. Přejímalo-li se v době, kdy už bylo sl. *ǣ* zaokrouhleno na *o*, což je pravděpodobné (dosavadní výklady ostatních hláskových záležitostí naznačovaly, že slovo patří spíše k mladší vrstvě románských výpůjček), dalo prostě románské *ö* slovanské *o*.

2) Tvar **βęsköβ* mohl být zdrojem i pro slovanská slova mající *u*. Přejímalo-li se dříve, v době, kdy ještě sl. *ǣ* nebylo zaokrouhleno na *o*, a *o* tedy ve slovanském vokalizmu chybělo, muselo být cizí *o* substituováno artikulačně nejbližší domácí hláskou. Skok (1927, 191) proto skutečně počítal se substitucí rom. *ö* > sl. *u* v tomto slově. Holzer (2007, 44) by sice čekal rom. *ö* > sl. *ü* > *ɤ* (viz také COMES), ale vzhledem k tomu, že uvádí substituce pro nejstarší románské přejímky (po roce 600), myslíme, že je možno připustit kompromisní Bidwellovu (1961, 116) úvahu, že rom. *ö* > sl. *ü* > *ɤ* se týká starších přejímek, kdežto rom. *ö* > sl. *u* vrstvy o něco mladší. Jednat by se přitom muselo o sl. *u* vzniklé jako fonetická varianta původního dlouhého *ū* (vzniklého monoftongizací diftongů); k těmto krátkým variantám srov. Lamprecht 1987, 70 a také v případě sl. **košul'a*, viz CASULA). Dále je třeba dodat, že ono románské *ö* bylo zřejmě v posttonické slabice vyslovováno zavřeně.

Jinou možností, jak udržet předpoklad, že pramenem slovanských slov *u* byl románský tvar *s ö*, je uzнат současný vnější vliv, a to například řecký (tak Titz 1930–1931, 29n, pomýšlející na vliv onoho řeckého slova, jež bylo pramenem pro stsl. (*j*)*episkupъ*). Pak by se původní sl. *o* změnilo na *u* sekundárně a starší stav by mohl být zachován v hluž. *biskop*, stpol. *biskop*.

3) Zdrojem slovanských slov majících *u* mohl být románský tvar **βęsküβ*, pokud je vznik jeho *u* možno časově zařadit do předpokládané doby přejetí. Substituce rom. *ü* > sl. *u* by byla stejná jako v případě 2).

Pokud jde o substituci konsonantu, jsme nuceni uzнат rozdílný reflex románského *β* u Slovanů v závislosti na pozici ve slově. Pro násloví a intervokalickou pozici počítáme se substitucí rom. *β* > sl. *b* (jako v násloví slova *biskup* a ve sl. **istüba*, srov. EXTUFA), pro konec slova ale lze počítat s tím, že před pauzou se objeví hláska neznělá, tedy *p*. Anebo, v případě, že již v románském tvaru přecházelo *β* ve *f*, mohlo by být logickým reflexem takové hlásky také slovanské *p*, pokud ještě Slované neměli *f*. Ještě jinak uvažoval Titz (1930–1931, 31), myslící na různou dobu provedení románské sonorizace na začátku a na konci slova a počítající tedy ještě s *p* na konci románského tvaru.

Dále, pokud by již v románském tvaru přecházelo *β* ve *f* a Slované již zároveň měli ve vokalickém systému *f*, mohla by snad být románská hláska

substituována *f* a pak by se tento románský tvar hodil i jako zdroj pro sln. *škòf* a ch. *škòf*.

Prozatím tedy můžeme učinit dílčí závěr, že z hlediska konce slova je románský zdroj pro slovanská slova přijatelný, a prodiskutovat druhou možnost, přejetí z prostředí germánského.

Starohornoněmecký tvar obsahuje *o*, které by nejspíše mělo dát sl. *o* (srov. Kiparsky 1934, 283), pokud je již Slované ve svém vokalizmu měli. Nejlépe se tedy hodí jako zdroj pro sln. *škòf* a ch. *škòf*. Pro hluž. a stpol. tvar se vzhledem ke geografickým okolnostem jeví pravděpodobnější pozdější přejetí z tvaru středohornoněmeckého. Takto vykládá Frinta (1954, 19) hluž. slovo, Schuster-Šewc (HEW 1, 31) vedle této možnosti uvažuje i o pozdějším sekundárním vývoji hluž. *u* > *o*, čímž by se slovo zařadilo k slovanským tvarům *s u*.

Pro slovanská slova *s u* lze považovat za pramen sthněm. slovo jen obtížně. Samozřejmě se tu nabízí otázka, jak by se reflektovalo sthněm. *o* v době, kdy Slované ještě neměli *o* z *ǫ*. Myslet na *u* podobně jako v románském případě je ale méně pravděpodobné, protože sthněm. *o* nebylo zavřené; například Mayer (1927, 14n) však tuto substituci uznává. Janko (1948, 185) navrhl dva jiné výklady: 1) Předpoklad sthněm. varianty *s u*. Ta sice není doložena, ale ukazovat by na ni mohlo *u* ve stsev. tvaru. Pravděpodobnější se ale Jankovi jevila druhá možnost, a to: 2) Uznání dalšího vlivu. Nabízí se opět vliv stsl. (*j*)episkupъ ze skupiny řeckých výpůjček.

Pokud jde o otázku koncového konsonantu, za sthněm. *f* je pro starší výpůjčky třeba čekat *p* (Kiparsky 1934, 286, Mayer 1927, 37n), takže sthněm. tvar *biskof* pro většinu slovanských slov dobře vyhovuje. Není proto nutné předpokládat s Machkem (1957a, 32 = 1968, 54), že koncové slovanské *p* ukazuje na saský původ slova (stsas. je *biskop*).

Pro mladší vrstvu výpůjček z germánského prostředí je typická substituce germ. *f* > sl. *b* a teprve pro ještě mladší vrstvu, typicky pro výpůjčky ze střední horní němčiny, substituce germ. *f* > sl. *f* (srov. Newerkla 2004, 53). V pozici na konci slova se ale zřejmě tato substituce prosazovala už i dříve, protože hornoněmecké *f*, změněné v 8. století na *v*, bylo v koncové pozici rozhodně neznělé a nemohlo být tedy substituováno slovanským *b* (srov. k tomu Striedter-Temps 1963, 32–35). Pokud jde o konec slova, vyhovuje tedy sthněm. tvar *biskof* jako zdroj pro sln. *škòf* a ch. *škòf*.

Po diskusi o jednotlivých dílčích hláskových otázkách se nyní můžeme pokusit o celkové zhodnocení. V průběhu celého výkladu se především ukazovalo, že vzhledem k odlišnému hláskovému skladu je zřejmě třeba považovat sln. *škòf* a ch. *škòf* za nezávislé samostatné přejetí. Uvažovat je

tedy nutno o sl. **biskupъ* a sl. **bъškofъ*. Podívejme se nyní, zda je možné, že by (1) byly oba tvary přejaty z románských pramenů, (2) byly oba tvary přejaty ze staré horní němčiny.

(1) sl. **biskupъ* mohlo být přejato z románského **βęškōβ*/**βęškūβ* a sl. **bъškofъ* z románského **βęškōβ* (se *šk* můžeme počítat např. na základě emil. *veškof*, bol. *váškuf*, hfass. *věšcof*). Vzhledem k vokálu první slabiky musíme považovat **bъškofъ* za přejetí starší (rom. *ę* > sl. *ĩ* > *ъ*) a **biskupъ* za přejetí mladší (rom. *ę* > sl. *i*). Samy románské tvary mohou být časově současné, protože jejich odlišný hláskový sklad neodráží nutně časovou následnost, ale rozdílnost geografickou. Zatímco na části románského území byly ještě tvary **βęškōβ*/**βęškūβ*, na jiném již mohl být **βęškōβ*. Lze si tedy představit, že Slované přejali název pro biskupa v různou dobu z různých románských podob. Potíž ovšem je, že například územně omezenou románskou změnu *sk* > *šk* nemáme přesně datováno.

(2) Předpoklad přejetí obou tvarů ze staré horní němčiny je problematický z hláskových důvodů. Kvůli vokálu první slabiky opět musíme předpokládat, že **bъškofъ* je přejetí starší (sthněm. *i* > sl. *ĩ* > *ъ*) a **biskupъ* je přejetí mladší (sthněm. *i* > sl. *i*). Ale ostatní hláskové okolnosti svědčí spíše pro opačnou chronologii přejetí: v případě sthněm. *biskof* > sl. **biskupъ* máme substituci sthněm. *f* > sl. *p*, která platí pro nejstarší vrstvu výpůjček, také sthněm. *o* > sl. *u* je možné jen před zaokrouhlením sl. *ǎ* > *o* a *sk* ve sthněm. tvaru je možno předpokládat jen do 8. století.

Zdá se tedy, že můžeme počítat s tím, že oba slovanské tvary byly přejaty z románského prostředí, zatímco předpoklad přejetí obou tvarů ze staré horní němčiny je problematičtější. Celkově tedy existují tyto možnosti přejetí slovanských slov pro biskupa:

- 1) sl. **biskupъ* < rom., sl. **bъškofъ* < rom.
- 2) sl. **biskupъ* < rom., sl. **bъškofъ* < sthněm.
- 3) sl. **biskupъ* < sthněm., sl. **bъškofъ* < rom.

Tyto závěry jsou ovšem učiněny na základě striktního přidržení se očekávaných přímých hláskových substitucí při přejímání. Vzhledem k velké variabilitě tvarů ve slovanských, germánských i románských jazycích je však oprávněné předpokládat nejrůznější sekundární vlivy tvarů z uvedených skupin jazyků a také knižních tvarů latinských a řeckých. Cesty přejetí i vývoj jednotlivých tvarů tedy jistě mohly být i složitější, než navrhujeme...

Pokud jde o sémantiku slovanského slova, zajímavou otázkou je výklad kajkavského *bīškup* a českého *biskup* s významem 'výrůstek nad řítním ot-

vorem drůbeže, část pečené porce drůbeže s tímto otvorem' (Rj 1, 337, SSJČ 1, 127). Chorvatské slovo se někdy (Rj) pokládá za samostatnou výpůjčku ze sthněm. *biskaban* 'škrábat, ohryzávat' (Köbler 1993, 106), ale podle Skoka (1971–1974, 1, 157) vzniklo toto pojmenování přenesením významu z původního 'biskup' na základě podobnosti s biskupskou mitrou. České slovo vykládá Machek (1957a, 32 = 1968, 54) z *výskub*, *výšk(l)ub*, a tedy od slovesa *škubat*. Rejzek (2001, 80) ale souhlasí se Skokovým výkladem a Holub s Lyerem (H–L 98n) ještě přidávají další souvislost se slovem pro církevního hodnostáře, totiž, že tato část jídla se pokládala za nejlepší kousek, a byla proto nabízena při hostině církevním hodnostářům.

2.14. EXTUFA⁵⁵

Slovanský materiál:

stsl. *istъba* (Jan Exarch), *izdaba*, *izdba*, *iz'ba*, *izba* (Venc; SJS 2, 825 udává význam 'jizba, světnice', ale ESJS 5, 254 význam 'domek');

bulh. *izba*, *vizba*, *hizba* 'domek, stavení', 'sklep', 'chlév' (Gerov 1895–1904, 1, 176, BER 2, 15n); mak. *vizba*, nář. *izba* 'sklep' (RMJ 1, 64, 273); sch. *izba* 'obytná místnost, pokoj', 'sklep' (Rj 4, 125n); sln. *izba*, st. *išpa* 'obytná místnost, pokoj', 'půda, podkroví' (Pleteršnik 2006, 1, 296, 299, SSKJ 2, 75, 83, Snój 2003, 228);

slk. st. *izba*, *jizba*, *hizba*, *jistba* 'obytná místnost, pokoj' (HSSlk 1, 506), slk. *izba* 'obytná místnost' (SSJ 1, 623); stč. *jistba*, *jizdba*, *jizba*, *jisba* 'světnice, pokoj, místnost', '(dřevěné) stavení, domek', 'sklep', 'mostní pilíř', 'mostní oblouk' (k významům staročeských dokladů srov. níže výklad o sémantickém vývoji slovanského slova), č. *jizba* 'obytná místnost, pokoj, světnice' (SSJČ 1, 800, Newerkla 2004, 590); hluž. *(j)stwa* 'obytná místnost, pokoj' (Jakubaš 1954, 133, 350); dluž. *(j)špa* 'domek, stavení', 'obytná místnost, pokoj' (Starosta 1999, 509, Muka 1926–1928, 2, 725; j v násloví je jen v tvarech po vokality zakončených předložkách); plb. *jązbă* 'stavení, kde se shromažďovala mládež k zábavě' (P–S 73); pomsln. *jizba* 'domek, stavení', 'obytná místnost, pokoj' (PWb 1, 315n); kaš. *jizba* 'obytná místnost, pokoj' (Sychta 1967–1976, 2, 108); stpol. *izba*, *izdba*, *istba*, *histba* (SStp 3, 64), *jizdba*, *jistba* (Borys 2005, 200n) 'domek, stavení', pol. *izba*, nář. *zdba*, *zba* 'pokoj';

br. *izbá* 'dřevěný domek, stavení', 'obytná místnost, pokoj', 'kancelář' (HSBr 14, 28n); str. *istъba*, *izъba*, *izba* 'domek, stavení', 'místnost ke koupeli' (Sreznevskij 1893–1906, 1, 1030, 1158, SRJa 6, 92n); r. *izbá* 'dřevěný domek,

55 Viz i Boček 2010b.

stavení', st. 'kancelář' (SSRLJ 5, 86; podrobně k r. nářečným formám a derivátům viz Morachovskaja 1977).

Ve slovanských jazycích dále existují hojně deriváty tvořené sufixy *-ica* a *-ьka* (srov. SM 8, 245).

109

V prvé řadě vzniká otázka, jakou psl. podobu slova lze z tvarů doložených ve slovanských jazycích rekonstruovat. Počáteční *j-* je omezeno na západo-slovanský areál a lze jej snad považovat za samostatnou západoslovanskou inovaci. Takto uvažuje Šaur (1991; 1994, 77n), a to v kontextu zkoumání problematiky psl. náslovného *jь-/i-*, šířeji otázky tzv. psl. jerů v poloze napsané. Protezi *j-* klade do pračeského období, a to na základě výkladu, že počáteční hláskou slova bylo psl. krátké *ĩ-*, a to po celé psl. období. Podle Šaura zde neproběhl další vývoj přes stadia *ĩ > ь > jь >* pravidelný vývoj jerů (v případě slova **jьstьba* by totiž muselo dojít k vokalizaci měkkého jeru, s výjimkou polabštiny na to však nic neukazuje), ale původní krátké psl. *ĩ* prostě zůstalo; v jazycích, kde i původní psl. *ĩ-* bylo prejetováno (zsl.), došlo navíc k prejotaci i krátkého *i-*, pouze v některých případech (viz luž. a pol. nár.) nastala jeho redukce a zánik. Dostáváme tedy rekonstruovaný psl. tvar **istьba* ze staršího **istьba*.

Slovanské slovo je tradičně vykládáno jako výpůjčka, přičemž existují v zásadě dva relevantní výklady. Jedni uvažují o přejetí z románského prostředí (Mladenov 1909, 63, Šturm 1928, 29n, Sławski 1952–, 1, 476, Moszyński 1957a, 293, SM 8, 243n, Milewski 1966, 132, Mańczak 1977, 38, BER 2, 16, Šega 1998, 75, 2006, 131n, Rejzek 2001, 252, Snoj 2003, 228, Newerkla 2004, 590, Borys 2005, 201, Orel 2007, 1, 414n), druzí o přejetí z prostředí germánského (MEW 97, Uhlenbeck 1893, 487, Meringer 1905–1906, 273n, Berneker 1908–1914, 1, 437, Brückner 1927, 194, Stender-Petersen 1927, 245n, Kiparsky 1934, 237n, Mladenov 1941, 197, H–K 155, Preobraženskij 1958, 1, 265n, ESB 3, 371, Schenker 1994, 185).

(1) Z románských jazyků jsou pro rekonstrukci hledaného pramene k dispozici následující tvary:

it. *stufa* 'horká lázeň; kamna', tosk. *stufa*, ben. *stua* (Boerio 1856/1993, 718), emil. *štůva*, *štůa*, lomb. *štůa*, piem. *stúwa*, *stúvia* 'kamna', nár. v kantonu Ticino *štůva* 'vytápěná místnost'; furl. *stúe* 'kamna', 'vytápěná místnost' (NP 1141n); lad. *stua* 'vytápěná místnost', *stúa* 'pokoj', *stua* 'světnice'; rétorom.: surs. *stiva*, eng. *stúva* 'světnice', surm. *stěiva*, suts. *stiva*, RG *stiva*, rétorom. nár. *štůva*, *štůčiva*, *štégva*, *štěiva*, *štůva*, *štůa* (HdR 2, 849n); stfr. *stuve*, stprov. *estuba*, *stuba*, stšfr. *estuve* 'teplá, vytápěná místnost', 'pánev, plotna', stšfr.

fr. *étuve* 'koupelna', fr. nář. *sütüf, sitüf, stüf, stüf, ęstuf, stüve, situve, ęstüf, ętüf, étufe, ştuf* aj. 'malá litinová kamna' (FEW 13/2, 457n), prov. *estuba*, kat. *estuba* 'parní lázeň' (zatímco kat. *estufa* tv. je přejímka z italštiny, DEC 3, 810), stšp. *estuba* 'místnost ke koupeli, (parní) lázeň' (zatímco šp. a port. *estufa* jsou přejetí z italštiny, viz DCLC 2, 456n, DEP 2, 498).

Z uvedených tvarů lze jen s obtížemi rekonstruovat jednotnou lidově-latinskou podobu. Formy s *-f-* (it.) ukazují na **ęstúfa*, ostatní – převažující – formy na **ęstúpa*. Obě formy se považují za deverbativa z nedoloženého latinského **extüfāre/*extüpāre* 'pařit, vypařovat se'. To je možno vyložit buď přímo jako přejetí z řeckého *ἐκτύφειν* 'pařit, rozdmýchávat oheň' (jako možnost uvádí DCLC 2, 456n), nebo (a spíše) jako spojení latinské předpony *ex-* s latinským substantivem, které bylo přímým přejetím řeckého *τύφος* 'druh horečky', v pozdější době i 'tupost, blud, pošetilost' (tak Šega 2006, 131); přitom řecké substantivum je derivátem právě slovesa *τύφειν*, Frisk 1960–1970, 2, 950, Chantraine 1968–1980, 1147).

Jako výchozí pro uvažování o zdroji pro slovanské slovo můžeme vzít lidovělatinskou variantu **ęstúpa*, neboť z ní vycházejí tvary vzniklé v oblastech románsko-slovanského kontaktu. Důležitý je zde právě vývoj intervokálního *-p-*. To podléhá v západorománském areálu pravidelně sonorizaci, přičemž v jeho tzv. severní části (tj. i v severoitalských dialektech a rétorománských jazycích) je předstupněm výsledných podob v jednotlivých jazycích hláska *-β-* (srov. Lausberg 1967–1969, 2, 33 a také EPISCOPUS). Dostáváme tedy románskou podobu **ęstúβa*. Domníváme se, že právě ta mohla být zdrojem slovanského **istúba*. Substituace rom. zavřené *ę* > sl. *ĩ* > *ь* se přijímá (srov. ESJS 5, 255, srov. dále např. u rom. **ăkĕtu* > sl. **ăkitŭ*, viz ACETUM). Většina zastánců germánského přejetí a těch, kdo považují slovanské slovo za domácí, uvádí jako hlavní námitku proti přejetí z románského tvaru, že ve druhé slabice je třeba počítat s dlouhým románským vokálem *ū*, který by ovšem nedal na slovanské půdě *ū* > *ь*, ale *ū* > *u*. V této námitce se ovšem reflektuje pouze anachronické promítání předpokládaného staršího latinského tvaru do románštiny. Ve vývoji lidové latiny došlo velmi záhy ke ztrátě protikladu vokálního kvantitativu a ve druhé slabice románského slova tak můžeme počítat s vokálem krátkým. Teprve sekundárně pak došlo k novému zdlužení přízvučného vokálu v otevřené slabice (Lausberg 1967–1969, 1, 100, 150n, Holzer 2007, 37n), o čemž u pojednávaného slova svědčí některé rétorománské tvary obsahující diftong. Přejetí tedy můžeme časově umístit do doby před provedením tohoto sekundárního zdlužení (srov. Boček 2008b a 2009a). Slovanské **istúba* tak považujeme za ranější románskou přejímku než např. sl. **lăk'tikā* < rom. **lăçtúka* (viz LACTUCA):

u prvního ze slovanských slov se ještě nereflektuje románské zdloužení ani palatalizační románská změna $\bar{u} > \bar{ü}$, u druhého se naopak reflektují obě. Druhou možností, jak hláskově uspokojivě vyložit sl. **istüba*, je předpoklad přejetí z románského území, kde ke zdloužení přízvučného vokálu v otevřené slabice vůbec nedošlo, tj. v oblasti konstituování rumunštiny. Odtud však nemáme doložen románský tvar, o němž by se dalo opřít. Navíc i archeologická zkoumání ukazují, že šíření jizby do střední Evropy probíhalo z Itálie (srov. Macek 1988–1991, 52n).

111

Originální výklad přejetí představil Machek (1953, 1957a, 182n = 1968, 230, 1957b, 96). Vyšel z lat. slovesa *aestuāre* ‘plát, plápolat, být horký, rozpálený (o ohni)’ (srov. W–H 1, 20, Georges 1913–1918, 1, 210) a předpokládal jeho substantivní derivát **aestua* vyvíjející se v rom. **estuva* a dále **estuba*. Proměnu $v > b$ viděl jako prostou záměnu, k níž u labiál někdy dochází, ne jako pravidelnou hláskovou změnu. Porovnáme-li tento Machkův výklad s výkladem uvedeným výše, vidíme, že rom. **ęstüβa* je spolehlivě rekonstruováno z množství doložených tvarů a v souladu s hláskovým vývojem v románských jazycích, zatímco Machkova **aestua* a její pokračování se opírají pouze o doložené střlat. *aestuarium* ‘světnice (opatřená kamny); lázeň’ (srov. SSLat 1, 93) a v podstatě ad hoc připouštěný přechod $v > b$. Z těchto důvodů dáváme přednost tradičnímu výkladu.

(2) V germánských jazycích jsou doloženy následující výrazy: sthněm. *stuba*, střhněm. *stube* (Köbler 1993, 1040); střniz. *stove*, niz. nář. *stoof* ‘vytápěná místnost; místnost ke koupeli, lázeň’; něm. *Stube* ‘pokoj, světnice, obytná místnost’ (Kluge 1963, 760); stang. *stofa*, *stofu* ‘místnost ke koupeli, lázeň’, ang. *stove* ‘kamna’ (Holthausen 1963, 323, 324), stsev. *stofa* ‘místnost; dům’, nor. *stova*, *stoga*, *stuga*, isl. *stofa*, *stufa*, faer. *stova*, stdán. *stove*, dán. *stue*, stšv. *stuva*, *stova*, *stugha*, šv. *stuga* ‘místnost, pokoj’ (Vries 1962, 550, Jóhannesson 1956, 1191).

Pro výpůjčku do slovanštiny přichází v úvahu především sthněm. *stuba*. Zásadní obtíž zde ovšem představuje vysvětlení počáteční samohlásky slovanského slova. Většinou se chápe jako protetická před skupinou $s +$ konsonant (Kiparsky 1934, 237n). Taková proteze ovšem jinak není na slovanské půdě spolehlivě doložena (v případě stsl. (i)*spolinъ* ‘obr’ existují i jiné výklady, srov. ESJS 14, 865) a především zde postrádá vnitřní, systémovou motivaci, neboť skupina $s +$ konsonant je ve slovanských jazycích běžná; muselo by tak jít o individuální jev s nejasnou příčinou.

Problém počátečního *i* se pokusil vyřešit Šachmatov (1912, 97) úvahou o keltském zprostředkování germánského výrazu. Proteze je však u Keltů doložena pouze v kymerštině. Matzenauer (1870, 37) zase zcela nepravděpodobně vysvětloval problém s náslovným *i* litevským zprostředkováním románského výrazu. Oštir (1924b, 365n) předpokládal následující cestu přejetí: maloasijsko-ilyrské **(a/i-)stup/b/ḫ-*, **(a/i-)tsup/b/ḫ-* > germ.-slav. **(i-)stup/b/ḫ* > sl. *ḫ-stḫba*.

Existují i výklady považující slovanské slovo za domácí. Görner (1965) je řadí k ie. **aidh-* ‘hořet, hřát’. Martynov (1962, 44–51, 1963, 120n) předpokládá psl. **jḫstḫba* s významem ‘nemovitý majetek, dům’ a spojuje je s psl. adjektivem **jḫstḫ/*istḫ*; přitom germánská slova pokládá za přejatá právě ze slovanštiny a románská z germánštiny.

Otázka původního významu slovanského výrazu a jeho následné diferenciace souvisí s tím, jak vypadal a jak se vyvíjel slovanský dům a jeho součásti, k čemuž by měla hlavní slovo říci archeologie a také etnografie. V současné době se přijímá, že jizba „má svůj původ pravděpodobně ve vertikálních stavbách s funkcí sušírny a lázně“ a že „vývoj konstrukce jizby vycházel z jednoprostorového srubu, stojícího na rohových kamenech, s vymazanou hliněnou podlahou [...] (předstupněm byly pravěké slovanské polozemnice s nízkými stěnami a zemnice pouze s krovem, paralelně přežívající od 9. do 13. stol.)“; z jizby se pak ovšem stává „hlavní obytná místnost obydlí vytápěná topeništěm s otevřeným ohněm. Sloužila ke spaní, stolování, přípravě pokrmů a drobné práci na údržbě domácnosti“ (LK 2, 335n, tam i podrobný popis novějšího vývoje jizby a další literatura; viz i LM 8, 249n, Pražák 1965). Vývoj z významu ‘lázeň’ přes význam ‘teplá místnost’ do významu ‘jizba, světnice’ na slovanské půdě měl patrně vnitrojazykovou motivaci. Machek předpokládá, že u Slovanů se velmi brzy prosadil jeden význam románského výrazu, tj. ‘teplá místnost’, proto, že pro další význam ‘lázeň’ již měli jinou románskou výpůjčku, výraz **banā* (viz BALNEUM); motivací ke změně zde snad mohlo být i domácí **laznь*, **laznā* s významem ‘lázeň’.

Pokud jde o pozdější sémantický vývoj, k bohaté specializaci dochází ve staré češtině. Tam má slovo několik významů (Newerkla 2004, 590, Gb 1, 653):

1) ‘světnice, pokoj, místnost’; staročeské doklady se zdají nasvědčovat tomu, že užívání jizby se šířilo sestupným směrem od vyšších společenských vrstev k nižším: nejstarší doklady slova se týkají jizeb na tvrzích a hradech, sloužících k administrativním účelům (srov. výše jako možnou

paralelu r. st. a br. izbá 'kancelář'): „učinil sobě komňatu na Strahově tu, ješto nynie opatova jistba jest“ PulkR 120a, „na hradě u veliké jistbě máme a slibujem svrchupsaného vězně postaviti“ ArchČ 6, 482. Později se však rozšiřuje i mezi měšťany a venkovské obyvatelstvo (srov. např. „Jakož bývá, když se vnitř jistba zajže, zatkají-li okna a dvěře, zadusí se sám v sobě oheň a pohasne“ ŠtítMuz 59a; „shřešili [...] přijímající [...] krev svatou z nádobí obecného, a to po domích v jizbách v noci se scházejíce“ Akta Bratr 1, 586 /343b/). Podrobně o tom viz Macek 1988–1991, 53n.

2) 'dřevěné) stavení, domek' („To přezvěděv Jan Žižka [...] hned na té hoře dva sruby dřevěnný ku podobenství jisteb způsobil“ BřezKron 385, 11);

3) 'sklep' („Bratři milí, společníci jednoty zboru našeho, jakož církev římská nazývá nás pikharty a zbor náš pivnicemi, jistbami praví býti“ Akta Bratr II, 218 /201b/);

4) 'mostní pilíř' („pons most, jistba pila“ SlovVít 91a, „Mostu nesklenú, jeliž prvé všecy jistby vydžělají“ DialBoh 348); tento význam vznikl patrně dvojnásobným přenesením z původního 'světnice, místnost': nejprve byl jizbou metaforicky nazván základ mostního pilíře, tj. dřevěná konstrukce s udusaným jílem a prkennou podlahou, na niž se teprve stavěl zbytek pilíře, později došlo k metonymickému přenesení pojmenování na celý pilíř (srov. DŘ 233n). Protože pilíře mostů plynule přecházejí v mostní oblouky, vzniká dalším přenesením ještě další význam:

5) 'mostní oblouk' („Ten most má čtyři a dvacet jisteb neb sklepuov a tolikéž slúpov mramorových u vodě“ CestMil 71b).

2.15. IUDAEUS

Slovanský materiál:

stsl. *židovинъ*⁵⁶ (Ev, Cloz, Euch, Supr, Christ, Slepč, Šiš, Parim, Pochv, Const, Meth, Chrabr, Naum, Nom, Venc, Bes, Nicod, Vit, comm. Eug; SJS 1, 605n), k jeho morfologii a derivátům srov. níže;

bulh. zast. *žid* (RBKE 1, 346, podle Mladenova 1951, 675 přejato z ruštiny), nář. *džid* (BER 1, 543n); sch. *žid*, *židov*, *židovin* (Rj 23, 376, 378n); sln. *žid*, gen. *žida*, nář. *židov*, *židov*, *židov* (Pleteršnik 2006, 2, 950, SSKJ 4, 996, Snój in Bezljaj 1976–2007, 4, 453);

slk. *žid* (SSJ 5, 803n); stč. *žid* (Gebauer 1894–1929, 1, 530, Šimek 1947, 235), č. *žid* (PSJČ 8, 1040, SSJČ 4, 917), hluž. *žid* (Jakubaš 1954, 538), dluž. *žyd* (Muka

56 K prosazení tohoto tvaru v památkách na úkor stsl. *ijudei* tv. viz Rusek (1987, 125) s další literaturou.

1926–1928, 2, 1166, podle Frinty 1954, 17 jde o bohemismus či paleoslove-
nismus); plb. *zaid* (P–S, 180, SEPlb, 1050, Olesch 1977, 17); kaš. *žid* (Sychta
1967–1976, 6, 295n; snad z polštiny, srov. Borys–Popowska–Taborska 1996,
114); pomsln. *žid* (PWb 5, 2067); stpol. *žyd* (SStp 11 (seš. 8), 607n; jde o bo-
hemismus, srov. Karpluk 2001, 359, Basaj–Siatkowski 2006, 500), *žydowin*
(SStp 11, 610);

stbr. *židъ, žyďъ, židovинъ, žydovинъ* (HSBr 10, 28–30); ukr. arch. *žyd* (SUM
2, 528); str. *židъ, židinъ, židovинъ* (Sreznevskij 1893–1906, 1, 870n), r. arch. *žid*
(SSRLJ 4, 130n).

Vše ‘příslušník židovského národa’, ‘vyznavač židovského náboženství’.⁵⁷

Odtud se rekonstruuje sl. **židъ*. Jeho pramenem nemůže být, vzhledem
k násloví, lat. *iūdaeus* adj. ‘židovský’, subst. ‘žid’ (Georges 1913–1918, 2, 480;
v latině jde o přejímku z ř. *ιουδαϊος* ‘židovský’, a to je z hebr. *j’hūdah* ‘oslave-
ný’, srov. REW 375, Rejzek 2001, 748), proto je třeba myslet na nějaký poz-
dější románský tvar (pro románský původ slova se vyslovili např. Gebauer
1894–1929, 1, 530, Boháč 1908b, 436n, Šetka 1940, 201, Vasmer 1953–1958, 1,
423, Machek 1957a, 594 = 1968, 727, Brückner 1927, 669, 1960, 65, H–L, 523,
BER 1, 543n, HEW 4, 1792, SEPlb 1050, Pičhadze 1993, 46, Greenberg 2000,
53, Rejzek 2001, 748, Borys 2005, 759, další srov. níže). K jeho rekonstrukci
jsou k dispozici následující tvary z románských jazyků:

stít. *giudio, giudeo* (> rétorom.: surs. *gediu*, eng. *güdeu, güdev*, surm. *gidia*,
suts. *giudieu* ‘židovský’; HdR 1, 357), ben. *giudèò* m. ‘žid’ (Boerio 1856/1993,
307); lad. *judi* ‘darebák, lump, ničema’, *jodí* ‘žid’, ‘lotr’, *giudéo* ‘žid’, ‘nevy-
chovaný člověk’, *jodí* ‘žid’, *shudí* ‘lump’, enneb. *jedi* ‘žid’, *shedí*, *žedí* ‘lump’,
buch. *judier* ‘žid’, ‘lotr’, *judiér*, *ğudèl* ‘žid’, grödn. *žudíer*, *žudíer* ‘žid’, *fhudier*
‘žid’, ‘uličnick, darebák’, *judièr* ‘žid’, hfass. *judier* ‘žid’, ‘lotr’, *giudéo* ‘žid’, ‘ne-
vychovaný člověk’, *judiér* ‘žid’, *giudèò* ‘žid’, moen. *judiér*, *giudèò* ‘žid’ (formy
na *-ier* < *-ārius*, EWD 4, 141); furl. *zugidò, giugidò, jugidò* ‘žid’ (NP 1324); stprov.
juzeu, juzieu, jusuou, jusiou, jurieu, jusieyi ‘žid’; stfr. m. ‘žid’ *juif, juef, jui*; stfr.
f. *juiesse*, stfr., stfr. *juisse* ‘židovka’; (st)fr. *juif* i ‘skrbník; lichvář’ (FEW 5, 53n);
kat. *jueu* m. (> f. *jueva*), *juia* f. (DEC 4, 914n); šp. *judío*, port. *judeu* (s knižním
vlivem lat. *iūdaeus*, DCLC 2, 1072n, DEP 3, 352), vše ‘žid’.⁵⁸

57 Za samostatné, pozdější přejetí je třeba vzhledem k vokálu první slabiky považovat
sch. *žudij, žudija, žudio, žudijin, žudin* (Rj 23, 484n), jejichž pramenem snad bylo stít.
giudio (Jireček 1910, 450, Snój in Bezlaž 1976–2007, 4, 453). Snad sem patří i bulh. nář.
žut (BER 1, 543n).

58 Rum. *jid* m. ‘žid’ bylo přejato z csl. *židъ* (DER 451n), rum. st. a mold. *jidán* ze sl. *židъ*
(Tiktin 2001–2005, 2, 543) a rum. *jidov* n., nář. i ‘obr’, ze sl. *židovинъ* (Tiktin 2001–2005,
2, 543). Význam ‘obr’ je i v bulh. nář. (BER 1, 543); jeho vznik se vysvětluje asociací

Původní latinský tvar prošel v lidové latině tímto vývojem: přízvučný diftong *ae* se změnil v otevřenou *e*, zprvu patrně dlouhou, ale potom – v rámci zániku lidovělatinské vokalické kvantity – zkrácené (srov. Lausberg 1967–1969, 1, 190n). Nepřízvučný vokál první slabiky i posttonický koncový (po odpadnutí *-s*) vokál daly lid. lat. *ū* (Lausberg 1967–1969, 1, 196, 203). Náslovné *j-* se vyvíjí (stejně jako skupina *di-* a jako náslovné *g-* před předními vokály) ve znělou mediopalatální semiokluzivu *ǰ* (Lausberg 1967–1969, 2, 26, 56, 61, Rohlf 1949, 264). Jejím dalším vývojovým stupněm bylo *dž*, a to patrně stále na celém románském území. Celkově tedy dostáváme románský tvar **džūdēū*.

Tento tvar je možno považovat za zdroj slovanského slova jen s určitými hláskovými problémy.

(1) Potíže nečiní násloví: jako možné lze přijmout následující substituce (Meillet 1900, 179, 1902–1905, 182, Boháč 1908b, 436–7, Pičchadze 1993, 46; stejně srov. CRUX a DIACONUS):

před slovanskou změnou *dž > ž*: rom. *dž > sl. dž > ž*;

po slovanské změně *dž > ž*: rom. *dž > sl. ž*.⁵⁹

(2) Problematický je vokál první slabiky. Většina zastánců románského původu slovanského slova mlčky předpokládá v románském tvaru dlouhé *ū* (srov. Boháč 1908b, 436–7, Klich 1927, 121, Vasmer 1953–1958, 1, 423, Shevelov 1964, 265, Basaj–Siatkowski 2006, 500). To by potom regulérně dalo sl. *y*, které by se dále vlivem předcházejícího měkkého konsonantu palatalizovalo v *i* (tak např. Ramovš 1922, 29). K dlouhému románskému *ū* se ovšem lze dostat pouze za předpokladu, že v románském tvaru došlo k přesunu přízvučky na první slabiku – jedině potom by mohlo dojít ke zdĺoužení vokálu v otevřené slabice. Posun přízvučky však nemá žádnou oporu v dochovaném románském materiálu (srov. výše).

Tohoto problému si byli vědomi Stieber (1966, 34), Birnbaum (1985, 3) a Snoj (in Bezlaj 1976–2007, 4, 453). Zatímco první dva na něj pouze upozornili, Snoj navrhl uvažovat o starším lidovělatinském tvaru ještě s dlouhým *ū*: **džūdēūs*. Že by se udržela délka v tomto tvaru ještě v době prvních kontaktů slovanského a románského obyvatelstva, se však nezdá pravděpodobné, ztráta protikladu vokalické kvantity je velmi raný jev. Odmítnout je třeba též Greenbergův (2000, 53) předpoklad románského *ǰūd-*, protože

s pověstí, že první lidé byli velcí vzrůstem, a právě židé byli považováni za první lidi, srov. DER 452. Mladenov (1941, 167) však bulh. žid 'obr' odděluje a řadí jako domácí slovanské slovo k ie. kořeni **g^wi-* (> např. ř. γίγας).

59 Pouze Morawski (1930, 506n) uvažoval o násloví *z-* a předpokládal přejetí ze středolatinského tvaru **zūdus*.

k zavřenému *o* vede pouze původní lat. *ū* krátké (a pův. lat. *ō*) a to není případ lat. *iūdaeus*.

Z uvedených důvodů se nám zdá výhodnější vyjít z jiného, tj. pozdějšího románského tvaru. Rekonstruovaný všerománský tvar **džūdēū* se posléze vyvíjí diferencovaně na jednotlivých územích.

(1) Pokud jde o násloví, to v některých oblastech (středoitalská nářečí a některé severoitalské oblasti) zůstává, jinde se mění v *ž* (část severoitalských nářečí) nebo *dz* (západní skupina rétorománských jazyků, některé severoitalské dialekty) a to dále v *z* (rumunština, většina severoitalských dialektů); srov. Rohlfs 1949, 264–270, 302. Pro slovanský tvar vyhovuje právě *ž*. Doposud uvažované substituce tedy můžeme rozšířit o následující dvě (stejně srov. CRUX a DIACONUS):

před slovanskou změnou *dž* > *ž*: rom. *ž* > sl. *dž* > *ž*;

po slovanské změně *dž* > *ž*: rom. *ž* > sl. *ž*.

(2) Stejně jako pův. lat. *ū* přízvučné, i pův. lat. *ū* nepřízvučné (resp. s vedlejším přízvukem) se po projití stadiem lidovělatinského/románského *ū* (podlehnuvšího případně v otevřené přízvučné slabice zdloužení) mění už jen na části románského území v palatální *ü* (Lausberg 1967–1969, 1, 196). Děje se tak na území těch románských dialektů, z nichž se vyvíjela francouzština, provensálština, částečně rétorománské jazyky, ladinština, některá severoitalská nářečí a také dalmatština (Rohlfs 1949, 102n, Wartburg 1950, 36n, Lausberg 1967–1969, 1, 162n, Muljačić 2000b, 366n). Některá výše uvedená pokračování lat. *iūdaeus* v těchto jazycích svědčí o tom, že k této změně došlo i u tohoto slova. Vzniká tedy otázka, zda by se mohlo právě toto rom. *ū* reflektovat jako sl. *ī* > *i*. Tato substituce by jistě byla pravděpodobnější, pokud by šlo o palatální rom. *ü* dlouhé, jako je tomu v případě lat. *lactūca* > rom. **lăçtūka* > sl. **lāk'tikā* > **lāk't'ikā* > **lot't'ika* (srov. LACTUCA). Myslíme však, že ji lze přijmout i pro rom. *ū* krátké (právě jeho palatalizovanost snad mohla bránit jeho substituci slovanským *ī*, měnícím se snad již v době přejetí v *ı*). Není potom ani nutné uvažovat o palatalizačním vlivu náslovného konsonantu na vokál ve slovanském tvaru. Námí představený výklad naznačil už Bartoli (1908, 43), který přejetí lokalizoval do oblasti Dalmácie. Uvažuje o něm i Kronsteiner (1983, 40, 45n, 1987, 65), pomýšlející ovšem – v rámci své širší teorie – na oblast Alp (přejetí z alpské románštiny/staroladinštiny do alpské slovanštiny/staroslovenštiny v misijním okruhu Salcburku).

Ne zcela jasná je ovšem také otázka adaptace konce slova. Prostý předpoklad bezprostředního vzniku sl. **(d)židъ*, tedy morfologické začlenění bez

ohledu na hláskový stav románského tvaru, není pravděpodobný. Zachovala se totiž řada forem, které se zdají ukazovat na původní delší podobu výpůjčky, se segmentem *-ov-*: sch. *židov*, sln. nář. *židov*, *židov*, *židov*, srov. i rum. *jidov*. Dále jsou doloženy tvary s ještě dalším formantem *-in-*: stpol. *žydowin*, stsl., str. a stbr. *židovinъ*, stbr. *žydovinъ*, sch. *židovin*; u stsl. *židovinъ* je doložena tato distribuce: formant *-in-* se nachází pouze v tvarech singuláru, v plurálu jsou nom. a vok. *židove*, gen. *židovъ*, dat. *žid(ov)omъ*, ak. *židovy*, *židy*, lok. *židověchъ*, *židochъ*, instr. *židъmi*, *židy*, viz SJS 1, 605n. Uvedené tvary vedly Szemerényiho (1989, 138n) a (pravděpodobně) nezávisle na něm Snoje (in Bezlaj 1976–2007, 4, 453) k předpokladu, že původní zakončení slovanského slova odráželo hláskový stav románského zdroje. Počítat by pak bylo možné s původní slovanskou podobou **(d)židevъ* a následnou změnou *e > o*, k níž docházelo před *v*, následoval-li vokál zadní řady (o změně viz Shevelov 1964, 357n, datující ji do 7.–9. století).

Slovanské *v* je udržitelné za předpokladu, že bylo reflexem románské hiátové hlásky *w*; ač na ni nemůžeme usuzovat z dochovaných románských tvarů, neboť vývoj konce slova byl pozdějšími změnami ve většině případů silně zastřen, oporou mohou být výpůjčky z téhož zdroje do jiných jazyků. Szemerényi (1989, 139) uvádí kym. *Iddew* (< **Iudew* < **Iudewus*) a gót. *iudaiwisks*, a počítá s pozdnělatinským tvarem **(d)žūdew-us*. My však vzhledem k jiným výše diskutovaným hláskovým problémům, chceme vyjít z pozdějšího, románského tvaru. Jako pravděpodobnější zdroj se nám proto jeví románský tvar bez koncovky *-us*. Počítat je patrně možno s rekonstrukcí rom. **(d)žūdēw*, kde *w* samozřejmě není hláska hiátová, ale má v kóde slabiky polokonsonantický charakter. To přináší určitou výhodu: druhou slabiku je pak totiž možno považovat za zavřenou, a proto krátkou; a právě krátké románské otevřené *ē* se hodí jako zdroj pro slovanské *e > o* (nešlo-li by o slabiku zavřenou, čekalo by se románské zdloužení v přízvučné slabice a pak rom. *ē > sl. (ē >) ě*, srov. Holzer 2007, 44).

Celkově tedy počítáme s tímto způsobem přejetí: rom. **(d)žūdēw > sl. *(d)židevъ > *židovъ*. Pokud jde o další vývoj, Snaj (in Bezlaj 1976–2007, 4, 453) vysvětloval vznik kratšího tvaru **židъ* tak, že šlo o vznik substantiva z adjektiva: adj. **žido-ъ* > subst. **židъ*, tak jako **jugovъ > *jugъ* 'jih' apod. Sl. **židovъ* však není třeba nutně považovat za adjektivum, protože už lat. *iūdaeus* je doloženo jako substantivum (Georges 1913–1918, 2, 480). Sice o něco složitější, ale zato více jevů vysvětlující, a proto snad pravděpodobnější, je Szemerényiho (1989, 139) úvaha: ze sl. *židovъ* vznikaly sufixálně různé deriváty, mezi nimi i *židov-inъ*; tento tvar se prosadil jako „singulativ“, kdežto *židovъ* byl pak omezen na plurál (srov. výše uvedenou distribuci stsl. tvarů;

reliktem singulárového *židovъ* je pouze sch. *židov*, sln. nář. *židov*, *židovъ*, *židovъ*); proto z plurálového *židovъ* zpětně vznikl singulár *židъ*.

Dodejme, že pro primárnost **židovъ* a sekundárnost **židъ* se zdají svědčit i velmi rané deriváty obsahující *-ov-*, zejména už stsl.: kromě *židovinъ* jsou i adj. *židovъskъ* ‘židovský, hebrejský’ (Euch, Cloz, Supr, Pog, Pochv, Const, Chrabr, Nom, Bes, Nicod, comm. Eug), adv. *židovъsky* ‘židovsky, hebrejsky’ (Const, Chrabr), subst. n. *židovъstvije* ‘židovství’ (Christ, Ochr, Mak, Šiš), subst. n. *židovъstvo* ‘židovství’ (Slepč); SJS 1, 605n. Podobná je situace v ostatních slovanských jazycích, většina starých derivátů bývá ze základu *židov-* (srov. např. ve staré ruštině: *židovinъ* je doloženo už z 11. století, kdežto *židinъ*, derivát od *židъ*, až z 15. století, Birnbaum 1985, 10).

Málo pravděpodobné jsou předpoklady zprostředkování latinského výrazu ke Slovanům jinými jazyky:

Šachmatov (1912, 95) uvažoval o zprostředkování přes keltský tvar, protože v některých keltských jazycích má několik starých latinských výpůjček *i* za lat. *ū* (srov. např. bret. *kib*, kym. *cib* < lat. *cūpa*; bret. *dir* < lat. *dūrus*); zdrojem slovanského slova by tedy byla keltská podoba **žid*, která vznikla přejetím románského tvaru už s náslovným *ž-*. Tento výklad odmítá např. Vasmer (1953–1958, 1, 423).

Oštir (1923, 98) měl stsl. *židovinъ* za přejímku z ilyrsko-thrácké formy **g’ei/īd-*, jež byla sama výpůjčkou z lat. *iūdaeus*.

Brandt (1891, 226) hledal původ slovanského slova v prostředí germánském: předpokládal přejetí ze sthněm. *judeo*, *judo* (srov. Köbler 1993, 643), přičemž sthněm. *j* mělo být substituováno slovanským *ž* i pod vlivem domácího slovesa *ъдати* ‘žádat, čekat, očekávat’. Výklad odmítl např. Birnbaum (1985, 5).

Korš (1908, 55n) se domníval, že Slované přejali slovo velmi brzy, a to z východu prostřednictvím Chazarů. Jako pramen slovanského slova rekonstruoval turecké **džiid* (< **džiūd* < **džihūd*), jež mělo být přejímku z hebrejštiny, arabštiny nebo perštiny. Jeho výklad byl většinou odmítán (srov. už Šachmatov 1912, 95n, dále především Vasmer 1953–1958, 1, 423 a Birnbaum 1985, 5), v poslední době jej však zmiňuje Snoj (in Bezlaj 1976–2007, 4, 453), který jako možnost zvažuje kontaminaci sl. **židъ* < pers. *juhūd* a sl. **židovъ* < rom. **džūdeus*.

V sémantickém vývoji slova můžeme na slovanské i na románské půdě zaznamenat odraz specifického postavení židů na evropském kontinentu. Jak známo, vztah většinově křesťanské společnosti byl k židovským komunitám ne vždy nekonfliktní. Vývoj vztahů za středověku shrnuje Kriegel (2002),

popisující proměnu z původní fáze „spletité tolerance“ v pozdější často otevřeně útočný antisemitismus. V první fázi jsou židé tolerováni mimo jiné i proto, že stát (tj. panovník) má z časté činnosti židů, tj. obchodu s penězi, zisk v podobě daní z obchodní činnosti. Na jazykové rovině se ovšem tato situace projevuje v tom, že v některých jazycích získává výraz pro žida také význam ‘lichvář, skrbllík’ (stfr., fr., sln., srov. Snój in Bezlaj 1976–2007, 4, 45). Středověký antisemitismus má nicméně základy religiózní: židům je přisuzována kolektivní vina za ukřižování Krista, jsou považováni za věrolomníky, obviňováni z rituálních vražd, zneuctění hostie, travičství studní apod. (viz např. LM 5, 790n). Tento postoj se pak v jazyku reflektuje ve vzniku dalších významů u původních výrazů pro žida, a to ‘darebák, ničema, lump’ (lad.), ‘zákeřný, proradný’ (it., DEI 3, 1818).

2.16. LACTUCA

Slovanský materiál:

csl. *loštika* f., *loštičije* n. ‘Lactuca’ (MLP 344);

bulh. *loštika* ‘Lactuca’ (BER 3, 482);⁶⁰ sch. *lôčika*, nář. *loč'ika*, *lôščika*, *ločika*, *luč'ika* ‘Lactuca sativa’ (Rj 6, 133, 191, Skok 1971–1974, 2, 312); sln. *loč'ika*, *loč'ičje* ‘locika’ (SSKJ 2, 629, Pleteršnik 2006, 1, 523);

slk. st. *locika* ‘Lactuca virosa = locika jedovatá’ (HSSlk 2, 228); stč., č. *locika* ‘locika’ (Gb 2, 261, Newerkla 2004, 596, SSJČ 1, 1126, PSJČ 2, 617); hluž. *lôč'ica* uvádí pouze Pfuhl (1866, 324) jako nejisté (podle Kiparského 1934, 115 jde o bohemismus); stpol. *łocyca* (SStp 4, 114) je třeba číst jako *łocyka* ‘Lactuca sativa = locika setá’, stpol. *łocyga* ‘Lactuca sativa’, ‘Taraxacum officinale Wigg. = pampeliška lékařská’ (s -g- vzniklým kontaminací s *łodyga* ‘lodyha’), odtud dále distantní asimilací i stpol. *łodzyga* ‘Lactuca sativa’ (SStp 4, 116; Sławski 1952–, 5, 133–5), pol. *loczyga* ‘Lapsana communis = kapustka obecná’ (-cz- vysvětluje Sławski, l.c., jako výsledek „hyperkorektního odmazurení“);

ukr. *łoč'ýca* ‘Lactuca’ (tento tvar uvádí Berneker 1908–1914, 1, 730, nejasné -č- vysvětluje jako výsledek sekundárního vlivu slov se sufixem -yca, hojným u jmen rostlin); r. *loč'iga*, *loč'iča* ‘Lapsana communis’ (Vasmer 1953–1958, 2, 63).

Odtud se obvykle rekonstruuje sl. tvar **loktika* < **lāktika*. Jeho posledním pramenem je latinské *lactūca* f. ‘locika, hlávkový salát’ (odvozeno od *lac*, gen. *lactis* ‘mléko’, E–M 335, W–H 1, 741, 747). Předpoklad jeho přímého pře-

⁶⁰ Rusek (1987, 128–129) sem řadil i záp. bulh. nář. *lač'ika*, *lačuš*. Vzhledem k a v první slabice však musí jít o samostatné pozdější výpůjčky.

jetí ovšem naráží na hláskové obtíže. Latinský tvar by dal sl. *lāktūka > *lok-tyka, skupina *kt* se však vyvíjí v *kt' > k't' > t't'* (a dále nářečně rozrůzněně) jen před předními vysokými vokály (srov. k tomu Meillet 1902–1905, 180).⁶¹ Možnost, že u tohoto slova ke změně došlo i před vokálem zadním, pří-
 pouštějí pouze Hujer (1913, 357n) a Šturm (1928, 35), a skutečně tak uvažují o přímém přejetí: lat *lactūca* > psl. *lāt't'ūka > *ločyka s tím, že následné *y* > *i* je způsobeno právě až vlivem předcházející palatály.

Jako alternativu k tomuto výkladu nabízí Šturm vysvětlení přejetí lat. *lactūca* > sl. *laktuka* s následnou ojedinělou, pouze „neobvyklostí“ sufixu *-uka* motivovanou změnou na *-ika* a poté pravidelným vývojem skupiny *kt* před předním vokálem. Určitou motivací by zde snad mohla být skutečnost, že sufix *-ika* je typickým slovanským sufixem u jmen rostlin. Takto uvažoval už Berneker (1908–1914, 1, 730).

Kiparsky (1934, 115n) dokonce uvažoval o tom, že sl. slovo mělo od počátku *ī*, protože se přejímalo už z latinského tvaru **lactica* (tak i Newerkla 2004, 596). Předpokládal několik různých latinských tvarů, přičemž mělo docházet i k jejich vzájemnému ovlivňování. Potvrzení jejich existence se snažil najít v germánských výpůjčkách: (1) lat. *lactuca* > stang. *leahtrroc*, *leactrog*; (2) lat. **laptica* > **lattica* > sthněm. *laddich*, *latich*; zkřížením lat. *lactuca* (1) a **lattica* (2) mělo vzniknout lat. **lactica* (3), které se stalo zdrojem jednak pro slovanské slovo, jednak pro střniz. *lacteke*, *lachteke* a stang. *leahtric*.⁶²

K **lāktūka*, tedy tvaru s *ī* majícím pak za následek pravidelný vývoj skupiny *kt*, se na první pohled můžeme dostat předpokladem přejetí v jiho-slovanském areálu, kde dochází ke splynutí *y* a *i*. Takto slovo vykládají Basaj–Siatkowski (2006, 133). Zde je ovšem zásadní problém chronologický: podle Lamprechtovy chronologie probíhala změna *kt > k't'* ve stejné době jako vývoj skupin *tj*, *dj*, tedy v letech 650–775, jsl. splynutí *y*, *i* > *i* je však pozdější, *y* se předpokládá v (jiho)slovanském vokalickém systému ještě po roce 800 (Lamprecht 1987, 52, 73).⁶³

Před zadním vokálem *u* bychom navíc museli předpokládat změnu *kt > t*, také brzkou, nastávající snad těsně po začátku změny *kt > k't'* před předními vokály (Holzer 2007, 58). Tato změna *kt > t* patrně proběhla v jiné, nezávislé výpůjčce, totiž té, jejímž výsledkem je Vinjou (1998–2004, 2, 147) uváděné

61 To je názor přijímaný ve slavistice sice většinou, ale má i jisté slabiny. Diskusi k tomuto problému shrnuje naposledy Rejzek (2008).

62 K stang. tvarům viz Holthausen (1963, 196).

63 Také Kortlandt (2006, 27) datuje změnu *kt > k't'* hned po druhé palatalizaci. Ke změně srov. dále Mareš (1999, 67n), Holzer (2007, 57). K jsl. splynutí *y*, *i* > *i* viz Mareš (1999, 82n), Holzer (2007, 74).

ch. nář. *lõtika* ‘druh trávy podobný vratiči obecnému’ (< **lotika* < **lotyka* < **lātũka*, srov. Holzer 2007, 112).⁶⁴

Z těchto důvodů je lépe uvažovat o lidovělatinském/románském zdroji slovanského slova, neboť ve vývoji lidovělatinského/románského tvaru došlo k řadě změn, které mohou pomoci vysvětlit hláskovou substituci spolehlivěji. Románský materiál, který máme k dispozici, je následující:

121

rum. *lăptũcă*, *lăptũgă* ‘*Lactuca sativa* = locika setá’, výraz je dále i názvem hub: ‘*Lactarius volemus* = ryzec syrovinka’, ‘*Cantharellus cibarius* = liška obecná’, ‘*Cortinarius iliopodius* = pavučinec olšový’; ‘*Euphorbia* = pryšec’ (Tiktin 2001–2005, 2, 573, DER 465), arum. *lăptũcă* ‘*Lactuca*’ (Pușcariu 1905, 81), istrorum. *lătũcă* ‘*Lactuca*’ (DER 465); it. *lattuga* ‘*Lactuca sativa*’, ‘*Dipsacus fullonum* = štetka planá’ (DEI 3, 2182), piem. *laitũa*, *latšũva* (FEW 5, 124, Šega 2006, 159), lomb. *lačũga* (BER 3, 482), ben. *latũga* (Boerio 1856/1993, 363); furl. *latũja* ‘*Lactuca muralis* = mléčka zední’, *latũje* ‘*lactuca*’ (NP 505); rétorom.: surs., eng. *latitschun* ‘*Lactuca*’, surs. i ‘*Sonchus oleraceus* = mléč zelinový’, eng. i ‘*Sonchus arvensis* = mléč rolní’, surm. *liditschung* ‘*Lactuca*’, suts. *latitschũn* ‘*Lactuca*’, RG *latitschun* ‘*Lactuca*’ (< *lactũcam* + *iõnem*, HdR 1, 425); lad. *lació* ‘*Lattich*’, *lattegeó*, *latjó*, *latshó*, *latejó*, buch. *latejuól*, grödn. *latižũei*, *latižũi*, *latižhũei*, *laciũei*, *latižũei*, hfass. *latežẽl* (< **lactũceolus* < *lactũca*, EWD 4, 178n); sard.: nuorské a log. *lattũkka* (snad s vlivem it. *lattuga*), ogliastriské *láltũa*, kapid. *láltũa* ‘*Lactuca sativa*’ (DES 2, 15); stprov. *lachuga*, (st)fr. *laitue* ‘*lactuca*’; kat. *lletuga* (Gamillscheg 1969, 556, FEW 5, 124); šp. *lechuga*; port. *leituga* ‘*lactuca*’ (DEP 3, 401, DER 465).

Z těchto tvarů lze rekonstruovat románské **lăçtũka*: k před dentálou dalo v lidové latině palatální spirantu/frikativu ç (srov. Wartburg 1950, 34n, Lausberg 1967–1969, 2, 50n, Holzer 2007, 32); ũ je výsledek sekundárního zdloužení přízvučného vokálu v otevřené slabice (srov. Lausberg 1967–1969, 1, 100, 150n, Holzer 2007, 37n). Tento tvar se dále vyvíjel v už areálově omezené románské **lăçtũka*. Palatalizační změna ũ > ù proběhla na území těch románských dialektů, z nichž se vyvíjela francouzština, provensálština, částečně rétorománské jazyky, ladinština, některá severoitalská nářečí (Rohlf 1949, 102n, Wartburg 1950, 36n, Lausberg 1967–1969, 1, 162n). Výše uvedená pokračování lat. *lactũca* v těchto jazycích svědčí o tom, že k této změně došlo i u tohoto slova.

Zdá se tedy nejvhodnější vycházet spolu s Holzerem (2007, 32, 72, 111n) z toho, že pramenem slovanského slova bylo rom. **lăçtũka* a přijmout substituci rom. ù > sl. ĭ (tak i Bartoli 1908, 43 a BER 3, 482), což není nemožné – ù

64 Pokud ovšem nejde o pozdější výpůjčku ze štokavštiny, jak míní Kortlandt (2006, 34).

lze považovat za přechodný vokál mezi *ū* a *ī*, získávající postupem změny stále více přední výslovnost (do důsledku provedeno v rétorománštině, srov. výše).⁶⁵ Pokud jde o dataci této románské změny, ta je stálým předmětem romanistického bádání. Někteří ji považují za velmi ranou (a připisují ji vnějšímu, keltskému vlivu), jiní ji kladou do doby pozdější (k jednotlivým názorům srov. Banfi 1996, 176). Lze zřejmě počítat s tím, že změna se prosadila nejprve na území dnešní Francie, snad už v 1. pol. 1. tisíciletí, a postupně se pak šířila na východ, kde na některých územích mohla probíhat ještě v 2. pol. tisíciletí. Kromě oblastí uvedených výše k ní došlo, zřejmě nejpozději, také v tom románském dialektu, jehož stopy máme zachovány v dalmatštině (srov. Muljačić 2000b, 366n).

Dále přijmeme, že rom. palatální *ç* dává sl. *k'*, celkově tedy rom. **lăçtũka* > sl. **lăk'tikā* > **lăk'tikā* > **lot't'ika* (srov. Holzer 2007, 57, 1995, 69, srov. i BER 3, 482 a Lehr-Spławiński 1929, 710). Vzhledem k zachování rom. intervokálního *k* v poslední slabice tedy musíme počítat s tím, že se přejímalo buď z románského dialektu, ve kterém vůbec neproběhla sonorizace konsonantů v intervokální pozici (nejspíše tedy z toho, jenž byl základem pro dalmatštinu; právě z ní však bohužel nemáme doklad pro naše slovo), nebo z románského dialektu, ve kterém sonorizace sice proběhla, ale později, což je vzhledem k nejasnosti datování této změny přijatelné.

Potíže s hláskovou substitucí vedly k úvahám o zprostředkování latinského slova ke Slovanům jiným jazykovým útvarem. Šachmatov (1912, 95) myslel na brzké prostřednictví keltské, neboť v některých keltských jazycích se lat. *ū* reflektuje jako *ī*. Z týchž důvodů předpokládal Oštir (1923, 98) zprostředkování ilyrsko-thrácké (to s ním připouští jako další možnost výkladu slova Šturm 1928, 35). Meillet (1902–1905, 179n) uvažoval o tom, že slovo přenesli ke Slovanům Germáni, a to od románského obyvatelstva sídlícího na sever od Alp. Germánské prostřednictví zastával i Mayer (1927, 9, 45, 57, 67) uvažující o západogermánském či starohornoněmeckém **lattika*. Na germánské půdě jsou doloženy tyto tvary: sthněm. f. *lattũhha*, *lattũcha*, *latihha* 'locika'; sthněm. f. *letihha*, *leticha*, *latihha* 'lopuch větší = *Arctium lappa*', strhněm.

65 Skok (1930b, 501) také uvažoval o rom. *ũ*, ale celý výklad pojal originálně. Předpokládal, že vývojovým předstupněm této hlásky bylo *iu*, a tedy lat. *lactũca* > rom. **laktũuka* > sl., kde právě segment *i* následně způsobil vývoj *kt* > *k't* a dále (podobně změkčení původního lat. *ũ* vidí Skok i u rom. **casũlula*, viz CASULA). Přejetí ovšem lokalizoval na Balkán, kde lze jen těžko o rom. *ũ* uvažovat, a předpokládal také mimojiné i udržení skupiny *kt* v balkánské románštině až do 8. století (teprve pak *kt* > rum., vegl. *pt*). Jeho výklad přijímá Vinja (1998–2004, 2, 147).

f. *lateche*, *leteche* 'locika'; sthněm. f. *lattuh*, *lattih*, střhněm. f. *latech* 'locika'; sthněm. *latih*, *letih* 'šťovík, locika, lopuch'; Köbler 1993, 706, 718).

V sémantickém vývoji slova je jak ve slovanských, tak v románských jazycích patrné časté přenášení původního označení pro lociku setou (*Lactuca sativa*) na jiné rostliny téhož rodu, ale jiného druhu (slk.; furl.) či na jiný druh rostlin (stpol., pol., r.; rétorom., it.), ale i na houby (rum.).

123

2.17. MENSA

Slovanský materiál:

stsl. *misa* 'mísa' (Mar, Nik; SJS 2, 216, ESJS 8, 479);

bulh. nář. *mísa* (Gerov 1895–1904, 2, 69, RBE 9, 509); mak. dem. nář. *miska* 'mísa' (odtud i der. *misir*, RMJ 1, 416);

slk. st. *misa* 'prohloubená kuchyňská nebo stolní nádoba okrouhlého nebo podélného tvaru; nádoba mísovitého tvaru', 'jídlo rozložené na míse' (HSSlk 2, 306), slk. *misa* i 'jamka k zasazení rostliny', 'kruh půdy v šířce koruny stromu, jejíž je třeba obdělávat' (SSJ 2, 154); stč. (Gb 2, 369, Newerkla 2004, 598), č. *mísa* 'prohloubená kuchyňská nebo stolní nádoba okrouhlého nebo podélného tvaru; nádoba mísovitého tvaru', 'jídlo rozložené na míse' (SSJČ 1, 1240, PSJČ 2, 853n); hluž., dluž. dem. *miska* 'mísa' (Muka 1926–1928, 1, 903, HEW 2, 911); pomsln. *mísa* 'velká mísa' (PWb 1, 530), pom. dem. *miska* 'mísa' (PWb 1, 530, Sychta 1967–1976, 3, 172, 7, 176); stpol. pol. *misa* 'mísa', dem. *miska* 'mísa', 'součást zbroje pokrývající ramena' (SStp 4, 285n, SJP 1958–1969, 4, 736);

br. *mísa* 'větší mísa', dem. *miska* 'široká, hluboká, okrouhlá nádoba na jídlo' (TSBr 3, 162, 163); ukr. *mýsa* 'větší mísa', dem. *mýska* 'nádoba, ve které se podává jídlo' (SUM 4, 716); str. *misa*, dem. *miska* 'mísa', 'železná nebo hliněná číše' (Sreznevskij 1893–1906, 2, 153, SRJa 9, 178), r. nář. *mísa* 'mísa', 'číše', dem. *miska* i 'talíř', 'kastrůlek' (SRNG 18, 175).

Z těchto tvarů se rekonstruuje slovanské **misa* 'mísa'. Za poslední pramen tohoto slovanského slova se považuje latinské *mēnsa* 'stůl', 'deska', 'jídlo, pokrm', 'obětní stůl' aj. (E–M 397, W–H 2, 70, k sémantice viz ještě níže). Dlouhé lat. *ē* by ovšem mělo dát sl. *ě* a také vypadává *-n-*. Proto se častěji myslí na nějaký lidovělatinský/románský tvar (pro románský původ slovanského slova jsou například Miklošič v MEW 198, Berneker 1908–1914, 2, 61, Machek 1957a, 297n = 1968, 364, HEW 2, 911, Rocchi 1990, 2333n, Snoj 2003, 406, Newerkla 2004, 598, Havlová 2004, 107n), jehož výsledkem jsou následující tvary v románských jazycích:

rum. *másă* 'stůl', 'deska', 'hoblice', 'jídlo' (Tiktin 2001–2005, 2, 648), arum. *masă*, *measă*, meglenorum. *męsă* 'stůl', 'ubrus' (Pușcariu 1905, 89n, DER 507, Scărlătoiu 1979, 390); dalm. (vegl.) *maissa* (Bartoli 1906, 202), stit. *mésa* 'truhla na mouku, díže' (DEI 4, 2433); rétorom.: surs. *męša*, eng. *mąša*, surm. *męša*, suts. *męša*, RG *mąša* 'stůl' (HdR 1, 475); lad. *měsa*, *masa*, *měša*, *māza*, *māsa*, dlad. *měsa*, enneb. *męza*, grödn. *máiza*, *měisa* 'stůl' (EWD 4, 398), dále *mėja* 'množství, hromada' (< severoitalské **męša*, EWD 4, 378); sard.: log., kapid. *měša* 'stůl' (DES 2, 110); stfr., střfr., fr. st. *moise* 'kus trámu', fr. nář. *mā* 'stůl' (FEW 6/1, 710n);⁶⁶ kat. *mesa* 'deska' (DEC 5, 620), šp. *mesa* 'stůl', port. *mesa* 'stůl' (DEP 4, 112).

Odtud lze rekonstruovat společné lidovělatinské/románské východisko **męsa*. To je výsledkem tohoto vývoje latinského tvaru: lat. *mēnsa* dává po zjednodušení souhláskové skupiny tvar **męsa*, jeho dlouhé přízvučné *ē* se pak v souladu s celkovou přestavbou vokalického systému (ztráta protikladu délky, vznik protikladu zavřenost : otevřenost) mění v zavřené přízvučné *ĕ*. Tak dostáváme tvar **męsa*. Ten se již dále vyvíjí areálově rozdílně. Na části románského území (v těch oblastech románského jazykového prostoru, v nichž se později konstituovala francouzština, rétorománské jazyky, dalmatština, některé severoitalské dialekty a také východní část jihoitalských dialektů) dochází ke zdložení přízvučného vokálu v otevřené slabice (Lausberg 1967–1969, 1, 100, 150n, Holzer 2007, 37n). Na to, že v otevřené přízvučné slabice rom. **męsa* na jistém území ke zdložení skutečně došlo, pak ukazují výše uvedené podoby těchto románských jazyků, které obsahují jakožto pokračování dlouhého *ĕ* diftong. Výklad hláskové substituce pak nečiní potíže: rom. dlouhé zavřené (zde i přízvučné) *ĕ* > sl. *ī* > *i* (srov. Shevelov 1964, 171, Holzer 2007, 44). Tedy: rom. **męsa* > sl. **mīsa* > **misa*.

Vzhledem ke geografickému rozšíření románské změny zdložení přízvučného vokálu v otevřené přízvučné slabice se tedy jako nejpravděpodobnější jeví předpoklad, že k přejetí došlo v oblasti severovýchodní Itálie či Dalmácie. Pravděpodobnější je přejetí z románského dialektu, který byl předstupněm dalmatštiny, protože tam nedochází k sonorizaci, můžeme tedy počítat se *s* v tamním románském zdroji. Přejímka se tedy nejprve dostala do západní části jihoslovanského areálu, odkud se mohla šířit na sever: dnes je na slovanské půdě slovo rozšířeno především u západních a východních Slovanů, pouze okrajově se vyskytuje u Slovanů jižních (snad zde

66 Stprov. *mensa*, *mansa* 'deska položená na samostatných nohách', stprov. *mensa* 'jídlo' jsou pozdější výpůjčky z literární latiny (FEW 6/1, 710n).

ustoupilo pozdějším mladším výpůjčkám; o nich viz níže). K východním Slovanům se mohlo dostat – snad již velmi brzy – od jejich západních sousedů (Trubačev 1966, 280). Zbývá ovšem vyložit slovo ve staroslověněštině. Našemu dosavadnímu výkladu vyhovuje předpoklad, že zde jde o moravismus či panonismus, tedy, že se do staroslověnského jazyka dostalo z jazyka slovanských obyvatel Velké Moravy či blízkých území. Tento výklad předložil jako první Jagić (1883, 463n) ve vydání Mariánského čtveroevangelia (Mar) a po něm jej převzali další (SM 19, 58n, ESJS 8, 479). Zpochybnit, resp. upravit, se tento výklad pokusil L'vov (1966, 58–65), a to jemnější analýzou textových dokladů slov *misa* a *bl'udo* jakožto konkurenčních výrazů na týchž místech staroslověnských evangelních textů. Právě Mar je jediná z kanonických památek, kde se slovo *misa* vyskytuje. Pro Mar musíme přitom počítat se třemi časovými vrstvami rukopisů. Nejstarší vrstvu představuje nedochovaný první překlad, který pořídili Konstantin a Metoděj ještě na Balkáně před příchodem na Velkou Moravu, druhou vrstvu tvoří pozdější, rovněž však nedochované rukopisy této památky vzniklé na Velké Moravě. Zachovala se teprve třetí vrstva, kterou reprezentuje jediný dochovaný rukopis Mar, vzniklý zřejmě v Makedonii na přelomu 10. a 11. století. Pro staroslověnské památky obecně platí, že je třeba počítat s úpravami původního znění pozdějšími opisovači. L'vov dospěl k názoru, že tomu tak bylo i u slova *misa* v Mar. Na místě Mt 14, 8 a 11, kde je v dochovaném rukopise *misa* překladem řeckého πίναξ 'misa, podnos; talíř' (Bauer 1958, 1305, Frisk 1960–1970, 2, 539), bylo podle něj původně *bl'udo*, a to bylo později na Moravě nahrazeno slovem *misa*, které je zde tedy skutečně moravismem. Na místě Lk 11, 39 však *misa* překládá ř. παροψίς 'misa' (Bauer 1958, 1250) a podle L'vova bylo už v prvním rukopise vzniklém na Balkáně. Autor tedy předpokládá sl. *misa* také už na Balkáně, svědčí o tom podle něj i dochované nářeční tvary v bulharštině a makedonštině. Na L'vova navázal Rusek (1987, 125) poukazem na doklady tohoto slova ve středobulharských památkách a vyslovil se pro balkánský původ výpůjčky (pro něj byl i Mladenov 1909, 81). L'vov ani Rusek ovšem nevyložili hláskové okolnosti přejetí, které pro tuto oblast činí potíže.

Doložena jsou ještě další slovanská slova, o nichž není zcela jasné, zda je lze přímo spojit se sl. **misa*. Existují bulh. a mak. *masa* 'stůl' (RBE 9, 179), které se vykládají jako samostatné výpůjčky, a to dvěma způsoby: jedni uvažují o přejetí z rum. *másă*, případně arum. *measă* (BER 3, 676n, Skok 1971–1974, 2, 435, Hill 1987 53), jiní hledají jejich původ v turečtině, kde by -a- bylo výsledkem vokální harmonie a kam se slovo dostalo buď z jazyka sefardských

židů (tak Ničev 1980, 64), nebo z italštiny (tak Knežević 1962, 212), srov. k tomu i Rocchi (1990, 234).

Komplikovanější je otázka sln. *míza* 'stůl' (SSKJ 2, 795) a ch. nár. (istrij.) *miza* 'stůl' (Rj 6, 781). Vzhledem k odlišné formě (-z- proti -s- v ostatních sl. jazycích) i odlišnému významu ('stůl' proti 'miska' v ostatních sl. jazycích) jde však patrně také o samostatnou, na slovanském **misa* nezávislou, mladší výpůjčku (srov. Trubačev 1966, 279n). Nejčastěji se v tomto případě uvažuje o tom, že slovo bylo přejato z románského dialektu v oblasti Istrie či severovýchodní Itálie, nebo z toho, jenž byl východiskem pro furlánštinu (Šturm 1928, 28, Matl 1968, 38, Bezljaj 1976–2007, 2, 186, Skok 1971–1974, 2, 435, srov. i Cadorini 1996, 45, 1998, 79, Šega 1998, 73, 2006, 170n). Tomuto předpokladu dobře vyhovuje další vývoj románského tvaru **mēsa* na uvedených územích – dochází zde k sonorizaci intervokalického s v z. Pouze Berneker (1908–1914, 2, 61) se domníval, že -z- v těchto slovanských slovech může být až sekundární asimilace vlivem počátečního m-; zde by ovšem bylo třeba vysvětlit, proč k této asimilaci došlo jen na omezeném slovanském území. Miklošič (MEW 198) uvažoval o germánském, nejpravděpodobněji starohornoněmeckém zdroji sln. a ch. nár. slova.

Sémantickou stránkou slovanského **misa* se podrobně zabýval Trubačev (1966, 279–285), a to opět ve vztahu k sl. **bl'udo* (k němu srov. ESJS 2, 68n). Zatímco dochovaná pokračování sl. **bl'udo* označují v jednotlivých jazycích širokou, mělkou nádobu, táč či podnos, pokračování sl. **misa* pojmenovávají spíše nádobu menší a hlubší. Tento protiklad však jistě vznikl až sekundárně a existuje především tam, kde jsou oba výrazy v témže jazyce, tj. především v ruštině. Pro obě slovanská slova počítá Trubačev s původním významem 'stůl', z něhož se potom vyvinul význam 'nádobá'. Šlo by tak o analogický vývoj dvou přejímek na různých místech slovanského území: **bl'udo* na východě a **misa* na západě. Vývoj od významu 'stůl' k významu 'nádobá' by proběhl zřejmě přes významy 'široká, plochá deska', 'deska ke stolování'. Dodejme, že tyto významy můžeme předpokládat už na románské půdě (srov. např. rum. slovo, které má i význam 'jídlo'). Tuto úvahu posouvá ještě hlouběji do minulosti Havlová (2004, 107), která předpokládá vedle významu 'stůl' význam 'mísa, podnos, talíř' už pro lidovělatinské slovo, o čemž mají svědčit přejetí z lidové latiny do jiných jazyků, kde mají tvary také význam 'talíř, mísa' (ir. *mias*, kym. *mwys*, gót. *mes*). Původní význam v klasické latině byl 'na čtyři stejné díly rozdělený koláč, na nějž se kladly dary a obětiny bohům'; teprve odtud se vyvinul význam 'podnos, na který se klade jídlo' a dále 'stůl' (E–M 397; k sémantickému vývoji lat. slova

viz podrobně i Belardi 1985). K podobnému sémantickému vývoji srov. i sl. **ḍьska* (viz DISCUS).

127

Jinou možností přejetí je germánské prostřednictvím lidovělatinského výrazu. Uvažuje se jednak o gótském *mes* 'stůl', 'mísa' (k němu Lehmann 1986, 252), jednak o starohornoněmeckém n. *mias*, *mies* 'stůl', 'jídlo' (k němu Köbler 1993, 780). Gótské prostřednictvím připouštějí jako možnost např. Vasmer (1953–1958, 2, 138) a Borys (2005, 330), klonil se k němu už Matzenauer (1870, 62). Nejasné je stanovisko Mayera (1927), který uvádí jak gótský (s. 21), tak starohornoněmecký (s. 67) zdroj. Jednoznačně se pro gótské prostřednictvím vyslovili Brückner (1929, 142), Szymański (1986, 14n), Gusmani (1976, 356n) a Hamm (1942, 120). Pro starou horní němčinu byli Murko (1906, 125n), Enrietti (1976; 1977–1979, 10), ESUKr (3, 465), Trubačev (1966, 282n) a SM (19, 58n). Hlavní potíž těchto výkladů spočívá ovšem v zakončení slova, v nesouladu co do morfologické charakteristiky: bylo-li pramenem germánské slovo, není jasné, proč pak slovanské slovo změnilo rod a přešlo k f. a-kmenům (srov. k tomu Berneker 1908–1914, 2, 61, Havlová 2004, 107).

Poměrně četné jsou i domněnky o řeckém původu slovanského slova, klonící se tak k tomu, že k přejetí došlo na Balkáně. Sobolevski (1884, 316n), Vasmer (1907–1909, 3, 126), Preobraženskij (1958, 1, 539) a BER (4, 121) předpokládali střeň. **μῆσα*, které však není doloženo, a neexistují ani jeho případné pozdější výsledky. Jako možný zdroj pro mak. a bulh. tvary tento výklad připouštějí Enrietti (1976), ESJS (8, 479) a Havlová (2004, 108). Kiparsky (1934, 126n) viděl zdroj slovanského slova v řeckém *μίσσος*. To je sice doloženo, avšak jen fragmentárně a navíc zde opět vzniká problém s rodem (čekali bychom sl. **misъ*).

Osamocený a naprosto nepřijatelný je předpoklad domácího původu slova z ie. **meidh-s-ā* 'nádoba na krev obětního zvířete', který navrhuje Bańkowski (2000, 2, 192).

2.18. MISSA⁶⁷

Slovanský materiál:

stsl. *mьša* (Kij, Vind, Meth, Nom, Venc; SJS 3, 257, ESJS 9, 520; většinou se považuje za moravismus, srov. Horálek 1948, 116, Mareš 1961/2000, 55,

67 Viz i Boček 2010a.

Maksimovič 2005, 124, Večerka 2006, 244; pouze Boháč 1908b, 432–3 se domníval, že do stsl. se slovo dostalo už na Balkáně), der. adj. ve spojení služba *mъŕnjaja*;

sch. nár. *măŕa*, kajk., čak. *měša* (Rj 6, 507–8, 615); sln. *máŕa* (Rocchi 1990, 237 je má za přejetí z chorvatštiny, odmítá Šega 2006, 174), sln. nár. *měša* (Pleteršnik 2006, 1, 550, 570);

slk. st. *mša* (HSSlk 2, 342), slk. *omša* (SSJ 2, 565); stč. *mšě*, č. *mše* (Gb 2, 413, Newerkla 2004, 150); hluž., dluž. *mša* ‘mše’ (u katolíků), ‘kostel’ (u protestantů) (Jakubaš 1954, 185, Muka 1926–1928, 1, 941, HEW 2, 963; podle Frinty 1954, 9 jde o bohemismus či paleoslovenismus); pomsln. *mša*, *mšw* (PWb 1, 517), kaš. *mša*, *mšā* (Sychta 1967–1976, 3, 131); stpol. *msza* (SSStp 4, 361n), pol. *msza* (patrně bohemismus, srov. Klich 1927, 106, Brückner 1927, 347, Karpluk 2001, 98, Borys 2005, 341, Basaj–Siatkowski 2006, 165);

stbr. *mša*, *imšā* (HSBr 18, 242), br. *imšā* (přejetí z polštiny, srov. ESBr 3, 386); ukr. nár. *mša* (přejetí z polštiny, srov. ESUkr 3, 546); str. *mša* ‘katolická mše’ (SRJa 9, 326), nár. (záp., již.) *mša* ‘katolická mše’ (Vasmer 1953–1958, 2, 182; podle ESUkr 3, 546 je ze stsl., v ESJS 9, 520 se však vzhledem k významu i geografickému rozšíření vidí jako pravděpodobnější přejetí z polštiny).

Vše ‘mše’, není-li uvedeno jinak.⁶⁸

Z těchto tvarů se rekonstruuje slovanské **mъša* ‘mše’. Za jeho nejstarší pramen se považuje latinské *missa* ‘mše’, jehož etymologie není zcela jasná po významové stránce. Formálně jde o původní femininum participia perfecti pasiva od slovesa *mittere* ‘poslat, posílat; propustit’; substantivizované femininum *missa* znamená ‘rozpuštění, propuštění’ a sekundárně pak právě ‘mše’. Názory na vývoj do významu ‘mše’ se různí. Vyjít je bezpochyby třeba ze sousloví *ite, missa est*, které pronášel kněz na konci mše a které znamená doslova ‘jděte, je propuštění/rozchod’, což se často jednoduše vykládá jako ‘jděte, mše jest (ukončena)’, tedy jako výzva kněze ke shromážděnému lidu, aby se po bohoslužbě rozešel. Pax (1949) však zkonstruoval pravděpodobnou hypotézu (uznávají ji například E–M 407), že původně šlo o výzvu kněze ke katechumenům před začátkem druhé části mše, aby se vzdálili, neboť dosud nepokřtění se nemohli nastávající bohoslužby oběti účastnit.

68 Mladšími přejímkami jsou: ch.-csl. *misa* (SJS 2, 216, z lat. *missa*, ESJS 8, 479), sch. *mīsa* < v 15. století z latiny (Skok 1971–1974, 2, 430, srov. dále Šetka 1964, 114n), mak. *misa* (RMJ 1, 415), bulh. *misa* (< střlat., v Banátu přes sch., BER 4, 122), Newerkla (2004, 150) uvádí i slk. st. *misa* < lat.; plb. *maišo* < střdněm. *misse* ‘mše’ (Olesch 1977, 18n), ukr. *měsa* < fr. *messe* (ESUkr 3, 446).

První doklad latinského *missa* u Augustina je skutečně ve spojení *missa catechumenorum*. Odchod katechumenů před začátkem bohoslužby oběti mohl podle Paxe působit na lid jako tak důležitý mezník v celém obřadu, že si slova *missa est* vyložil jako ‘vlastní tajemná oběť (nyní) jest’ a *missa* by tedy znamenalo ‘bohoslužba oběti’. Po zániku katechumenátu se později souvislost s různými částmi mše zastřela a *missa* začalo být chápáno jako označení pro bohoslužbu obecně, tedy pro celou mši. Teprve později vzniká podle Paxe nové chápání sousloví *ite, missa est*, a sice již zmíněné ‘propuštění z liturgie’, ale také symbolické ‘vyslání křesťanů do světa, aby svědčili o Bohu’.

O jiném výkladu se zmiňuje Rejzek (2001, 395): původně se prý ono propuštění/poslání nemuselo týkat shromážděného lidu, ale posvěceného chleba a vína, které se údajně v raných dobách křesťanství posílaly k sousedním křesťanským společenstvím.

Vzhledem k slovanskému *š* za původní latinské *ss* se nejčastěji uvažuje o tom, že slovanské slovo **mъša* bylo přejato z nějakého pozdějšího románského tvaru, v němž se původní latinská *gemináta* palatalizovala. Obvykle se přitom myslí na prostředí severovýchodní Itálie, nejspíše na vliv misijního působení akvilejského patriarchátu na Slované. Pro románský původ slovanské výpůjčky se vyslovili například Jireček 1902, 36, Melich 1908, 216, Mladenov 1909, 87n, Vondrák 1912, 81, Šturm 1928, 43, Bidwell 1961, 117, Šetka 1964, 110, Matl 1968, 38, Stanislav 1956–1973, 1, 56, 1966, 224, 1971, 337, Skok 1971–1974, 2, 430, Bezlaž 1976–2007, 2, 170, Kronsteiner 1982, 43, 45, 1983, 40, 46, 1987, 54, 67, Šega 1998, 72, 78, Greenberg 2000, 53, 64, 101. Zmínění badatelé většinou uvažují o románském tvaru **měša*, který měl vzniknout z latinského *missa* po pravidelné změně přízvučného latinského *ř* v zavřené *ě* a po oné předpokládané palatalizaci.

Zásadní potíž tohoto výkladu ovšem spočívá v tom, že neexistuje žádný románský jazyk ani dialekt, u jehož předstupně by bylo možno za původní latinskou *geminátu ss* v intervokálníce pozici předpokládat palatalizovanou střídnicí *š*. Ve všech románských dialektech, které snad mohly být v kontaktu se Slováky na zmíněném území, se latinská *gemináta ss* v této pozici prostě zjednodušuje na *s*, které je zapisováno jako *ss*⁶⁹ (srov. o tom k ladin-

69 Výjimkou jsou pouze některé italské dialekty a rétorománština, kde k palatalizaci původní *gemináty* v intervokálníce pozici skutečně došlo, ale bylo tomu tak pouze v pozici před *i* (viz Rohlf 1949, 397, Eichenhofer 1999, 305), což není případ lat. *missa*; v italštině jde navíc o dialekty, které nebyly v kontaktu se Slováky (tosk., umbr., kalábr., sic.).

štině Kramer 1977, 171, k rétorománštině Eichenhofer 1999, 305, k furlánštině NP XIX, k italštině a jejím severovýchodním dialektům Rohlfs 1949, 380n, k dalmatštině Bartoli 1906, 313–314). Uvedme pro úplnost dostupný románský materiál k latinskému *missa*:

dalm. (vegl.) *masa* (< **massa* < **messa* < *missa*, Muljačić 2000c, 378, Bartoli 1906, 204), it. *méssa* (DEI 4, 2436), ben. *messa* (Boerio 1856/1993, 415); rétorom. *messa* (HdR 1, 480); lad. *mëssa*, *mësa*, *màssa*, dlad. *mëssa*, enneb. *mësa*, buch. *massa*, *mâsa*, grödn. *masa*, *mëssa*, hfass. *messa*, *mésâ*, dfass. *mesa*, moen. *méza* (EWD 4, 404); furl. *mësse* (NP 593); sard.: log. a kapid. *missa* (DES 119); stfr. *meisse*, (st)fr. *messe*, stprov. *mesa* (FEW 6/2, 171n).⁷⁰

Zdá se tedy, že myšlenka o palatální výslovnosti v románském tvaru vycházejícím z latinského *missa* je ve slavistice mýtem, který se navíc šíří z literatury etymologické i do odborných prací historických (uvádí ji např. Vavřínek 1965, 123). Myslíme, že k omylu snad mohlo slavisty svést vědomí o palatální románské výslovnosti původního latinského negeminovaného *s* před jotací (o ní viz Lausberg 1967–1969, 2, 57), které se na slovanské půdě vskutku reflektuje jako *š* – příkladem je sl. **čeres'a* < rom. **čērěš'a* < lid. lat. **kerésia* (viz CERASUS).

Je tedy třeba přijmout, že Slované přejímali z tvaru, v němž se původní *ss* nevyslovovalo palatalizovaně. Nabízejí se pak dva výklady. K přejetí mohlo dojít buď ještě před degeminací *ss* v románském tvaru, nebo až po jejím provedení. Románská degeminace je poměrně pozdní změna, datuje se nejen po zdložení přízvučného vokálu v otevřené slabice (protože geminátě předcházející vokály se chovají, jako by byly v zavřené slabice, tj. nedlouží se), ale i po provedení sonorizace konsonantů v intervokální pozici (protože výsledky jednoduchých a geminovaných konsonantů jsou v románských jazycích různé), srov. Rohlfs 1949, 381n, Lausberg 1967–1969, 2, 67, Holzer 2007, 33. Zdá se proto pravděpodobnější předpokládat přejetí z tvaru *s* ještě zachovanou geminátou (např. podle Rohlfs končí průběh degeminace až ve 12. století). To pak skýtá prostor k úvaze o tom, zda snad právě skutečnost, že šlo o románskou hlásku geminovanou, nemohla být příčinou její substituce slovanskou palatálou *š* namísto *s*: Slované snad mohli pocítovat rozdíl mezi románským *s* a *ss* jako natolik velký, že každou z těchto hlásek substituovali při přejetí jinou domácí hláskou (k analogickému případu, různým slovanským střídnicím za románské jednoduché *l* a geminované *ll*, viz CASULA).

⁷⁰ Kat. *missa*, šp. *misa*, port. *missa* jsou pozdější knižní přejímky z latiny (DEP 4, 143, DEC 5, 655).

V tomto ohledu stojí za to uvést materiál shromážděný Holzerem (2007), týkající se právě substituce původního latinského *ss* ve výpůjčkách do slovanského dialektu, který byl základem chorvatštiny. Holzer uvádí čtyři slova, přičemž u prvních dvou podle něj bylo původní latinské *ss* substituováno (pro Holzera pravidelně) slovanským *s*, u druhých dvou naopak (pro Holzera nepravidelně) slovanským *š*.

- (1) lat. *missōrium* > rom. **m̥essōr'u* > sl. **mišōrju* > ch. *masur* (s. 114)
 lat. *Massarum* > rom. **Massaru* > sl. **Masaru* > ch. *Mosor* (s. 116n)
- (2) lat. *missōrium* > rom. **m̥essōr'u* > sl. **mišōrju* > *mâšūr* (s. 114)
 lat. *missōrium* > rom. **m̥essōr'u* > sl. **mišōrju* > čak. *šmūr* (s. 135)
- Sem můžeme přidat i toponymum *Nišь* < *Naissus*, které uvádí např. Mladenov (1909, 87n).

Z Holzerových výkladů není jasné, zda počítá v románských zdrojích *s* geminátou či ne: ve výpisu tvarů má geminátu, posléze ale hovoří o „irreguläre Substitution *s* > *š*“. To nás může přivést k úvaze, zda se v tomto materiálu neprojevuje časově dvojí vrstva románských přejímek do slovanštiny. První dvojice slov by snad mohla reprezentovat vrstvu mladší, kdy už v románském zdroji gemináta nebyla, a proto se na slovanské půdě setkáváme se substitucí v podobě *s*, druhá dvojice naopak představovat vrstvu starší, kde ještě gemináta byla zachována a reflektovala se – v duchu našeho výše navrženého pravidla – jako slovanské *š*.

Ale i tato úvaha má slabinu. Výše jsme si uvedli poměrně pozdní dataci románské degeminace, ale ona první dvojice Holzerem uváděných slov musela být přejata poměrně brzy, podle Holzerova modelu v nich musely proběhnout velmi rané slovanské změny. Východiskem se tak zdá být pouze ta interpretace, že k degeminaci docházelo na různých částech románského území v různou dobu a různě dlouho, takže Slované se mohli při přejímání setkat i ve stejnou dobu jak se slovy, v nichž už degeminace nastala (1), tak se slovy, v nichž ještě neproběhla (2).

Docházíme tedy k závěru, že Slované mohli výraz pro mši převzít z románského tvaru se zachovanou geminátou; nejspíše tedy lze počítat s tímto způsobem přejetí: lat. *missa* > rom. **m̥ěssa* > sl. **mьša*.

Pokud však přijmeme, že pramenem byl tvar se zachovanou geminátou, není vůbec nutné myslet na tvar z mluveného románského dialektu. Navrženým hláskovým substitucím totiž plně vyhovuje i tvar latinský: lat. *ī* > sl. *ī* > *ь*, lat. *ss* > sl. *š*. Řada badatelů také přímé přejetí z latinského *missa* uznává (Machek 1957a, 312 = 1968, 382, H–K 234, ESUkr 3, 546, Gebauer 1894–1929, 1, 226, Gb 2, 413).

Vzhledem ke geografickému rozšíření slovanského slova – v západní oblasti jihoslovanského areálu a u západních Slovanů (příčemž stsl. tvar je moravismus a vsl. tvary polonismy) – se jako nejpravděpodobnější jeví předpoklad, že sl. **mьša* je výsledkem christianizačního působení akvilejského patriarchátu u Slovanů.

Někteří uvádějí latinský původ slovanského slova jen jako možnost, přičemž druhou eventualitou je pro ně germánské zprostředkování (Shevelov 1964, 437, HEW 2, 963, Borys 2005, 341, Vasmer 1953–1958, 2, 182).

Germánské prostřednictví při přjetí latinského výrazu Slovanů vidí jako nejpravděpodobnější výklad řada dalších vědců, počínaje Miklošičem (MEW 209). Myslí se přitom obvykle na starou horní němčinu (Mayer 1927, 19, 35, 62, 67, Brückner 1927, 347, 1960, 64, Auty 1969, 4, 1976, 172–3, Holzer 2001, 100, Karpluk 2001, 98, Rejzek 2001, 395, Newerkla 2004, 150, ESB 3, 386), pro kterou se předpokládá v tvarech *missa*, *mëssa* ‘mše’ < lat. *missa* palatální výslovnost sykavky.

Málo pravděpodobná je Kul’bakinova (1928, 3) domněnka o přjetí z byzantské řečtiny, z tvaru *μίσσα*, a také Oštirův (1924b, 374) předpoklad ilyrsko-thráckého prostřednictví (lat. *missa* > ilyr.-thr. **miss-j-* > *mьša*).

2.19. PAGANUS

Slovanský materiál:

stsl. *poganъ* adj. ‘pohanský’, subst. ‘pohan’ (Sav, Euch, Cloz, Supr, Christ, Slepč, Šiš, Meth, Chrabr, Nom, VencNik, Bes, Nicod, Vit, VitGlag, Zap, kalend. Ochr, Mak; SJS 3, 77n, ESJS 11, 672).

bulh. *pógan* subst. st. a nář. ‘výkaly’, adj. ‘nečistý’, ‘hnusný’, ‘nevěřící’ (RBE 12, 757); mak. *pogan* adj. ‘nečistý’, ‘prokletý’, subst. m. i f. ‘něco nečistého’ (RMJ 2, 208); sch. *pògan* ‘nečistý’, ‘bezvěrec, pohan’ (Rj 10, 365n); sln. st. *pogân* adj. ‘nečistý; ohavný, hnusný’, subst. ‘pohan’ (Pleteršnik 2006, 2, 103), sln. subst. *pogân* ‘kdo nevyznává křesťanskou víru’, ‘bezvěrec’ (SSKJ 3, 710);

slk. *pohan* ‘vyznavač jiné než křesťanské víry, nekřesťan’, st. expr. ‘příslušník tureckého vojska’, ‘ukrutník’ (HSSlk 3, 624); stč. *pohan*, ojedinele i *pahan* ‘nekřesťan’, ‘příslušník antického národa, Řek nebo Říman’, ‘pohanokřesťan, tj. křesťan pohanského (nežidovského) původu’, ‘nepravověrný (vzhledem k židům), zvl. Samaritán’, v pl. ‘příslušníci pohanských národů’, ‘kmeny, etnické celky, národové’, po předložce ‘pohanské kraje, země obývané pohany’ (StčS 3, 437n), č. *pohan* ‘příslušník jiného náboženství než

křesťanského, židovského nebo mohamedánského', kniž. 'vyznavač antického názoru na život a umění', 'darebák' (PSJČ 4/1, 498); hluž. *pohan*, dluž. arch. *pogan* (Starosta 1999, 316, Muka 1926–1928, 2, 104; v luž. jde podle Frinty 1954, 10 o bohemismus či paleoslovenismus, což zpochybňuje Schuster-Šewc 1957, 267); pomsln. *p^uógan* 'pohan', 'zvrhlík', 'démon', snad i *p^uógan* 'pohan' (PWb 2, 42); kaš. *pogón*, *pugón* 'pohan' (Sychta 1967–1976, 4, 110); stpol. *pogani* (pl.) 'vyznavači jiné než křesťanské víry', 'cizinci' (SStp 6, 290), pol. arch. a nář. *pogan* 'pohan' (Karłowicz 1900–1911, 4, 207); polské slovo je zřejmě bohemismus (Klich 1927, 140, Karpluk 2001, 153, Borys 2005, 455, Basaj–Siatkowski 2006, 242);

br. *pahány* 'zlý', 'nečistý', 'nejedlý', 'kdo nevyznává křesťanskou víru' (TSBr 3, 491); ukr. adj. *pohányj* 'nedobrých vlastností', 'nečistý', 'hlučný', arch. 'kdo nevyznává křesťanskou víru' (SUM 6, 701n, ESUkr 4, 472); str. *pogany* (pl.) 'nepravoslavní', *poganyj* 'nepravoslavný', 'cizinec', 'hrubý, surový' (Sreznevskij 1893–1906, 2, 1011), r. adj. *pogányj* 'nejedlý', 'nečistý', 'mizerný, špatný', nář. *pogán* 'ten, kdo jí nečistým, zakázaným způsobem jídlů' (SRNG 27, 287).

Z těchto tvarů lze rekonstruovat slovanské **pāgānŭ* > **pogany*.

Dále se ve slovanských jazycích zachovalo mnoho derivátů: stsl. *poganiŭ*, bulh. *pogánec*, *poganiŭ*, mak. *pogane*, sch. *pogánac*, *pòganin*, slk. st. *pohanin*, kaš. *pogańc*, stpol. *poganiŭ*, *paganin*, br. *pahánc*, str. *poganeць*, *poganiŭ*, ukr. arch. *pohánc*, *pohányŭ*, r. arch. a hov. *pogánc*, *poganiŭ*, *poganiŭ*, vše 'pohan', 'ničema, nemorální člověk'; stsl. *pogana* (VencNik), *poganiŭ*, *poganiŭ* 'pohanka', *poganyŭ* 'pohanství', *poganyŭ* 'pohanský' (viz SJS 3, 77n, ESJS 11, 672n).

Nejstarším pramenem slovanského slova je latinské substantivum *pāgānus* 'vesničan, venkovan, sedlák', 'pohan' (odvozeno od *pāgus* 'obec, vesnice' ze staršího 'župa, kraj, okres', původně 'kolík, mezník zaražený do země; polnost ohraničená mezníky', LČS 2, 185n, W-H 2, 236, E-M, 475; k sémantickému vývoji viz níže). Přímo tento tvar však nemohl být do slovanštiny přejat, neboť dlouhý vokál první slabiky by se pak musel reflektovat jako *a*, nikoli *o*. Proto je lépe jako o zdroji slovanského slova uvažovat o lidovělatiniském/románském tvaru (oporou k tomu je i sémantická stránka – význam 'pohan' je až románský, nikoli latinský, srov. níže). K němu můžeme dospět při znalosti jeho dochovaných pokračování v románských jazycích:

rum. *pāgān* adj. 'pohanský', subst. m. 'pohan, nevěřící, bezbožník' (Tik-tin 2001–2005, 3, 30), arum. *pīngīn* 'pohan' (Pușcariu 1905, 109), megleno-

rum. *pāngon* (DER 592);⁷¹ stit., it. *pagano* ‘pohan’ (DEI 4, 2720); furl. *pagàn* ‘pohan’, *pajàn* ‘pohan; Polygonum fagopyrum = pohanka obecná’ (NP 681n); rétorom.: surs. *pagaun*, deng. *pajan*, heng. *pajaun*, surm. *paiang*, *peang*, suts. *pajàn*, *pagàn*, RG *pajaun*, adj. ‘pohanský’, subst. m. (f.) ‘pohan(ka)’ (HdR 2, 547); lad. *paiàn* ‘tesařská sekyra’, *paiàn*, *pa’áη*, *paiàn*, enneb. *pa’áη*, grödn. *paiáη*, *pa’áη*, *paiàn*, dfass. *paán* (význam vznikl pod vnějším, germánským vlivem: střhněm. *heiden* bylo jak ‘pohan’, tak ‘tesařská sekyra’, lad. slovo mělo původně význam ‘pohan’, pak vnějším vlivem i ‘tesařská sekyra’, posléze význam ‘pohan’ ztratilo, protože pro něj bylo přežato lad. *pagàn* pocházející ze severoitalského *pagano*, EWD 5, 138, 141n); stfr. *pagien*, *pagen* ‘ten, kdo se klaní nepravým bohům’,⁷² fr. st. *païen*, *payen*, *paian*; stprov. *pagan*, *paian* (FEW 7, 466n); kat. *pagá* ‘pohan’ (DEC 6, 169); šp. *pagano* ‘pohan’; port. *pagão* adj. ‘pohanský’, subst. m. ‘pohan’ (DEP 4, 278, REW 503).

Tyto tvary vycházejí z původní lidovělatinské podoby **pagānu(s)*, která dala po zdloužení přízvučného vokálu v otevřené slabice na vymezeném území (tam, kde se konstituovala francouzština, rétorománské jazyky, dalmatština a některé severoitalské dialekty; viz Lausberg 1967–1969, 1, 100, 150n, Holzer 2007, 37n) **pāgānu*, což je tvar, jenž jako zdroj pro slovanské slovo po hláskové stránce zcela vyhovuje: rom. *ă* > sl. *ǎ* > o, rom. *ā* > sl. *ā* > a, posttonické koncové lidovělatinské lat. *u* > sl. *ǔ* > *ɔ* (Bartoli 1908, 37, Schwarz 1927a, 129, Lehr-Splawiński 1929, 706, 708, Skok 1934, 435). Otázkou tak zůstává pouze přesnější geografické určení oblasti, kde k přejímce došlo. Zcela převažuje názor, že se tak stalo na Balkáně (Šturm 1927, 57, Machek 1957a, 381 = 1968, 467n, Popović 1960, 592, Matl 1968, 39, Musić 1972, 35, 76, Duridanov 1987, 9, Rocchi 1990, 258, DER 592, BER 5, 416, Schaller 2008, 29), ovšem vzhledem ke zdloužení přízvučného vokálu lze myslet pouze na jeho severozápadní část, tj. oblast na západ od východní hranice rozšíření této románské změny (srov. Boček 2009a; více na severozápad lokalizuje přejetí také Maksimovič 2005, 138n). Pak je třeba posoudit, jak se výraz dostal ke Slovanům západním a východním. V obou případech se nabízejí dvě možnosti: přímý kontakt sousedících etnik a církevněslovanská cesta. V případě západních Slovanů se pro první možnost vyslovil Borys (2005, 455). Naopak Auty (1969, 5) byl toho názoru, že na Velkou Moravu slovo přinesli z Balkánu Konstantin s Metodějem, a to i vzhledem k tomu, že se vy-

71 Rum. nár. a mold. *pogan* ‘ohavný, hnusný’, ‘strašný’, ‘mocný, silný’, st. ‘bezbožný, pohanský’ je patrně přejímka z csl. (Puşcariu 1905, 109, Tiktin 2001–2005, 3, 141, o jiných možnostech přejetí viz ESJS 11, 672 s literaturou).

72 Střfr. *pagan* ‘vesničan, venkovan, rolník, sedlák’ je pozdější knižní výpůjčka z latiny (FEW 7, 466n).

skytuje už ve staroslověnské památce Savvina kniga. Pak by se k západním Slovanům mohlo dostat jako paleoslovenismus. Vyloučit však nemůžeme ani třetí možnost, totiž že slovo se ke Slovanům dostalo ve více oblastech nezávisle.

135

Jiný než balkánský původ slova hledali pouze dva badatelé. Habovštiak (1988, 30) se vyslovil pro oblast severní Itálie. Kronsteiner (1982, 43, 1983, 40, 1987, 67) viděl původ slovanského slova v alpské románštině (staré ladinštině), která podle něj byla užívána při misijním působení Salcburku na Slovanů v Karantánii a Panonii.

Kul'bakin (1928, 3) předpokládal přejetí z byzantskořeckého tvaru *παγανός*.

Pokud jde o sémantický vývoj slova, je třeba rozlišit posun významu ještě na románské půdě od dalšího vývoje u Slovanů. Latinské *pāgānus* znamenalo původně 'vesnický, venkovský', 'sedlák', význam 'pohanský', 'pohan' je sekundární (srov. i Boháč 1908b, 443). První doklady tohoto významu jsou ze 4. století po Kristu. Motivace k tomuto posunu se tradičně vidí v tom, že v římské říši došlo k přijetí křesťanství rychleji ve městech, kdežto na venkově se déle drželo původní pohanství. V povědomí městských obyvatel by tak byli venkovští obyvatelé, sedláci, ztotožněni s těmi, kdo v Krista nevěří. Existuje však i jiný výklad, totiž, že význam 'pohan' se vyvinul z významu 'soukromá osoba'. Sami křesťané se nazývali *milites Christi*, a cítili se tedy vázání ke Kristu. Někřesťané tedy mohli považovat za osoby takto nezávislé, soukromé (literatura k oběma výkladům uvádí FEW 7, 466n).

V době, kdy se výraz dostává ke Slovanům, však již zřejmě takový protiklad (ať už město × venkov nebo vázanost × nevázanost) pociťován nebyl, neboť křesťanství již předtím převládlo v celé římské společnosti (srov. k tomu Šetka 1964, 138). Zřetelný byl naopak protiklad jiný, totiž věřících Románů proti nevěřícím Slovanům. Z této skutečnosti vyvozoval Skok (1927, 196) i další významový posun: na slovanské půdě se objevuje význam 'nečistý', 'špatný', 'hnusný' apod., který má podle Skoka původ v tom, jak bylo na ty, kdo dosud křesťanství nepřijali, pohlíženo. Jak známo, právě pojmání nekřesťanů jako lidí nečistých sloužilo jako významný prostředek při christianizačním úsilí, a to i na nejvyšších úrovních společnosti. Například panovník nějakého etnika nebyl brán jako rovnocenný partner k jednání s křesťanskými panovníky, dokud nebyl pokřtěn. Asi nejznámější je v tomto ohledu pasáž z Kristiánovy legendy, v níž se líčí Bořivojova návštěva na Moravě u Svatopluka. Jako pohan nesmí Bořivoj na hostině usednout spolu s křesťany. Promluví k němu Metoděj:

„Jaká běda, ty, muž tak vynikající, a nestydíš se, žeš vyhoštěn ze sedadel knížecích, ačkoliv sám také vévodskou moc a hodnost máš, ale raději chceš pro hanebnou modloslužbu s pasáky sviní na zemi seděti“ (MMFH II, 193).

Tímto způsobem pak Metoděj přiměje Bořivoje k přijetí křtu. Jak ukázal Třeštík (1997, 301n, 328n), nejedná se zde o legendistický prvek nebo jen opakující se literární motiv (podobný je totiž k nalezení i v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*), ale o odraz skutečné christianizační praxe tehdejší, zejména francké církve. Zachoval se totiž cyklus kázání určený pro misijní okruh Korutan, Panonie a Moravy, v němž je na jednom místě i otázka k proselytům, zda si nežadají křest, aby dosáhli nějakých výhod, např. právě stolování s křesťany u jednoho stolu. Kromě toho jsou zákazy společného stolování křesťanů s pohany přítomny i v některých penitenciálních sbírkách.

2.20. PERSICA & BRASSICA

Ve slovanských jazycích se vyskytuje velké množství tvarů s významy ‘broskvoň, *Prunus persica*’ a ‘broskev, plod tohoto stromu’. Výrazová variabilita slovanských tvarů však činí obtížným rekonstruovat společný slovanský pratvar, a to i za předpokladu, že některé nesrovnalosti ve slovanském materiálu se poměrně uspokojivě vysvětlí jako výsledky pozdějších změn, daných kontaminací s jinými, formálně blízkými slovanskými slovy (viz níže). Vzhledem k naznačeným potížím s rekonstrukcí slovanského slova si slovanský materiál neuvedeme v pořadí obvyklém v naší práci, ale představíme jej v několika řadách, odrážejících ony formální rozdíly. Poté uvedeme románský materiál, který nám bude sloužit k hledání nejpravděpodobnějšího pramene slovanských slov. Posoudíme pak všechny možnosti vývoje slovanských slov, a tedy i pravděpodobnost možnosti uvažovat o jednom původním slovanském slově.

(1) sch. *brěskva*, *brěska*, ik. *briška*, *bríškva* ‘broskvoň, *Prunus persica*’, ‘broskev (plod)’ (Rj 1, 627, Skok 1971–1974, 1, 198n); sln. *brěskev*, *brěskva* ‘broskvoň, *Prunus persica*’, ‘broskev (plod)’ (Pleteršnik 2006, 55, SSKJ 1, 191); slk. st. *breskyňa*, *breskviňa*, *breskva*, *breskev* (HSSlk 1, 158), slk. nář. *breskev*, *breskva*, *breskyňa* ‘broskvoň, *Prunus persica*’, ‘broskev (plod)’ (Newerkla 2004, 585); stč. *brěskev*, gen. -*kve*, *brěskva*, gen. -*y*, *brěskvě*, gen. -*ě* ‘broskev’, ‘broskvoň, *Prunus persica*’ (Gb 1, 101, Newerkla 2004, 585n); hluž. *brěšk*, *brěšk m.*, *brěška f.*, st. *brjoska*, nář. *brjošk*, *bróšk*, *brjušk* ‘broskev’, *brěškowc* ‘broskvoň’ (Jakubaš 1954, 67; dluž. *a* a hluž. *ě* a *o* v první slabice

jsou sekundární z původního *e*, viz HEW 1, 64),⁷³ dluž. *brjasken*, *rjasken*, *brjaschen*, nář. *rjaschen*, *rjaskenk* ‘broškev’ (Muka 1926–1928, 1, 70, 2, 368); stpol. *brezeskinia* (SSStp 1, 172; odtud patrně ukr. st. *breskynja*, *brěskva*, nář. *breskvynja*, *breskynja*, *brěskva*, Hrinčenko 1907–1909, 1, 96, Želechovskij 1886, 1, 43, EDUL 1, 217, Kiparsky 1934, 120; podle ESUkr 1, 263 jsou však ukr. tvary ze stč.);

r. *bereskvá* ‘locika, *Lapsana communis*’ (Dal’ 1903–1909, 1, 205);

(2) bulh. *praskova* ‘broškvon’, *Prunus persica*, ‘broškev (plod)’, nář. *praskovja*, *praskovje*, *praskuva*, *prjaskuva*, *praskva*, *praskvja*, *praskava*, *praskáva*, *praska*, *praskā*, *praskja*, *praskje* (BER 5, 603n, RBKE 2, 748, Gerov 1895–1904, 2, 259), mak. *praska* ‘broškvon’, *Prunus persica*, ‘broškev (plod)’ (RMJ 2, 415); sch. nář. (JZ) *prāskva*, *prāska*, *prāska*, *proskva* ‘broškvon’, *Prunus persica* i ‘broškev (plod)’ (Rj 11, 371, 372n, 12, 412, Skok 1971–1974, 1, 198n),⁷⁴ schcsl. *praskva* ‘*persicus*’ (MLP 658);

r. sl. *praskъъ* ‘fíkovník’ (Sreznevskij 1893–1906, 2, 1372);

(3) sch. st. *brāskva* (Rj 1, 593);

(4) slk. st. *broškyňa*, *broskviňa* (HSSlk 1, 158), slk. *broškyňa*, nář. *broškva*, *broškvice*, *broskviňa*, *broškev* ‘broškvon’, *Prunus persica*, ‘broškev (plod)’ (Newerkla 2004, 585); stč. *broškev* ‘broškev’, ‘zelí, kapusta’ (Gb 1, 101, Newerkla 2004, 585n); č. *broškev* ‘broškev (plod)’ i ‘broškvon (strom)’, *broškvon* ‘broškvon (strom)’ (PSJČ 1, 195, SSJČ 1, 170); stpol. *brzoskwinia*, *broškinia*, *brzoskini*, *brzoskinia* (SSStp 1, 172), pol. *brzoskwinia*, *brzoskiew* ‘broškev’, ‘broškvon’;

ukr. st. *bruskvyna*, *bróslvyna* (Hrinčenko 1907–1909, 1, 101, 102), *bruskvynja* (Želechovskij 1886, 1, 45), ukr. *bróskva*, *broškvyna*, nář. *bruskvynja*, *bruskvyna*, *bruskvynja*, *bróskov*, *bróslvyna*, *brusvyna* ‘*Prunus persica*’ (EDUL 1, 217, ESUkr 1, 263), r. nář. *broškvína*, *bruskvína*, *brusvyna* (SRNG 3, 204, 205, Vasmer 1953–1958, 1, 126); ukr. a r. tvary jsou přejímky z polštiny.⁷⁵

Naše rozdělení odpovídá utřídění Kiparského (1934, 120),⁷⁶ jen je doplněno o některé jím neuváděné tvary.

73 V hluž. dále nacházíme i mladší výpůjčky z germánského prostředí: hluž. *peršk* bylo podle Bielfeldta (1980, 533) přejato z brandenburgského *perschke* či středněm. *persik*, hluž. nář. *fyrzix* z hněm. *firsich*, *pyrzix*.

74 Mladší přejetí z benátštiny je *persega*, jak uvádí Skok (1971–1974, 1, 199).

75 Samostatnou výpůjčkou je r. *pěrsik* ‘broškev’, ‘broškvon’. Vasmer (1953–1958, 2, 343) je má za přejetí z germánského prostředí, nejspíše ze středněm. *persich*, středněm. *pěrsich* ‘broškev’, Berneker (1908–1914, 1, 51) uvažoval o řeckém *περσικός* adj. ‘perský’, subst. ‘broškev’; je i ř. *περσική* ‘broškvon’. Stejný zdroj jako pro ruské slovo můžeme předpokládat pro br. *pěrsik*, ukr. *pěrsyk* tv.

76 Podobné rozdělení viz i Rocchi (1990, 270).

Za nejstarší pramen těchto slovanských slov se všeobecně považuje latinské *persicus* m. i f. 'broskvoň', *persica* f. a *persicum* n. 'broskve' (Georges 1913–1918, 2, 1633). Je to od původu adjektivum s významem 'perský, perská, perské', odvozené od substantiva *Persia*, názvu perské říše (W–H 2, 291, E–M 500). Botanického významu nabylo odpadnutím druhé složky původního spojení substantiva s adjektivem: v případě neutra šlo o původní singulárové spojení *mālum persicum* 'perské jablko', v případě feminina buď o původní plurálové spojení *māla persica* (tak DEI 4, 2870), a/nebo o původní singulárové spojení *arbor persica* 'perský strom' (tak E–M 500). Latinské tvary mají v románských jazycích následující pokračování:

Z latinského tvaru feminina jsou: rum. *piérsică* 'broskve', st. *piersecă* (Tiktin 2001–2005, 3, 93), arum., meglenor. *k'arsică* 'broskve' (Pușcariu 1905, 115); it. *pèrsica*, *pèsa* 'broskve' (DEI 4, 2865, 2870); stprov. *persega*, *pressega*, stfr. *pesche*, *piesche*, *piesque*, stšfr. *perce*, *presse*, *perfigue*, fr. *pêche* 'broskve' (FEW 8, 265).

Pokračováním latinského neutra nebo maskulina (sémanticky odlišeno rozdílem 'plod' × 'strom') jsou: rum. *piérsic* 'broskvoň', *Prunus persica*, st. *piersec*, nář. *piarsăc*, *părsăc* (Tiktin 2001–2005, 3, 92), arum. *k'arsic* 'broskvoň' (Pușcariu 1905, 115); it. *pèrsico*, *pèso* m. 'broskvoň', *Prunus persica* (DEI 4, 2865, 2875), it. nář. *pèrtsiku* (kalábr.), *pèrsiku* (sic.), *pèrsegu* (lig.), *pèrsi* (piem.), *pèrsik* (lomb.), *pèrsak* (emil.), ben. *pèrsego* (FEW 8, 267; z benátštiny jsou přejaty ladinské tvary: *pèrssigo*, *pèrssich*, *peršic*, *pèrsig*, buch. *peršigo*, *pèrsego*, *pèršigo*, hfass. *peršen*, *pèršech*, *pèrs*, dfass. *peršek*, moen. *pèrsech* 'broskve' – viz EWD 5, 250); furl. *pierseár*, *piarsolár*, *piersolár*, *piersolár*, *piersulár*, *spiersulár* 'broskvoň', *piarsul*, *pièrsul*, *spièrsul* 'broskve' (NP 745); sard. centr. *pèssike*, log. *pèssigge*, kampid. *pèssju*, sard. nář. *pèssju*, *pènsju*, *pèntsju* 'broskvoň', 'broskve' (DES 2, 253); stprov. *precegue* 'broskve', stšfr. *perseche*, kat. *pressec* (FEW 8, 265n); stšp. *prisquero*, *presco* 'broskvoň', *Prunus persica*, šp. *prisco*, nář. *priesco*, *perisco*, ast. *piescu*, arag. *presiégo*, *prisiégo*, *presigo*, *presiega*; sef. *brisco* (DCLC 3, 888);⁷⁷ port. *pêssego* 'broskve', *pessegueiro* 'broskvoň'.

Ze slovanských tvarů pod číslem (1) se tradičně rekonstruuje sl. *bersky, gen. *berskъve, z tvarů pod číslem (2) sl. *prasky, gen. *praskъve a z tvarů pod číslem (4) sl. *brosky, gen. *broskъve. Spolu se sch. st. brăskva (3) tak dostáváme čtveřici slov, která se formálně liší ve dvou ohledech: (2) se liší od ostatních neznělým konsonantem v násloví; co do vokálu první slabiky proti sobě stojí (1) × (4) × (2) & (3). Odpověď na otázku, v jakém vývojovém vztahu k sobě tyto čtyři tvary mohou být, by měla naznačit především hlás-

77 Knižní přejímkou z latiny je šp. *pèrsico*.

ková podoba předpokládaného románského pramene (pro románský původ slova se vyslovili Gb 1, 101, Janko 1930–1931, 350, H–K 77, Sławski 1952–, 1, 46n, Sławski in SP 1, 207n, Machek 1957a, 44 = 1968, 68, 1954b, 113, Kronsteiner 1987, 69, Schenker 1994, 186, Šega 1998, 72, 76, Rejzek 2001, 92, Snoj 2003, 57, Borys 2005, 43).

139

Z tvarů v románských jazycích, které jsme si uvedli, lze zrekonstruovat románské **pěrsika*, **pěrsiku*; řada tvarů dále ukazuje na to, že na části románského území došlo k vypadnutí vokálu v druhé, nepřízvučné slabice, čímž dostáváme tvary **pěrska*, **pěrsku*. V románském prameni musíme určitě počítat s neznělým konsonantem *p*, protože původní latinské *p* se v násloví nemění (Lausberg 1967–1969, 2, 6). Jako reflex tohoto románského *p* je pak třeba na slovanské půdě zřejmě čekat *p* (srov. např. rom. **pāgānu* > sl. **pāgānū* > *poganъ*, viz *PAGANUS*), původní podobu násloví ve slovanské přejímce tedy může mít jediné rekonstrukce (2): **prasky*. Pokud jde o vokál první slabiky, románské krátké otevřené *ě* dává na slovanské půdě krátké *e* (Holzer 2007, 44), v tomto ohledu tedy zase nejlépe odráží předpokládanou substituci rekonstrukce (1): **bersky*. Pomineme-li nyní konec slova (o morfologické adaptaci pojednáme ještě níže), docházíme prozatím k tomu, že románské **pěrska*, **pěrsku* by dalo na slovanské půdě **persk-*.

Z této původní slovanské podoby lze dobře, tj. bez nutnosti pomýšlet na vliv jiného slova, vyvodit pouze slovanský tvar (2): **prasky*. Vývoj byl nejspíše takový: v původním sl. **persk-* došlo k metatezi, která v jihoslovanském areálu dává **brěsk-*; u jižních Slovanů se pak *ě* někdy vyvíjí v *á*, po ztvrdnutí předchozího konsonantu dále v *a*. Tento vývoj se pro sl. **prasky* udává jako možnost v BER (5, 604n),⁷⁸ jednoznačně ho pak zastával Skok (1925b, 397, 1971–1974, 1, 198n), uvádějící jako paralelu sch. *orěh* > *orah* 'ořech'; Skokův výklad pak dále přijímají van Wijk (1937, 13) i autoři akademického slovníku srbštiny a chorvatštiny (Rj 1, 627). Tento výklad lze jistě přijmout, neboť z rekonstruovaného **prasky* skutečně vycházejí pouze jihoslovanské tvary; výjimkou je jen rchl. tvar, ten je však ojedinělý a může být výsledkem expanze knižní cestou z jihoslovanského areálu.

Jinak vykládal *a* ve slovanském tvaru Kiparsky (1934, 121n). Myslel na vliv slovanského **pras(k)-* (> rchl. *praska* 'česnek', Sreznevskij 1893–1906, 2, 1372, sch. *präs* 'pór zahradní = *Allium porrum*', bulh. *pras*, *prása* 'česnek',

78 Druhou možností je podle BER přejetí z perského *fārs* 'Peršan', *fārsī* 'perský', a to turkickým prostřednictvím: pak by psl. nár. (jzl.) **pārsky*, **pārskъve* nebo **parsky*, **parskъve* dalo po metateze **prāsky*, **prāskъve* > bulh., sch. *praskva*; cizí *f* by bylo substituíváno slovanským *p*. Mladenov (1941, 503n) uvádí jako zdroj jzl. **prasky* formu **porsica*; snad jí měl na mysli vedlejší tvar k rom. **persika*.

Gerov 1895–1904, 2, 258, 259) < ř. $\pi\rho\acute{\alpha}(\sigma)\sigma\omicron\nu$ ‘pór zahradni = *Allium porrum*’ (LSJ 1460).

Ostatní tři rekonstruované slovanské tvary – (1), (3) a (4) – mají v násloví *b*, které lze vysvětlit jedině sekundárním vlivem jiných slov. Víceméně přitom panuje shoda, že jde o výsledek kontaminace se slovanskými slovy pro jiné rostliny, totiž pro různé odrůdy brukve zelné (*Brassica oleracea*), nejčastěji pro zelí a kapustu. Materiál k tomuto slovanskému slovu je následující:

stč. *broskev* ‘zelí, kapusta’ (dokládá Newerkla 2004, 585n: „zelinku užitečnú, to jest petružél, broskew, mrkev“ – OtcB 96b; k vývoji významů u formy *broskev* srov. i Šmilauer 1942, 171, pozn. 9); pol. st. *broskiew*, *brzoskiew*, *brzoskwia*, *wrzoskwia* ‘kapusta, zelí’, ‘druh řepky’ (SJP 1900–1927, 1, 220); sch. *bröška* ‘všedobr horský = *Imperatoria ostruthium*’, *bröskva*, sch. nář. *bröskva*, *brüskva*, *brěska*, *brěskva* ‘zelí, kapusta, brukev’ (Rj 1, 680, Skok 1971–1974, 1, 217),⁷⁹ sln. *bröskew*, *bröskva*, *brěskew*⁸⁰ ‘*Brassica oleracea*’ (Pleteršnik 2006, 55, 65, SSKJ 1, 214).

Odtud se rekonstruuje sl. **brosky*, gen. **broskьve* ‘zelí, kapusta’ (a rz v některých polských slovech se zase vysvětluje jako sekundární výsledek kontaminace se západoslovanskými – nejspíš přímo polskými – slovy pro ‘broskev’, srov. Brückner 1927, 45; působení obou slov tedy bylo vzájemné). Jeho nejstarším pramenem je latinské *brassica* ‘brukev’ (Georges 1913–1918, 1, 860), jehož etymologie je dále nejasná (srov. E–M 75, přehled pokusů o výklad viz W–H 1, 114). Kontinuanty latinského *brassica* se dochovaly pouze v italštině: stit. *brasche* pl., *brasca*, kors. *brěske* pl., *bresche* ‘kapusta’, it. *brasca* ‘rdest světlý = *Potamogeton lucens*’; stit. *brásęga*, *bràseghe* pl., *vrásseka* ‘brukev’; it. *brässica*, *brassiga*, nář. *brässica* ‘kapusta’ (LEI 7, 230n). Za přímý pramen slovanského slova se pak považuje už zmíněný latinský tvar, spíše však jeho lidovělatinské/románské pokračování (po degeminaci a vypadnutí nepřízvučného vokálu druhé slabiky dostáváme **bráska*, jehož *ā* by dalo pravidelně sl. *ǣ* > *o*), srov. Gb 1, 101, Šturm 1928, 41, Skok 1930b, 485, Skok 1971–1974, 1, 217n, Sławski in SP 1, 388, Schenker 1994, 186. Berneker (1908–1914, 1, 87n) s Vasmerem (1907–1909, 2, 223) a po nich

79 Srb. > rum. *bro(a)jbă*, *bro(a)zbă*, *bro(a)şbă* ‘brukev řepka tuřín = *Brassica napus rapifera*’ (Tiktin 2001–2005, 1, 317n, DER 106, Skok 1971–1974, 1, 217n; k vývoji konce slova v rum. viz Skok 1923, 63).

80 Vokál *e* v sch. nář. *brěska*, *brěskva* a sln. *brěskew* se vysvětluje jako sekundární, vznikly buď pod vnějším vlivem slovanského **bersky* (tak Rocchi 1990, 81n), nebo prostým vývojem *a* v *jať*, jako v sch. *rapa* > *řěpa* (tak Skok 1971–1974, 1, 217). Šturm (1928, 41) však pro tato slova hledal samostatný zdroj, a to vedlejší románskou formu **bress(i)-ca* nebo stfurl. nář. **bresca*.

Bezljaj (1976–2007, 1, 47n) uvádějí jako možný zdroj slovanského **brosky* i střř. βράσκη.

Slovanské formy **bersky* (1), *braskva* (3) a **brosky* (4) ‘brosevek’ tedy mají počáteční *b* sekundárně za původní *p*, vlivem kontaminace s tímto slovanským **brosky* ‘zelí, kapusta’, srov. např. Gb 1, 101, Stender-Petersen 1930, 249n, Borys 2005, 43 aj. Jediný Janko (1930–1931, 350) uvažoval o *b* už v románském zdroji slovanských slov: počítal s románskými tvary **bersica*, **bersca*, na které má poukazovat mozarabská forma *alberchiga*. Ta je však omezena na území, které nebylo v kontaktu se slovanským obyvatelstvem, tento výklad se proto nezdá pravděpodobný.

Nejdále došla kontaminace se sl. **brosky* ‘zelí, kapusta’ u tvaru (4), který má odtud i vokál první slabiky, a shoda obou tvarů je tak úplná.

Zakončením slovanských slov, tedy jejich morfologickou adaptací, se podrobně zabývá Skok (1925b, 396n). Před obecně rozšířeným názorem, že k zařazení k *ū*-kmenům došlo až na slovanské půdě, pod vlivem jiných slovanských názvů rostlin (např. *mrkev*, *tykev*, viz o tom např. Šega 2006, 205), dává Skok přednost výkladu, že ke změně v zakončení slov došlo už na románské půdě. Na zařazení románských výpůjček do deklinací ve slovanštině mělo podle Skoka vliv zakončení nom. pl. feminin, kde lze pro rané dialekty, které byly základem italštiny a rumunštiny, předpokládat zakončení *-i*; to se mohlo prosadit do nom. sg. slovanských slov a pak došlo k dotvoření dalších pádů už podle *svekry*, gen. *svekrъve*.

Málo pravděpodobné jsou výklady o germánském zprostředkování latinského *persica* ke Slovanům. Uhlenbeck (1893, 483) považoval sl. **bersky* za přejetí z f. varianty starohornoněmeckého *pfersih*, tedy z **pfersuhha*. Na existenci feminina však těžko usuzovat, ani žádná mladší pokračování na ně neukazují (srov. Köbler 1993, 858); kromě toho není ani jasné, co autora k požadavku f. tvaru vůbec vedlo. Pro západogermánský původ se dále vyslovili i Gebauer 1894–1929, 1, 441, Berneker 1908–1914, 1, 51, Mayer 1927, 19, 40, 45, 51, 61, 67, Brückner 1927, 45,⁸¹ Schuster-Šewc (HEW 1, 64) a Rocchi 1990, 270. Neočekávané sl. *b* < germ. *pf* se přitom vysvětluje poukazem na obdobné sln. *bīnkošti* pl. ‘letnice, svatodušní svátky’ < sthněm. **pfinkustin*; ale sln. slovo je spíše třeba vykládat ze sthněm. *fimfkusti* ‘letnice’ (srov. Kiparsky 1934, 121, Snój 2003, 42).

81 Brückner ještě uvádí mladší výpůjčku, stpol. *ferska* ‘broskvoň’ (srov. SStp 2, 357), která je jistě z prostředí germánského.

Loewe (1906, 325) uvažoval kromě přejetí ze zgerm. i o přejetí na Balkánu: lat. *persica* > balk. germ. **persikō*, **persikū* > sl. **bersky*.

Vasmer (1953–1958, 1, 126) – snad u vědomí toho, že sthněm. slovo je doloženo až z 12. století – uvádí jako zdroj sl. slova střhněm. *pfersich*; to je ovšem nepřijatelné, neboť ve slovanském slově musela proběhnout metateze, jde tedy jistě o výpůjčku mnohem starší.

Oštir (1923, 100, 1924a, 281) předpokládal ilyrsko-thrácké prostřednictví obou latinských výrazů: lat. *brassica* > ilyr.-thr. **bra/esk-ū* > sl. *brošky*, *bresky*; lat. *persica* > ilyr.-thr. *p/πε/arsk-ū* > sl. *porsky*, *bersky*. To připouštěl jako možnost i Šturm (1928, 41).

2.21. SABBATUM

Ve slovanských jazycích existují dvě etymologicky nezávislé řady slov pro sobotu, jedna vychází ze sl. **sobota*, druhá ze sl. **sŕbota*.

(1) **sobota*

Slovanský materiál:

stsl. *sobota* (Mar, As, Sin, Pog, Gl; SJS 4, 395n);

ch. *sobŕta*, *sobŕta* (Rj 15, 869, Skok 1971–1974, 3, 299), sln. *sobŕta* (SSKJ 4, 781, Šturm 1928, 36 uvažuje o možnosti přejetí ze sch.), arch. i *sabŕta* (Pleteršnik 2006, 2, 444, Snoj in Bezlaj 1976–2007, 3, 282);

slk. st., slk. *sobota* (HSSlk 5, 327, SSJ 4, 135); stč. *sobota* (Gebauer 1894–1929, 1, 611, Šimek 1947, 170), č. *sobota*; hluž., dluž. *sobota* (Jakubaš 1954, 336, Muka 1926–1928, 2, 477; podle Frinty 1954, 11 jde o paleoslovenismus nebo bohemismus, podle Titze 1930, 399 o bohemismus); kaš. *sobota* (Sychta 1967–1976, 5, 118), plb. *sübŕtã* (P–S 141, Olesch 1977, 22); stpol., pol. *sobota* (SStp 8, 328n; pravděpodobně bohemismus, srov. Karpluk 2001, 210, Basaj-Siatkowski 2006, 328).

Vše ‘sobota’, stsl. i ‘týden’.

Z těchto tvarů se rekonstruuje sl. **sobota*. Za jeho nejpravděpodobnější zdroj je považován lidovělatinský/románský tvar vycházející z lat. *sabbatum*, pl. *sabbata* ‘sobota’ (W–H 2, 457, E–M 585), který je přejímkou z řeckého σαββατον, pl. -τα ‘sobota’, v Novém zákoně i ‘týden’ (Chantraine 1968–1980, 983); pramenem řeckého slova je hebrejské *šabbāt*, *šabbat*, aramejské *šab-batã* ‘nepracovní den, den odpočinku’. Pro románský původ slovanského

slova se vyslovili např. Melich 1908, 213n, Mladenov 1909, 117, Skok 1925a, 19, 1971–1974, 3, 299, Šturm 1928, 36, Titz 1930, 405n, Kiparsky 1934, 132, Šetka 1940, 196, Machek 1957a, 462 = 1968, 565, Preobraženskij 1958, 2, 412, Rocchi 1990, 309. Románský pramen lze rekonstruovat na základě některých doložených forem v románských jazycích: dalm. (vegl.) *súbatu* [sábata] (Bartoli 1906, 228); stit. *sabbato*, it. *sàbato* m., piem., emil. *sàbata* f. (DEI 5, 3301), ben. *sàbado*, *sabo* Boerio (1856/1993, 590); furl. *sàbide* (NP 909); lad. *sàbeda*, *sabbada*, *sabda*, *sàbda*, *sab(e)da*, *sá:b(ə)da*, dlad. *sábada*, enneb. *sàbeda*, *sábeda*, *sáboda*, buch. *sabeda*, *sábeda*, grödn. *sáda*, *sada*, *sàda*, hfass. *sabeda*, *sábeda*, *sabedà*, dfass. *sábeda*, moen. *zàbeda* (EWD 6, 2); sard.: centr. *sápatu*, log. *sápadu*, kampid. *sábađu*, *sábuđu* (DES 3, 383); stprov. m. *disapte*, *dissapte*, *disapde*, *disabde* (< lat. **diēs sabbatī*), *sapte*, *sapde*, *sabde*, *sabte*, f. *sapta* (FEW 11, 2n); kat. *dissapte*, *dissabte* (< lat. **diēs sabbatī*, DEC 3, 120);⁸² šp., port. *sábado* (DEP 5, 129); k románským tvarům srov. i REW (618) a také Waniakowa (1998, 133–137).

Některé z těchto tvarů jsou pokračováním původního latinského tvaru neutra singuláru *sabbatum*, jiné jsou kontinuanty plurálového *sabbata*. Za pramen slovanského feminina je jistě třeba považovat formu zakončenou na *-a*, tedy buď nom. pl. neutra nebo nom. sg. feminina, došlo-li k přechodu k femininu na jistém románském území už v době prvních kontaktů se Slovy (srov. o tom ještě níže). Pro posouzení přijatelných hláskových substitucí při přejímání do slovanštiny má v případě tohoto slova zásadní důležitost románská ztráta geminace. V románském tvaru, v němž už byla gemináta *-bb-* zjednodušena na *-b-*, musíme na části románského území (tam, kde se konstituovala francouzština, rétorománské jazyky, dalmatština a některé severoitalské dialekty; viz Lausberg 1967–1969, 1, 100, 150n, Holzer 2007, 37n) čekat zdložení vokálu první slabiky, neboť ta se stala otevřenou. Zdloužený románský vokál *ā* by ovšem dal na slovanské půdě *ā* > *a*, nikoli *ā* > *o*, touto cestou se tedy nelze dobrat uspokojivého výkladu. Sl. *ā* mohlo být reflexem jedině románského vokálu krátkého. Nabízí se proto dva výklady: k přejetí slova na slovanskou půdu mohlo dojít 1) v oblasti, kde tato změna neproběhla, anebo 2) v oblasti jejího dosahu, ale v době před jejím provedením. Oba výklady však narážejí na potíže: první je nepravděpodobný z geografických důvodů – slovo je rozšířeno u Slovanů západních a v západní části jihoslovanského areálu, tedy právě tam, kde byl kontakt Slovanů s těmi románskými dialekty, kde proběhlo zdložení; druhý výklad je málo pravděpodobný z historicko-sémantických důvodů – název pro so-

82 Kat. *sàbat* ‘sobota’ je knižní výpůjčka z latiny (DEC 7, 550).

botu je křesťanským termínem, byl tedy patrně přejat později než v šestém století, kdy pravděpodobně románské zdloužení probíhalo (k jeho dataci viz Boček 2009a). Z uvedených důvodů se nám jako nejpravděpodobnější zdá jiný výklad, totiž že se přejímalo z románského tvaru, v němž byla gemináta ještě zachována. Přízvučný vokál tedy zůstal ve slabice zavřené, a proto nedošlo k jeho zdloužení. Románské zdloužení pak nemusíme ve výkladu vůbec zohledňovat, čímž odpadají i problémy chronologické; románská degeminace se skutečně datuje jako pozdější než románské zdloužení (srov. Lausberg 1967–1969, 2, 67n, Holzer 2007, 33, srov. také MISSA). Románské *ā* tedy pravidelně dalo slovanské *ǣ* > *o* (k výkladu slova viz i Boček 2009a, 61n).

Podle Skoka a Titze bylo slovo přejato v oblasti akvilejského patriarchátu. Odtud se mohlo ze západních oblastí jihoslovanských jazyků šířit misiemi do jazyků severoslovanských (srov. Klich 1927, 143) a na Velké Moravě mohlo být přejato i do staroslověnštiny (srov. už Vondrák 1912, 13, dále L'vov 1977, 186).

Vzhledem k bezproblémovým hláskovým substitucím je však možno myslet i na přejetí nikoli z lidové latiny, ale latiny knižní: za pramen slovanského slova se často považuje střílat. *sabbatum*, *sabbata* 'sobota', 'týden' (Niermeyer 1976, 925, Du Cange 1954, 7, 248); takto slovo vykládají např. Vasmer 1953–1958, 3, 37, H-L 444n, HEW 3, 1331, Snój in Bezlaj 1976–2007, 3, 282, Rejzek 2001, 588, Boryš 2005, 565n, Basaj–Siatkowski 2006, 328.

Na specifickou cestu přejímání s centrem v severovýchodní Itálii však ukazuje geografické rozšíření slovanského výrazu. Proto je ostatně nepravděpodobný i předpoklad přejetí z ř. *σάββατον*, pl. -*τα*, který zastávají Schwarz (1927a, 129) a Schwyzer (1935, 6).

(2) **sqbota*

Slovanský materiál:

stsl. *sqbota* f. (Zogr, As, Sav, Ostr, Achr, Und, Nik, Sin, Supr, Christ, Hilf, Ochr, En, Slepč, Mak, Šiš, Pog, Bon, Grig, Zach, Tun, Nom, Bes, Nicod, Zap), *sqbotъ* m. (As, Euch) (SJS 4, 395n);

bulh. *săbota* (RBKE 3, 344), mak. *sabota* (RMJ 3, 134n), nář. *sămbuta* (Mařecki 1934–1936, 2, 105), sch. *sùbota* (Rj 16, 868);

br. *subóta* (TSBr 5, 366); stukr. *subota* (SStukr 2, 397), ukr. *subóta* (SUM 9, 816); str. *sqbota*, *subota* (Sreznevskij 1893–1906, 3, 592), r. *subbóta* (SSRLJ 14, 1131).

Vše 'sobota', stsl. a str. *subota* i 'týden'.

Z těchto tvarů se rekonstruuje sl. **sǫbota*. Také pro něj se jako zdroj hledá lidovělatinský/románský tvar. Tak slovo vykládají Skok (1925a, 20, 1930a, 194, 1971–1974, 3, 299), Titz (1930, 405n), jako možnost i Vasmer (1953–1958, 3, 37) a Schuster-Šewc (HEW 3, 1331). Uvažovat lze o podobě, jejímž pokračováním jsou rum. *sâmbătă* ‘sobota’, ‘žena ztělesňující sobotu v lidové mytologii’, st. i ‘týden’, rum. st. *sâmbotă* (DER 757);⁸³ rétorom.: surs. *sonda*, RG *sonda*, nář. *sõnda*, *sõmda*, *sõmda*, *sânda*, *sâmda* (HdR 2, 806); stfr. *senmedi*, *semadi*, *sambadi*, *sambaidi*, *sambedi*, fr. *samedi* (vzniklo snad i pod vlivem stfr. *seme* ‘sedmý’, srov. Gamilscheg 1969, 791; FEW 11, 2n); k románským tvarům viz i Waniakowa (1998, 133–137). Odtud lze rekonstruovat tvary **sâmbätum* a **sâmbäta*. Druhý tvar přitom hláskově dobře vyhovuje jako možný pramen slovanského slova, hláskové substituce jsou přesné: rom. **sâmbäta* > sl. **sâmbäta*, ve slovanském tvaru pak po změně *ä* > o dává skupina -om- v tautosylabické pozici nosovku *o*.

Tradičně se však slovanské *sǫbota* vykládá jako výpůjčka z lidověřeckého **σαμβατον*, -τα < ř. *σαββατον* (Schulze 1893, 384n, Melich 1908, 213n, Hujer 1908, 221n, Mladenov 1909, 117, 1941, 626, Vondrák 1912, 5, Schwarz 1927a, 129, Kiparsky 1934, 130n, Šetka 1940, 196, H-K 344, Machek 1957a, 462 = 1968, 565, Siatkowski 1982, 122, Rocchi 1990, 309, Borys 2005, 565n, Basaj-Siatkowski 2006, 328, jako možnost dále Vasmer 1953–1958, 3, 37). Řecký tvar s nazálou se ovšem předpokládá pouze vzhledem k několika okrajově doloženým tvarům: jde o nápisové *Σάμβατον* z Bulharska, rovněž nápisové *σαμβαδική* z Egypta a nř. nář. (zakonské) *σαμβα*, (otranské) *sám̃ba* (srov. Meyer 1894, 327, 329, Hujer 1908, 221n, Pfister 1980, 80). Nejistotu existence řeckého tvaru s nazálou se Oštir (1923, 98) snažil překlenout předpokladem ilyrsko-thráckého prostřednictvím (ř. *σαββατον* > ilyr.-thr. *sambaton* > sl. *sǫbota*).⁸⁴

Nepřesvědčivý je předpoklad přejetí skrze germánské prostředí. Stender-Petersen (1927, 432n) uvažoval o gótském prostřednictvím, avšak v gótsčině není tvar s nazálou doložen; starohornoněmecké *sambaztag* (Uhlenbeck 1893, 491) činí potíže hláskoslovné (sthněm. -z- : sl. -t-) i geografické, neboť ty slovanské oblasti, které by mohly přejímat ze staré horní němčiny, mají právě tvary nevycházející z původní nosovky (srov. k tomu i Skok 1925a, 19).

83 Tiktin (2001–2005, 3, 386) však považuje rum. slova za přejímky z csl.

84 Později se však přiklonil k předpokladu přímého přejetí z řečtiny: ř. *σαββατον* > sl. *sobota*, ř. **σαμβατον* > *sǫbota* (Oštir 1924a, 310).

Jako nejpřesvědčivější se nám tedy jeví výklad, že dvě slovanské podoby *sobota a *sǫbota jsou výsledkem přejetí dvou samostatných románských podob *sábbāta a *sāmbāta, dobře vyvoditelných z dochovaných tvarů v románských jazycích. Geografické rozšíření obou slovanských podob činí pravděpodobným Skokův (1930a, 194) výklad, že první byla přejata v severovýchodní Itálii, v oblasti misijního působení akvilejského patriarchátu, odkud ji církevní vliv rozšířil dále na sever, zatímco druhou převzali Slované jihovýchodněji odtud, z latiny/románštiny balkánské, snad v oblasti církevního vlivu center jako Sirmium, Poetovio a Siscia, a rozšířili ji, snad prostřednictvím církevní slovanštiny (srov. Borys 2005, 566), do východoslovanských jazyků.⁸⁵

Zmiňme ještě, že nerozhodnutelná zřejmě zůstává otázka morfologické adaptace obou slovanských slov. Pokud se přejímalo z románského tvaru neutra plurálu, musíme počítat s přechodem k femininům na slovanské půdě. Existují však i o konkrétní materiál opřené úvahy, že už na románské (a snad i už na řecké) půdě měl tvar zakončený na -a význam feminina singuláru (viz Schwyzer 1935, Pfister 1980, 78n). V tom případě by Slované přejímali přesný zdroj i po stránce morfologické.

Pro stsl. maskulinum sǫbotъ, osamocené co do zakončení, dále stojí za úvahu výklad, že odráží přejetí z románského tvaru vycházejícího z původního neutra singuláru *sabbatum*, tedy nejspíše z nějakého *sāmbātu/*sāmbāto, byť dochované románské tvary s vnitroslovním *m* jsou vesměs feminina.

V sémantickém ohledu je zajímavé postavení soboty v rámci celého slovanského týdne. Tradiční výklady měly za to, že na rozdíl od Římanů, Židů i Germánů, jejichž týden končil právě sobotou, měli Slované od počátku týden zakončený nedělí. Matuszewski (1978) však přesvědčivě ukázal, že i původní slovanský týden začínal původně nedělí a sobota byla posledním dnem. Slovanské názvy dní skrývající v sobě formu řadové číslovky totiž původně neodkazovaly na pořadí daného dne v rámci týdne, ale na pořadí dne počítáno od hlavního, svátečního dne, totiž neděle. Pondělí tedy znamenalo první den po neděli, úterý druhý den po neděli, čtvrtak čtvrtý a pátek pátý den po neděli. Na původní počítání od neděle dále ukazuje i středa, znamenající vlastně 'střed týdne', což v sedmičlenném týdnu musí být den čtvrtý.⁸⁶

85 Podle Skoka (1930a, 194) odpovídá vlivu dvou zmíněných církevních ohnisek nejen dvojice sl. *sobota : *sǫbota, ale analogicky i dvojice sl. *kъmotra/kъmotръ : *kuma/kumъ (srov. COMMATER).

86 Stejně srov. i Vykypěl (2008, 227).

3. Výsledky

3.1. SHRNU TÍ VÝSLEDKŮ

Následující přehled ukazuje výsledky, ke kterým jsme dospěli v našich studiích. První uvedený tvar vždy představuje nejpravděpodobnější románskou podobu, která byla zdrojem slovanského slova, druhý tvar je právě předpokládaná nejstarší podoba slova na slovanské půdě a třetí tvar její pokračování, odpovídající tradiční praslovanské rekonstrukci.

149

*ākĕtu > *ākītū > *ocьтъ	*βĕškōβ/*βĕškūβ > *biskupъ
*āt'āle > *āt'ālī > *ocĕľъ	(*βĕškōβ > *bьškofъ)
*bān'a > *bān'a > *ban'a	*ĕstŭβa > *istŭba > *istъba
*ĉerfōl'o > *ĉerbōl'a > *ĉrĕbul'a	*(d)žŭdĕw > *(d)židevъ > *židovъ
*cāsŭlla > *kāšŭl'a > *košul'a	*lāĉtŭka > *lāk'tikā > *lot't'ika
*ĉērĕs'a > *ĉērĕša > *ĉerša	*mĕša > *mīsa > *misa
*kōmĕte > *kŭmĕtī > *kъmetъ	*mĕssa / lat. *missa > *mīša > *mъša
*kōmātr- > *kŭmātra > *kъmotra	*pāgānu > *pāgānŭ > *poganъ
*kōma > *kōma > *kuma	*pĕrska, *pĕrsku > *pĕrsk-
*kōmpāter > *kŭmpātrŭ > *kъmpotrъ	*brāska > *brāsky > *brosky
*krŭ(d)že > *kr'ŭ(d)žī > *kr'izъ	*sābbāta > *sābāta > *sobota
*(d)žāku > *(d)žākŭ > *žakъ	*sāmbāta > *sāmbāta > *sqbota
*dĕsku > *dъska > *dъska	

V následujících kapitolách pojednáme o jednotlivých substitucích slovanských hlásek za hlásky románské.

3.2. SUBSTITUCE KONSONANTŮ

V rozbořech jednotlivých slov jsme nejčastěji dospěli k tomu výsledku, že konsonanty v nejstarším slovanském tvaru byly v podstatě přesným reflexem konsonantů románského zdroje. Dobrali jsme se totiž většinou určité podoby románského tvaru, která byla výsledkem provedení různých románských změn, jejichž zapracování do etymologického zkoumání slova celý výklad usnadňuje. Jednalo se především o tyto změny:

(1) změna vokálů *e*, *i* v polovokál *ĭ* v pozici před následujícím vokálem (tedy v hiátu) a následná jotace, kdy se tento polovokál stává palatálním příznakem předcházejícího konsonantu (srov. Lausberg 1967–1969, 1, 195, Holzer 2007, 33, 36): lat. *balnea* > rom. *bān'a > sl. *bān'a > *ban'a; lat. *caerrefolium* > rom. *ĉerfōl'o > sl. *ĉerbōl'a > *ĉrĕbul'a; lid. lat. *keresia > rom. *ĉērĕs'a > sl. *ĉērĕs'a > *ĉerša;

(2) palatalizace $k > \acute{c} > \check{c}$ před předními vokály (Lausberg 1967–1969, 2, 9n): lat. *caerefolium* > rom. *čěrfól'o > sl. *čěrbōl'a > *čřebul'a; lid. lat. *keresia > rom. *čěrés'a > sl. *čěrés'a > *čerša;

(3) specifická kombinace změn (1) a (2): lid. lat. *akiále > rom. *ačičiále > *āt'āle > sl. *āt'ālī > *ocělb;

(4) sonorizace konsonantu v intervokalicke pozici (Lausberg 1967–1969, 2, 57): rom. *krōče > *krŭ(d)že > sl. *kr'ŭ(d)ži > *kr'ižb.

S poslední zmíněnou změnou se ovšem dostáváme k případům, kdy románská souhláska neměla na slovanské půdě přesný fonetický protějšek, a byla proto substituována jen souhláskou foneticky blízkou. Specifickým výsledkem sonorizace románského intervokalickeho p a f byl totiž konsonant β (Lausberg 1967–1969, 2, 33n). V jeho případě jsme dospěli k rozdílným substituentům u Slovanů v závislosti na pozici ve slově. Pro násloví a intervokalicke pozici čekáme substituci rom. $\beta > sl. b$: rom. *βěškōβ/*βěškŭβ > sl. *biskupъ; rom. *ěštŭβa > sl. *ištŭba > *istraba. Na konci slova však lze počítat s tím, že před pauzou se objeví hláska neznělá, tedy p : rom. *βěškōβ/*βěškŭβ > sl. *biskupъ.

Jako ne zcela jasné, ale snad přece jen vysvětlitelné se dále ukázaly následující substitute:

(1) rom. $r > sl. r/r'$

Ve výkladu o sl. *križb (rom. *krŭ(d)že > sl. *kr'ŭ(d)ži > *kr'ižb > jsl. *križb) jsme převzali starší, méně přijímaný názor, že rom. r bylo na slovanské půdě substituováno palatálním r' . V ostatních výpůjčkách, jimiž jsme se zabývali, však románské r dává slovanské r : rom. *čěrés'a > sl. *čěrés'a > *čerša; rom. *kōmātr- > sl. *kŭmātra > *kъmotra; rom. *čěrfól'o > sl. *čěrbōl'a > *čřebul'a; rom. *pěrska, *pěrsku > sl. *pěrsk-; rom. *bráška > sl. *brāsky > *brosky. Rozdíl by snad bylo možné vysvětlit jednak faktory geografickými, jednak chronologickými: v rozdílu substitute se může odrážet rozdílná doba i místo přejetí konkrétních slov. Upozornit ovšem lze i na to, že v našem materiálu bylo r ve slovanském tvaru často v pozici, kdy posléze podlehlo metatezi likvid, a jeho další vývoj pak byl ovlivněn následujícím předním vokálem – na části slovanského území vzniká ř – takže i jeho původní podoba snad mohla mít rys palatálnosti. U sl. *kъmotra mohly zase sehrát roli faktory morfologické, totiž zařazení slova k a -kmenové místo ja -kmenové deklinaci.

(2) rom. $ss > sl. š?$, rom. $ll > sl. l'?$

Při rozboru sl. *mъša a sl. *košul'a jsme dospěli k návrhu, že měkká výslovnost ve slovanských tvarech může být specifickým odrazem geminované výslovnosti v románském tvaru. Slované mohli rozdíl mezi románskou

hláskou negeminovanou a geminovanou vnímat jako natolik velký, že každou z nich substituovali jinou ze svých domácích hlásek. Srov. protiklady:

rom. **měša* > sl. **mīša* > **misa* × rom. **měssa* / lat. **missa* > sl. **mīša* > **mьša*
rom. **lāčtīka* > sl. **lāk'tikā* > **loť'tika* × rom. **cāsūlla* > sl. **kāšūl'a* > **košūl'a*

151

Obecněji formulováno: cizí konsonantickou opozicí geminovanost : negeminovanost, jejíž obdobu Slované neměli ve svém konsonantickém systému, snad nahradili opozicí jinou, a to palatálnost : nepalatálnost. Románská degeminace probíhala zřejmě po dlouhou dobu románsko-slovanského kontaktu, Slované se tedy jistě mohli setkat s románskými tvary s ještě zachovanými geminátami (k dataci rom. degeminace viz Lausberg 1967–1969, 2, 67n, Holzer 2007, 33).

3.3. SUBSTITUCE VOKÁLŮ

V případě vokalických substitucí jsme v úplnosti přebrali a využili model představený Holzerem (2007, 44), který má tuto podobu:

krátké vokály:

rom. *ī, ē* > sl. *ī > ѣ*

rom. *ě* > sl. *ě > e*

rom. *ū, ō, ǫ* > sl. *ū > ъ*

rom. *ā* > sl. *ā > o*

dlouhé vokály:

rom. *ī, ē* > sl. *ī > i*

rom. *ē* > sl. *ē > ě*

rom. *ū* > sl. *ū > u*

rom. *ō* > sl. *ō > u*

rom. *ō* > sl. *ō > u*

rom. *ā* > sl. *ā > a*

Mlčky jsme tak v našich výkladech počítali s tím, že románské samohlásky se na slovanské půdě reflektovaly jinak podle toho, zda byly krátké nebo dlouhé. Jistě si však lze položit obecnější otázku, která prozodická vlastnost vokálů v románském slově hrála důležitější roli pro výslednou podobu vokálu ve slově slovanském: byl to přízvuk nebo kvantita? Autoři výkladů jednotlivých slov často dávají přednost první možnosti, aniž by vždy měli na zřeteli, jaký dopad může mít takové pojetí pro výklad slova jiného. Vezměme si za příklad tuto dvojici z našeho materiálu:

sl. **poganъ* < sl. **pāgānŭ* < rom. **pāgānu* < lat. *pāgānus*

sl. **sobota* < sl. *sābāta* < rom. **sābbāta* < lat. *sābbata*

Pokud bychom chtěli u prvního slova vysvětlit slovanské *o* (< *ā*) první slabiky tím, že románské *a* bylo nepřízvučné, a slovanské *a* (< *ā*) druhé slabiky vysvětlit tím, že románské *á* bylo přízvučné, museli bychom pak

u druhého slova čekat v první slabice slovanského slova jako reflex téhož románského přízvučného *á* také slovanské *a* (< *ā*), nebo prostě připustit kolísání v hláskových substitucích týchž přízvučných vokálů, jak to činí například Skok (1934, 192n) s absencí vysvětlení takového kolísání. Zdá se tedy skutečně vhodnější přijmout druhé pojetí, totiž že rozhodující nebyla přízvučnost či nepřízvučnost, ale délka či krátkost románského vokálu.⁸⁷

Uvedme si nyní, jak vůbec došlo ke vzniku toho románského vokalickeho systému, s nímž se Slované setkali. Jak je všeobecně známo, ve vokalickeém subsystému lidové latiny došlo k zásadní proměně, když zanikl protiklad délky a u vokálů střední výšky vznikl protiklad zavřenost : otevřenost. To je další rys, který se proto v popisu hláskových substitucí musí brát v úvahu. Vidíme, že románské zavřené přední vokály se na slovanské půdě reflektují jinak než přední vokály otevřené.

V následném vývoji románského vokalizmu dále dochází ke dvěma základním jevům. Zaprvé, vývoj (všech) vokálů byl různý v závislosti na tom, zda byly přízvučné či nepřízvučné: vokály nepřízvučné byly často redukovány, případně došlo k jejich synkopě. Zadruhé, vývoj (už jen) přízvučných vokálů byl rozdílný v závislosti na tom, zda se vokál nacházel v zavřené či otevřené slabice: přízvučné vokály ležící v otevřené slabice⁸⁸ podléhaly v raných fázích některých románských jazyků diftongizaci, a ač celá problematika představuje v romanistice široce diskutovanou záležitost a nepanuje naprostá shoda, přece jen převažuje mínění, že předstupněm této diftongizace bylo zdloužení původního monoftongu (k diskusi srov. například Weinrich 1969, 175n). Počítá se tedy s tím, že v jisté fázi vývoje lidové latiny / románštiny došlo ke zdloužení všech přízvučných vokálů v otevřených slabikách. Jedná se o tzv. zákon ten Brinkův, jako první ho totiž formuloval ten Brink (1879) pro starou francouzštinu. Důležité pro

87 Tím nemá být řečeno, že by zkoumání akcentologických problémů u starých romanismů ve slovanských jazycích nemělo smysl. Jak ukazuje řada prací z poslední doby (srov. Matasović 2007, Šekli 2009, Holzer (v tisku)), jednotlivé romanismy mohou být zařazeny k jednotlivým praslovanským přízvukovým paradigmátům či tříděny do vzájemně odlišných skupin a z výsledků je pak možno odvodit poznatky o relativní chronologii slovanských hláskových změn. To však není úkolem naší práce a navíc si takové zkoumání vyžaduje práci s obsáhlejším materiálem, než jaký je vymezen v této práci.

Kromě toho dodejme, že u románských slov přestává být pro konkrétní dobu - narozdíl od latiny s jasnými pravidly - přízvuk prediktabilní na základě jiných fonologických vlastností slova. Je to důsledek různých změn jako synkopa, apokopa či metateze, které nemají povahu hláskových změn probíhajících v přesněji vymezenou dobu, ale nastávají u různých slov v různou dobu (více k tomu srov. Pulgram 1979).

88 Sem spadaly kromě slabik bez kódy také slabiky, po jejichž vokálu následuje skupina muta cum liquida, případně též liquida cum muta (srov. Rohlf 1949, 66n).

otázku nejstarších romanismů ve slovanských jazycích je to, že jde o územně omezený jev, přičemž východní hranice provedení této změny probíhá napříč územím, na němž docházelo ke kontaktu slovanského a románského obyvatelstva. Ke vzniku románské kvantity, kterou jsme si právě popsali, došlo totiž v těch raných románských dialektech, z nichž se později konstituovala francouzština, rétorománské jazyky, dalmatština, některé severoitalské dialekty a východní část jihoitalských dialektů (srov. Lausberg 1967–1969, 1, 150n). Pokud tedy chceme uvažovat o tom, že některé staré románské výpůjčky byly přejaty na území severovýchodní Itálie a v Dalmácii, musíme tuto románskou změnu ve výkladech zohlednit. Naopak slov přejatých z těch uvažovaných románských dialektů, z nichž se konstitovala rumunština, se tato změna netýká.

Až překvapivě málo a nesoustavně se novou románskou kvantitou vokálů ve svých výkladech nejstarších románských výpůjek ve slovanštině doposud zabývali slavisté. Ze slavistické strany upozornil na tento jev poprvé zřejmě Bidwell (1961, 113n, pozn. 15), který dokonce uvažoval o třech stupních délky románských vokálů: nepřízvučné byly podle něj krátké, přízvučné v antepenultimě o něco delší a přízvučné v penultimě byly dlouhé. Ve svém modelu substitucí románských vokálů slovanskými ovšem Bidwell tuto okolnost dále nerozpracoval. V poslední době poukázala na tento jev s odkazem na Bidwella Šega (2007, 405). Teprve Holzer (2007, 37n) jej však pojímá diachronně – jakožto hláskovou změnu, která může, ba má být i datována. Holzer ji zařadil do svého modelu relativní chronologie hláskových změn, k nimž došlo v tom románském dialektu, který byl v kontaktu s raným slovanským jazykovým útvarem, z něž se později konstituovala chorvatština, tj. v tom, který byl předstupněm dalmatštiny. Holzer tuto změnu považuje za poslední z těch, které proběhly ještě před prvními kontakty románského a slovanského obyvatelstva, tj. v jeho pojetí před rokem 600; proběhla tedy podle něj u všech románských výpůjek do slovanštiny na tomto území.

Jak jsme již naznačili jinde (Boček 2008b, 2009a), vhodnější je uvažovat o pozdější dataci této změny, což by umožnilo počítat s tím, že v některých velmi raných výpůjkách do slovanštiny se ještě nereflektovala.⁸⁹ U někte-

89 Holzer (2007, 37, pozn. 20) ostatně cituje příspěvek A. Mayera, v němž je tato změna datována až do 7. století (Mayer 1929–1930, 141, pozn. 1). Nejasné je Skokovo stanovisko. Jako romanista si je této změny v románském vokalizmu dobře vědom a zhruba ji datuje do 6. století (Skok 1940, 1, 178), zdá se dále, že při zkoumání některých románských výpůjek s ní implicitně pracuje (srov. CASULA), nicméně je s podivem, že se jí nevěnoval ve větším materiálovém ani teoretickém záběru.

rych výpůjček nám předpoklad zdlouženého přízvučného vokálu v románském prameni pro uspokojivé objasnění hláskových substitucí vyhovuje. Z našeho materiálu sem spadají tyto výpůjčky: rom. **āt'āle* > sl. **āt'ālī* > **ocělb*; rom. **bān'a* > sl. **bān'a* > **ban'a*; rom. **čěrfól'o* > sl. **čěrbōl'a* > **čřebul'a*; rom. **cāsúlla* > sl. **kāšul'a* > **košul'a*; rom. **kōma* > sl. **kōma* > **kuma*; rom. **krú(d)že* > sl. **kr'ū(d)žī* > **kr'ížb*; rom. *(*d*)*žákū* > sl. *(*d*)*žākū* > **žakb*; rom. **lāčtūka* > sl. **lāk'tikā* > **lot't'ika*; rom. **mēša* > sl. **mīsa* > **misa*; rom. **pāgānu* > sl. **pāgānū* > **poganb*.

U jiných výpůjček ale naopak pro bezproblémové vysvětlení „potřebujeme“ v románském zdroji vokál krátký. V tomto případě se pak nabízí dvojí výklad:

1) k výpůjčce došlo na území, kde nová románská kvantita nevznikla; pak pochopitelně nemusíme zohledňovat ani dataci této změny; v našem materiálu sem nejspíše spadají tyto výpůjčky: rom. **čěrēs'a* > sl. **čěrěša* > **čěrša*; snad rom. **kōmēte* > sl. **kūmětī* > **kьmetьb*;

2) k výpůjčce došlo na území nové románské kvantity, ale před jejím provedením. Sem jsme zařadili tyto výpůjčky: rom. **ākētū* > sl. **ākitū* > **ocьtb*, rom. **ěstūβa* > sl. **istūba* > **istьba*; snad rom. **kōmēte* > sl. **kūmětī* > **kьmetьb*.

Výběr mezi první a druhou možností výkladu je opřen o další fakta jazyková, tj. také ostatní slovanské hlásky daného slova musí být vyloženy v souladu s předpokládanými, někdy totiž už územně (a samozřejmě i časově) omezenými románskými hláskovými změnami; na pravděpodobnější možnost přejetí však mohou ukazovat i fakta mimojazyková, především geografické rozšíření daného slova u Slovanů.

Pro některé výpůjčky jsme jako nejpravděpodobnější zdroj rekonstruovali románský tvar, v němž přízvučný vokál ležel v zavřené slabice, a nedošlo tedy k jeho zdloužení. Jedná se o tato slova: rom. **děsku* > sl. **dьska* > **dьska*; rom. **kōmātr-* > sl. **kūmātra* > **kьmotra*; rom. **kōmpāter* > sl. **kūmpātrū* > **kьmpotrьb*; rom. **mēssa* / lat. **missa* > sl. **mīša* > **mьša*; rom. **pěrska*, **pěrsku* > sl. **pěrsk-*; rom. **brāska* > sl. **brāsky* > **brosky*; rom. **sābbāta* > sl. **sābāta* > **sobota*; rom. **sāmbāta* > sl. **sāmbāta* > **sqbota*.

Některé výpůjčky, jimiž jsme se zabývali, nezapadají dobře do Holzerova modelu vokalických substitucí: rom. **βěškōβ*/*βěškūβ* > sl. **biskupьb*; rom. *(*d*)*žūdēw* > sl. *(*d*)*židevьb* > **židovьb*. Vše se zdá nasvědčovat tomu, že jde o výpůjčky o něco mladší, než je doba, kdy byly přejaty ostatní výpůjčky z našeho souboru. Tato slova byla nejspíše přejata v době, pro kterou už je třeba počítat se substitucemi jinými, neboť vokalický subsystém románský i slovanský se mezitím výrazně proměnil. Jedná se o rom. *ĕ* > sl. *i* (kdežto

ve starších výpůjčkách rom. ě > sl. ĭ > ь), rom. ů, případně ō > sl. u (zatímco ve starších výpůjčkách rom. ů, ō > ů > ѳ). V případě románského ů v naší práci zavádíme substituci slovanským i pro mladší výpůjčky.⁹⁰

155

⁹⁰ K rozdílným substitucím vokálů ve starých výpůjčkách románských i germánských v závislosti na době přejetí srov. obecně Klich (1927, 105, 107), Gebauer (1894–1929, 1, 226) či (Mayer 1927, 13n, 19n).

⋮ Závěr

V naší práci jsme se zabývali etymologickou analýzou poměrně úzce vymezené skupiny nejstarších romanismů ve slovanských jazycích. Detailním rozbořením z hlediska formálního i sémantického a při zohlednění historických a jazykově-geografických faktů jsme dospěli k hypotézám o nejpravděpodobnějším způsobu přejetí jednotlivých slov. Z prozkoumaného materiálu jsme se pokusili vyvodit i některé obecnější poznatky. K jejich potvrzení, pozměnění či odmítnutí by ovšem bylo zapotřebí zahrnout daleko obsáhlejší slavistický a romanistický materiál k danému tématu. Předkládaná práce tak může být vnímána jako první monografický vhled do složité, ale zajímavé a soustředěnější pozornosti si zasluhující problematiky nejstarších románských výpůjček ve slovanských jazycích.

⋮ Résumé / Resümee

In the book, an etymological analysis of early romanisms in Slavonic languages is presented. In the first chapter, some general issues related to the topic are discussed: a delimitation of the linguistic material; existing literature in the field; historical circumstances (contacts of Slavonic and Romance ethnic groups); the question of Slavonic and Romance language varieties; inter-Slavonic borrowings; a formal reconstruction of Slavonic words and their Romance sources; a semantic reconstruction and further semantic evolution of the words. The second chapter represents the core of the thesis, as it contains a set of etymological studies on individual Early-Romance loanwords in Slavonic. Considering all the above-mentioned issues, hypotheses about the most likely way of borrowing of the Romance words into Slavonic are introduced. In the third chapter, an attempt is made to outline a general model of Slavonic substituents for Romance sounds.

Das Buch stellt eine etymologische Analyse der ältesten Romanismen in slavischen Sprachen dar. Das erste Kapitel behandelt einige Probleme, die mit dem Thema verbunden sind: Abgrenzung des sprachlichen Materials; bisherige Literatur zum Thema; historische Umstände (Kontakt zwischen den slavischen und den romanischen ethnischen Gruppen); die Frage von slavischen und romanischen sprachlichen Varietäten; innerslavische Lehnwörter; formale Rekonstruktion der slavischen Wörter und deren romanischen Quellen; semantische Rekonstruktion und weitere semantische Entwicklung der Wörter. Der Hauptteil der Arbeit ist das zweite, aus selbständigen etymologischen Studien zu den einzelnen frühromanischen Lehnwörtern bestehende Kapitel. Mit Berücksichtigung auf alle oben erwähnten Probleme werden Hypothesen über die wahrscheinlichste Art von Entlehnung romanischer Wörter ins Slavische vorgestellt. Im dritten Kapitel wird Entwurf für ein allgemeines Modell der slavischen Substituente für romanische Laute angeführt.

Zkratky

ZKRATKY JAZYKŮ A DIALEKTŮ

alb. albánský, albánština **ang.** anglický, angličtina **arag.** aragonský (nář. šp.) **arum.** arumunský, arumunština **ast.** asturský (nář. šp.) **bav.** bavorský **ben.** benátský, benátština **bergell.** bergellský (nář. it.) **bol.** boloňský (nář. it.) **br.** běloruský, běloruština **bret.** bretonský, bretonština **buch.** buchensteinský (nář. lad.) **bulh.** bulharský, bulharština **csl.** církevně-slovanský, církevní slovanština **č.** český, čeština **čak.** čakavský (nář. ch.) **dalm.** dalmatský, dalmatština **dalmat.** dalmatský (nář. it.) **dán.** dánský, dánština **emil.** emiliánský (nář. it.) **eng.** engadinský (nář. rétorom.) **enneb.** ennebergský (nář. lad.) **fass.** fassanský (nář. lad.) **faer.** faerský, faerština **flor.** florencijský (nář. it.) **fr.** francouzský, francouzština **franc.** francký **furl.** furlánský, furlánština **germ.** germánský **grödn.** grödnerský (nář. lad.) **hebr.** hebrejský, hebrejština **ch.** chorvatský, chorvatština **ie.** indoevropský **ik.** ikavský (nář. ch.) **ilyr.-thr.** ilyrsko-thrácký **ir.** irský, irština **isl.** islandský, islandština **istr.** istrijský (nář. it.) **istrij.** istrijský (nář. ch.) **istororum.** istororumunský, istororumunština **it.** italský, italština **jan.** janovský (nář. it.) **jek.** jekavský (nář. ch.) **kajk.** kajkavský (nář. ch.) **kalábr.** kalábrijský (nář. it.) **kampid.** kapidánský (nář. sard.) **kaš.** kašubský, kašubština **kat.** katalánský, katalánština **kors.** korsický, korsičtina **kym.** kymerský, kymerština **lad.** ladinský, ladinština **lat.** latinský, latina **lig.** ligurský (nář. it.) **lit.** litevský, litevština **log.** logudorský (nář. sard.) **lomb.** lombardský (nář. it.) **luž.** lužickosrbický, lužická srbština **mak.** makedonský, makedonština **mant.** mantovský (nář. it.) **meglenorum.** meglenorumunský, meglenorumunština **mil.** milánský (nář. it.) **moen.** moenský (nář. lad.) **mold.** moldavský, moldavština **mor.** moravský **neap.** neapolský (nář. it.) **něm.** německý, němčina **niz.** nizozemský, nizozemština **nor.** norský, norština **pad.** padovský (nář. it.) **pav.** pavijský (nář. it.) **piem.** piemontský (nář. it.) **plb.** polabský, polabština **pol.** polský,

polština **pom.** pomořský, pomořština (kašubština a pomořská slovinština) **pomsln.** pomořskoslovinský, pomořská slovinština **port.** portugalský, portugalština **prov.** provensálský, provensálština **psl.** praslovanský, praslovanština **rétorom.** rétorománský, rýnská románština **RG** Rumantsch Grischun **rom.** románský **rum.** rumunský, rumunština **r.** ruský, ruština **ř.** řecký, řečtina **sant.** santanderský (nář. šp.) **sard.** sardinský, sardinština **sef.** sefardský **sch.** srbský a chorvatský, srbština a chorvatština **sic.** sicilský (nář. it.) **sl.** slovanský **slez.** slezský **slk.** slovenský, slovenština **sln.** slovinský, slovinština **srb.** srbský, srbština **stsas.** starosaský, stará saština **stsev.** staroseverský, stará severština **stsl.** staroslověnský, staroslověňština **surm.** surmiranský (nář. rétorom.) **surs.** surselvanský (nář. rétorom.) **suts.** sutselvanský (nář. rétorom.) **šp.** španělský, španělština **šv.** švédský, švédština **terst.** terstský (nář. it.) **tosk.** toskánský (nář. it.) **ukr.** ukrajinský, ukrajinština **vegl.** vegliotský (nář. dalm.) **ver.** veronský (nář. it.)

OSTATNÍ

adj. adjektivum **adv.** adverbium **aj.** a jiné **akuz.** akuzativ **apod.** a podobně **arch.** archaický, archaismus **balk.** balkánský **centr.** centrální **d** dolní, dolno- (před zkratkou jazyka) **dem.** deminutivum, deminutivní **der.** derivovaný, derivát **f.** femininum **gen.** genitiv **h** horní, horno- (před zkratkou jazyka) **hlah.** hlaholský **hov.** hovorový, hovorově **instr.** instrumentál **j** jižní, jiho- **l.c.** loco citato **lid.** lidový, lidově **m.** maskulinum **n** nový, novo- **n.** neutrum **nář.** nářeční **nom.** nominativ **např.** například **pl.** plurál, plurálový **pomn.** pomnožné **pozn.** poznámka **s** severní, severo- **s.** strana **sg.** singulár, singulárový **sl.** slovanský **spec.** specializovaně **srov.** srovnej **st** starý, staro- (před zkratkou jazyka) **st.** starší **stol.** století **stř.** střední, středně- (před zkratkou jazyka) **subst.** substantivum **topon.** toponymum **tv.** téhož významu **v** východní, východo- **z** západní, západo- **zast.** zastaralý

Zkratky citovaných staroslověnských pramenů odpovídají zkratkám zavedeným v SJS, zkratky staročeských památek pak zkratkám ze StČS.

Literatura

- Abajev, V. I. (1949): *Osetinskij jazyk i folklor*. I. Moskva – Leningrad.
- Auty, R. (1969): The Western Lexical Elements in the Kiev Missal. In: *Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur*. Berlin, 3–6.
- Auty, R. (1976): Lateinisches und Althochdeutsches im altkirchenslavischen Wortschatz. *Slovo* 25–26, 169–174.
- Banfi, E. (1996): Gemeinromanische Tendenzen I. Phonetik / Tendenze romane comuni I. Fonetica. In: *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. II, 1. Tübingen, 163–199.
- Bańkowski, A. (2000): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. 1–2. Warszawa.
- Bartoli, M. (1908): Riflessi slavi di vocali labiali romane e romanze, greche e germaniche. In: *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*, Berlin, 30–60.
- Bartoli, M. G. (1906): *Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der apennino-balkanischen Romania*. II. *Glossare und Texte – Grammatik und Lexikon*. Wien.
- Bartoš, F. (1906): *Dialektický slovník moravský*. Praha.
- Basaj, M. – Siatkowski, J. (2006): *Bohemizmy w języku polskim*. *Słownik*. Warszawa.
- Bauer, W. (1958): *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*. Berlin.
- BDial: *Bälgarska dialektologija*. Sofija 1962–.
- Bednaříková, J. – Homola, A. – Měřínský, Z. (2006): *Stěhování národů a východ Evropy*. *Byzanc, Slované, Arabové*. Praha.
- Belardi, W. (1985): *Lat. mensa, got. mes*. In: *Studi linguistici e filologici per Carlo Alberto Mastrelli*. Pisa, 65–76.
- BER: *Bälgarski etimologičen rečnik*. Sofija 1962–.
- Beranová, M. (2005): *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku*. Praha.
- Beranová, M. – Lutovský M. (2009): *Slované v Čechách*. *Archeologie* 6. –12. století. Praha.
- Berneker, E. (1908–1914): *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. 1–2. Heidelberg.
- Bezljaj, F. (1964): Nemške izposojenke v slovenščini. *Dopisnik* III/10, 5. (Citováno podle reprintu in Bezljaj, F.: *Zbrani jezikoslovni spisi II*. Ed. M. Furlan. Ljubljana 2003, 788–791.)
- Bezljaj, F. (1976–2007): *Etimološki slovar slovenskega jezika*. 1–5. Ljubljana.
- Bidwell, C. E. (1961): The Chronology of Certain Sound Changes in Common Slavic as Evidenced by Loans from Vulgar Latin. *Word* 17, 105–127.
- Bielfeldt, H. H. (1980): Beiträge zur sorbischen Etymologie. *Zeitschrift für Slawistik* 25, 531–554.
- Birkenmeyer, J. (1936): *Kmieć i starosta*. *Język polski* 21, 174–176.
- Birnbaum, H. (1985): Some Problems with the Etymology and the Semantics of Slavic Žid 'Jew'. *Slavica Hierosolymitana* 7, 1–11.
- Blanár, V. (1977): Lexikálne prevzatia v starej slovenčine. *Jazykovedné štúdie* XIV, 167–186.

- Boček, V. (2008a): K staročeským názvům pro *Anthriscus cerefolium*. In: *Varia Slavica. Sborník příspěvků k 80. narozeninám Radoslava Večerky*. Ed. I. Janyšková, H. Karlíková. Praha, 65–70.
- Boček, V. (2008b): Recenze Holzera 2007. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 56, 268–271.
- Boček, V. (2008c): K otázce nejstarších románských výpůjček ve slovanských jazycích. In: *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV)* 11. Ed. E. Graf, N. Thielemann, R. Zimny. München, 1–7.
- Boček, V. (2009a): Hláskové substitute v nejstarších romanismech ve slovanských jazycích. In: *Studia etymologica Brunensia* 6. Ed. I. Janyšková, H. Karlíková. Praha, 59–65.
- Boček, V. (2010a): K etymologii slovanského *mъša. *Slavia* 79 (v tisku).
- Boček, V. (2010b): Etymologie praslovanských slov pro 'lázeň': poznámky k etymologickému zkoumání synonym. In: „Sborník z konference M*OST: Österreichische Studierendentagung für junge SlawistInnen, Salzburg 2009“ (v tisku).
- Boerio, G. (1856/1993): *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia 1856, přetisk Giunti – Firenze 1993.
- Boháč, A. (1908a) : Slabika ri- v slov. rimъ, križъ. *Listy filologické* 35, 223–226.
- Boháč, A. (1908b): Vliv románštiny na slovanskou terminologii církevní. *Listy filologické* 35, 369–374, 432–444.
- Bonfante, G. (1987): L'origine des langues romanes. In: *Scritti scelti di Giuliano Bonfante. II. Latino e romanzo*. Alessandria – Torino, 367–379.
- Boryś, W. – Popowska-Taborska, H. (1996): *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*. Warszawa.
- Boryś, W. (2005): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Brandt, R. (1889): Dopolnitel'nyja zaměčanija k razboru etimologičeskago slovarja Miklošiča. *Russkij filologičeskij vestnik* 22, 245–261.
- Brandt, R. (1891): Dopolnitel'nyja zaměčanija k razboru etimologičeskago slovarja Miklošiča. *Russkij filologičeskij vestnik* 25, 213–247.
- Brink, B. ten (1879): *Dauer und Klang: Ein Beitrag zur Geschichte der Vocalquantität im altfranzösischen*. Strassburg.
- Brückner, A. (1913): Über Etymologien und Etymologisieren. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 45, 24–51.
- Brückner, A. (1927): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Brückner, A. (1929): Die germanischen Elemente im Gemeinslavischen. *Archiv für slavische Philologie* 42, 125–146.
- Brückner, A. (1960): *Dzieje języka polskiego*. Wrocław – Kraków.
- Bulyka, A. M. (1972): *Daŭnija zapazyčanni belaruskaj movy*. Minsk.
- Cadorini, G. (1996): Některé otázky romanistiky, na jejichž řešení se mohou účinně podílet slavisté. *Va-ria V. Materiály z V. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 29. 11. – 1. 12. 1995)*. Ed. M. Nábělková. Bratislava, 41–46.
- Cadorini, G. (1998). Slavo-Romance diachronic research themes in Friuli. In: *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV)* 1. Ed. M. Giger, B. Wiemer. München, 77–82.
- Cibulka, J. (1958): *Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě*. Praha.
- Coseriu, E. (1978): Das sogenannte „Vulgärlatein“ und die ersten Differenzierungen in der Romania. In: *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*. Ed. R. Kontzi. Darmstadt, 257–291.
- Cravens, T. D. (1991): Phonology, phonetics, and orthography in Late Latin and Romance: the evidence for early intervocalic sonorization. In: *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. Ed. R. Wright. London, 52–68.

- Cvetko-Orešnik, V. (1998): *K metodologiji preučevanja baltoslovansko-indoiranskih jezikovnih odnosov*. Ljubljana.
- Čižmarová, L. (1986): *Báň, baňka, baňa. Naše řeč* 69, 219–222.
- ČJA: *Český jazykový atlas*. 1–5. Praha 1993–2005.
- Dal', V. (1903–1909): *Tolkovyj slovar' živogo velikorusskago jazyka*. 1–4. S.-Peterburg.
- Dardel, R. de (1996): *Gemeinromanisch – Protoromanisch / Roman commun – protoroman*. In: *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. II, 1. Latein und Romanisch. Historisch-vergleichende Grammatik der romanischen Sprachen. Le latin et le roman. Grammaire historico-comparative des langues romanes. Tübingen, 90–100.
- DCLC: Corominas, J. (1954): *Diccionario crítico de la lengua castellana*. 1–4, Bern.
- DEC: Coromines, J. – Gulsoy, J. – Cahner, M. (1995–2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. 1–10. Barcelona.
- DEI: Battisti, C. – Alessio, G. (1950–1957): *Dizionario etimologico italiano*. 1–5, Firenze.
- DEP: Machado, J. P. (1995): *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. 1–5. Lisboa.
- DER: Cioranescu, A. (1958–1966): *Diccionario Etimológico Rumano*. San Cristóbal de La Laguna (Tenerife).
- DES: Wagner, M. L. (1960–1964): *Dizionario etimologico sardo*. 1–3, Heidelberg.
- DESF: *Dizionario etimologico storico friulano*. 1. (A–Ca), Udine 1984, 2. (Ce–Ezzitâ), Udine 1987.
- Desnickaja, A. V. (1978): *O rannich balkano-vostočnoslavjanskich leksičeskich svjazjach. Voprosy jazykoznanija*, č. 2, 42–51.
- Desnickaja, A. V. (1983): *K voprosu o ranneistoričeskich jazykovych svjazjach vostočnych slavjan s balkanskim lingvističeskim arealom. Slavjanskoje jazykoznanije* 9, 76–95.
- Desnickaja, A. V. (1987): *K izučeniju latinskich elementov v leksike balkanskich jazykov*. In: *Romano-Balcanica. Voprosy adaptacii latinskogo jazykovogo elementa v balkanskom areale*. Ed. A. V. Desnickaja. Leningrad, 3–36.
- Diels, P. (1914): *Zum Schicksal der Halbvokale im Slowakischen. Archiv für slavische Philologie* 35, 324–328.
- Diels, P. (1963): *Altkirchenslavische Grammatik. Mit einer Auswahl von Texten und einem Wörterbuch*. Heidelberg.
- Dobrodomov, I. G. (1997): *Ešče raz: kurjane svedomi k̆meti „Slova o polku Igoreve“*. *Voprosy jazykoznanija*, č. 3, 53–62.
- DRM: *Dikcionar ruso-moldovenesc*. Moskva 1954.
- DŘ: Němec, I – Horálek, J. a kol. (1986): *Dědictví řeči*. Praha.
- Du Cange, C. (1954): *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. 1–10. Graz.
- Duridanov, I. (1987): *Die Romanismen im Wortschatz des Bulgarischen. Die slawischen Sprachen* 13, 5–14.
- Dvorník, F. (1964): *Byzantium, Rome, the Franks, and the Christianization of the Southern Slavs*. In: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*. Hrsg. von Manfred Hellmann u. a., Köln – Graz, 85–125.
- EDUL: Rudnyč'kyj, J. B.: *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language*. Winnipeg 1962–.
- Eichenhofer, W. (1999): *Historische Lautlehre des Bündnerromanischen*. Tübingen – Basel.
- E–M: Ernout, A. – Meillet, A. (1959): *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris.
- Enrietti, M. (1976): *Slavi bljudo e misa 'piatto, scodella'*. In: *Scritti in onore di Giuliano Bonfante*. 1. Brescia, 225–236.
- Enrietti, M. (1977–1979): *Ancora sullo slavo misa. Ricerche slavistiche* 24–26, 5–10.
- Erben, K. J. (1868): *Mistra Jana Husi sebrané spisy české*. III. Praha.
- ESBr: *Etymalahičny sloŭnik belaruskaj movy*. Minsk 1978–.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Praha 1989–.
- ESUkr: *Etymolohičnyj slovnyk ukrajins'koji movy*. Kyjiv 1982–.

- EWD: Kramer, J. (Hrsg.): *Etymologisches Wörterbuch des Dolomitenladinischen*. 1–8. Hamburg 1988–1998.
- Ferkl, F. (1958): *Třešně, višně a sladkovišně*. Praha.
- FEW: Wartburg, W. von (1922–2002): *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. 1–25. Bonn – Leipzig – Paris – Basel.
- FRB: *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*. I–VI, VIII. Praha 1873–1937.
- Frinta, A. (1918): *Náboženské názvosloví československé*. Praha.
- Frinta, A. (1954): *Bohemismy a paleoslovenismy v lužickosrbské terminologii křesťanské a jejich dějepisný význam*. Praha.
- Frisk, H. (1960–1970): *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. I–II. Heidelberg.
- Gamillscheg, E. (1969): *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache*. Heidelberg.
- Gb: Gebauer, J. (1903–1916): *Slovník staročeský*. 1–2. Praha.
- Gebauer, J. (1894–1929): *Historická mluvnice jazyka českého*. 1–4. Praha.
- Georges, K. E. (1913–1918): *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. 1–2. Leipzig.
- Georgiev, V. (1958): *Vāprosi na bālgarskata etimologija*. Sofija.
- Gerov, N. (1895–1904): *Rečnik na bālgarskij jazyk*. 1–5. Plovdiv.
- Gołąb, Z. (1992): *The origins of the Slavs. A Linguist's View*. Columbus.
- Görner, F. (1965): *Etymologische Beobachtungen*. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 32, 330–336.
- Greenberg, M. L. (2000): *A Historical Phonology of the Slovene Language*. Heidelberg.
- Gsell, O. (1996): *Chronologie frühromanischer Sprachwandel / Chronologie des changements pré-littéraires*. In: *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. II, 1. Tübingen, 557–583.
- Guerreau-Jalabert, A. (2002): *Příbuzenství*. In: *Encyklopedie středověku*. Ed. J. Le Goff, J. Schmitt. Praha, 540–551.
- Gusmani, R. (1976): *Paleoslovenica*. In: *Scritti in onore di Giuliano Bonfante*. 1. Brescia, 351–360.
- Habovštiak, A. (1988): *Slovná zásoba slovenčiny s osobitným zreteľom na balkánske jazyky*. In: *Československá slavistika 1988. Lingvistika, historie*. Red. J. Petr. Praha, 25–33.
- Habovštiak, A. (1993): *Najstaršie lexikálne prevzatia neslovenskej proveniencie*. In: *Habovštiak, A.: Zo slovensko-slovanských lexikálnych vzťahov (so zreteľom na lingvistickú geografiu)*. Bratislava, 104–115.
- Habovštiak, A. (1996): *Stará křesťanská terminológia z lingvisticko-geografického aspektu*. *Slavia* 65, 20–22.
- Hall, R. A. (1978): *The Reconstruction of Proto-Romance*. In: *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*. Ed. R. Kontzi. Darmstadt, 216–244.
- Hamm, J. (1942): *Über den gotischen Einfluß auf die altkirchenslavische Bibelübersetzung*. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 67, 112–128.
- Hamp, E. P. (1963): *Urslavisch čeršja*. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 31, 298–300.
- Hauptová, Z. (1972): *Zwei karpatische Bergbautermini*. *Les Études balkaniques tchécoslovaques* 4. Ed. J. Smrčková, Z. Kufnerová, J. Sedláček. Praha, 103–111.
- Havlová, E. (2004): *Přejaté názvy nádob ve staroslověněštině*. *Rocznik Slawistyczny* 54, 103–110.
- Havránek, B. (1936): *Vývoj spisovného jazyka českého*. Praha. (Československá vlastivěda, řada II. Spisovný jazyk český.)
- Havránek, B. (1963): *Vlivy spisovné češtiny na jiné jazyky slovanské v době feudalismu*. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha, 291–304.
- HdR: *Handwörterbuch des Rätoromanischen*. I (A–M), II (N–Z), III (Indizes). Zürich 1994.

- Herman, J. (1991): Spoken and written Latin in the last centuries of the Roman Empire. A contribution to the linguistic history of the western provinces. In: *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. Ed. R. Wright. London, 29–43.
- HEW: Schuster-Sewc, H. (1978–1989): *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*. Bautzen.
- Hill, P. (1987): Romanismen in den Dialekten von Ägäisch-Mazedonien. *Die slawischen Sprachen* 11, 45–62.
- H-K: Holub, J. – Kopečný, F. (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- H-L: Holub, J. – Lyer, S. (1967): *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha.
- Holthausen, F. (1963): *Altenglisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- Holzer, G. (1995): Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr. und ihr Zerfall. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 41, 55–89.
- Holzer, G. (1997): Zum gemeinslavischen Dialektkontinuum. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 43, 87–102.
- Holzer, G. (2001): Slavisch-deutsche Lautgeschichte im österreichischen Kontaktbereich. *Onoma* 36, 91–110.
- Holzer, G. (2006): Methodologische Überlegungen zur Auswertung der slavisch-baltischen und slavisch finnischen Lehnbeziehungen für die slavische Siedlungs- und Lautgeschichte. In: *Slavicization of the Russian North. mechanics and Chronology (Conference at Lammi, 22nd–25th September 2005)*. Ed. J. Nuorluoto. Helsinki, 128–139. (*Slavica Helsingiensia*. 27.)
- Holzer, G. (2007): *Historische Grammatik des Kroatischen. Einleitung und Lautgeschichte der Standardsprache*. Frankfurt am Main etc. (Schriften über Sprachen und Texte. 9.)
- Holzer, G. (2008): Zur Auswertung von Toponymen antiken Ursprungs für die kroatische Lautgeschichte. In: Holzer, G.: *Namenkundliche Aufsätze*. Wien. (Innsbrucker Beiträge zur Onomastik. 4.)
- Holzer, G. (v tisku): Zur Akzentuierung romanisch vermittelter Gräzismen im Kroatischen, im Sammelband der Beiträge zum Fourth International Workshop on Balto-Slavic Accentology in Scheibbs, 2.-4. Juli 2008, herauszugeben von Elena Stadnik-Holzer.
- Hora, K. (1999): *Makedonsko-český slovník s makedonskou gramatikou*. Praha.
- Horálek, K. (1948): K otázce lexikálních bohemismů v staroslověnských památkách. In: *Slovanské studie. Sbíрка statí věnovaných prelátu univ. prof. dr. Josefu Vajsovi k uctění jeho životního díla*. Ed. J. Kurz, M. Murko, J. Vašica. Praha.
- Hrinčenko, B. (1907–1909): *Slovar' ukrajins'koji movy*. 1–4. Kyjiv.
- HSBr: *Historyčny slovník belaruskaj movy*. Minsk 1982–.
- HsR: *Hornjoserbsko-ruski słownik*. Moskva 1974.
- HSSLk: *Historický slovník slovenského jazyka*. Bratislava 1991–2008.
- Hujer, O. (1908): Příspěvky grammatické a etymologické. *Listy filologické* 35, 214–222.
- Hujer, O. (1913): Skupina kt ve slovanštině. *Časopis pro moderní filologii* 3, 356–360.
- Chantraine, P. (1968–1980): *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. 1–4. Paris.
- Chelimskij, E. A. (1988): Vengerskij jazyk kak istočnik dlja praslavjanskoj rekonstrukcii i rekonstrukcii slavjanskogo jazyka Pannonii. *Slavjanskoje jazykoznanije* 10, 347–368.
- Isačenko, A. V. (1948): *Začiatky vzdelenosti vo Veľkomoravskej ríši. Príspevok k dejinám západoslávanského písomníctva predcyrilometodejského*. Turčiansky Sv. Martin.
- Jagić, V. (1883): *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus*. Berlin.
- Jagić, V. (1896): Recenze Karszniewiczze 1895. *Archiv für slavische Philologie* 18, 308–309.
- Jakubaš, F. (1954): *Hornjoserbsko-němski słownik. Obersorbisch-deutsches Wörterbuch*. Budyšin.

- Janko, J. (1930–1931): Neue Beiträge zur Frage der germanisch-slavischen Wort- und Sachentlehnungen. *Slavia* 9, 342–353.
- Janko, J. (1948): Zas jednou o českých výrazech *mnich, biskup a papež*. In: *Slovanské studie. Sběrka statí, věnovaných univ. prof. dr. Josefu Vajsovi k uctění jeho životního díla*. Praha, 182–188.
- Janson, T. (1991): Language change and metalinguistic change: Latin to Romance and other cases. In: *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. Ed. R. Wright. London, 19–28.
- Jg: Jungmann, J. (1835–1839): *Slownjk česko-německý*. 1–5. Praha.
- Jireček, C. (1902): *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* I. Wien.
- Jireček, C. (1910): Recenze: Romansky, S.: Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen. Fünfzehnter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig. Leipzig 1909, 89–134. *Archiv für slavische Philologie* 31, 448–452.
- Jóhannesson, A. (1956): *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. Bern.
- Jud, J. (1919/1973): Zur Geschichte der bündnerromanischen Kirchensprache. In: *Romanische Sprachgeschichte und Sprachgeographie*. Ausgewählte Aufsätze. Hrsg. von K. Huber und G. Ineichen. Zürich 1973, 161–211. (Přetisk z: 49. Jahresbericht der Historisch-Antiquarischen Gesellschaft von Graubünden, Chur 1919, 1–56.)
- Kálal, M. – Kálal, K. (1923): *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*. Banská Bystrica.
- Karłowicz, J. (1900–1911): *Słownik gwar polskich*. 1–6. Kraków.
- Karpluk, M. (2001): *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*. Kraków.
- Karszniewicz, A. (1895): Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes *kmet*. Zagreb.
- Kiparsky, V. (1934): *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Helsinki.
- Klich, E. (1927): *Polska terminologia chrześcijańska*. Poznań.
- Kluge, F. (1963): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin.
- Knežević, A. (1962): *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*. Meisenheim am Glan.
- Kniezsa, I. (1955): *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. 1–2. Budapest.
- Köbler, G. (1993): *Wörterbuch des Althochdeutschen Sprachschatzes*. Paderborn – München – Wien – Zürich.
- Kontzi, R. ed. (1978): *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*. Darmstadt.
- Korš, F. E. (1908): O nekotorych slavjanskich slovac inojazyčnogo proischoždenija. In: *Sbornik statej po slavjanovedeniju, posvjaščennyh prof. m. S. Drinovu jeho učenicami i počitateljami*. Char'kov, 53–62.
- Körting, G. (1907): *Lateinisch-romanisches Wörterbuch (etymologisches Wörterbuch der romanischen Hauptsprachen)*. Paderborn.
- Kortlandt, F. (2006): On the relative chronology of Slavic accentual developments. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 52, 25–41. (Online: <http://www.kortlandt.nl/publications/art233e.pdf>)
- Krahwinkler, H. (1992): *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*. Wien – Köln – Weimar.
- Kramer, J. (1977): *Historische Grammatik des Dolomitenladinischen. Lautlehre*. Gerbrunn bei Würzburg.
- Kriegel, M. (2002): Židé. In: *Encyklopedie středověku*. Eds. J. Le Goff, J. Schmitt. Praha, 898–910.
- Kronsteiner, O. (1982): Salzburg und die Slawen. Mythen und Tatsachen über die Entstehung der ältesten slawischen Schriftsprache. *Die slawischen Sprachen* 2, 27–51.
- Kronsteiner, O. (1983): „Alpenromanisch“ aus slawistischer Sicht. *Die slawischen Sprachen* 3, 27–48.
- Kronsteiner, O. (1986): Method und die alten slawischen Kirchensprachen. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 126, 255–272.

- Kronsteiner, O. (1987): Das romanische Erbe in den slawischen Sprachen auf dem Territorium des Imperium Romanum. *Die slawischen Sprachen* 12, 35–73.
- Kul'bakin, Š. (1928): *Mluvnice jazyka staroslověnského*. Přel. B. Havránek. Praha.
- Lamprecht, A. (1987): *Praslovanština*. Brno.
- Lausberg, H. (1967–1969): *Romanische Sprachwissenschaft*. I. Einleitung und Vokalismus. Berlin 1969, II. Konsonantismus. Berlin 1967.
- LČS: Pražák, J. M. – Novotný, F. – Sedláček, J. (1955): *Latinsko-český slovník*. 1–2. Praha.
- Lehmann, W. P. (1986): *A Gothic Etymological Dictionary*. Leiden.
- Lehr-Splawiński, T. (1929): Les emprunts latins en slave commun. *EOS = Commentarii Societatis Philologicae Polonorum* 32, 705–710.
- Lehr-Splawiński, T. (1955): Próba datowania tzw. II palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych w języku prasłowiańskim. *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 1, 375–383.
- LEI: *Lessico etimologico italiano*. 1–9. Wiesbaden 1984–2006.
- Leumann, M. (1963): *Lateinische Laut- und Formenlehre*. München.
- LSJ: Liddell, H. G. – Scott, R. – Jones, H. S. (1953): *A Greek-English Lexicon*. Oxford.
- Liukkonen, K. (1987): *Vostočnoslavjanskije otglagol'nyje suščestvitel'nyje na -m-*. 1. *Suščestvitel'nyje na *-mъ/*-ma/*-mo*. Helsinki.
- LK: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 1–3. Praha 2007.
- Lloyd, P. M. (1991): On the names of languages (and other things). In: *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. Ed. R. Wright. London, 9–18.
- LM: *Lexikon des Mittelalters*. 1–9. München – Zürich 1980–1998.
- Loewe, R. (1906): Altgermanische Elemente der Balkansprachen. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 39, 265–334.
- L'vov, A. S. (1966): *Očerki po leksike pamjatnikov staroslavjanskoj pis'mennosti*. Moskva.
- L'vov, A. S. (1977): Staroslavjanskije *sobota/sobota* i *nedělja*. In: *Slovansko jezikoslovje. Nahtigalov zbornik. Prispevki z mednarodnega simpozija v Ljubljani 30. junija – 2. julija 1977*. Ljubljana, 183–199.
- Macek, J. (1988–1991): K sémantice středověkého domu a jeho vnitřního členění. *Husitský tábor* 10, 47–65.
- Machek, V. (1953): Quelques mots slavo-germaniques. *Slavia* 21, 252–286.
- Machek, V. (1954a): Quelques mots slavo-germaniques. *Slavia* 22, 351–360.
- Machek, V. (1954b): *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha.
- Machek, V. (1957a): *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha.
- Machek, V. (1957b): Slavjanskaja *kletь* i jeje nazvanije. *Voprosy jazykoznanija* 6, č. 1, 98–106.
- Machek, V. (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- Maksimovič, K. A. (2005): Regionalnyje leksičeskije archaizmy v moravskich knižno-slavjanskich pamjatnikach IX v. *Ruskij jazyk v naučnom osveščennii* 9, č. 1, 116–162.
- Mańecky, M. (1934–1936): *Dwie gwary macedońskie*. 1–2. Kraków.
- Mańczak, W. (1975): Etimologija besede *kumъ*. *Slavistična revija* 23, 59–66.
- Mańczak, W. (1977): *Słowiańska fonetyka historyczna i frekwencja*. Kraków.
- Mareš, F. V. (1961/2000): Drevneslavjanskij literaturnyj jazyk v Velikomoravskom gosudarstve. *Voprosy jazykoznanija* 10, 1961, č. 2, 12–23. Citován český překlad: Staroslovanský spisovný jazyk ve Velkomoravském státě. In: Mareš, F. V.: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha 2000, 46–60.
- Mareš, F. V. (1962): České prvky v polabské slovní zásobě. *Slavia* 31, 513–523.
- Mareš, F. V. (1976/2000): Die Metalle bei den alten Slaven im Lichte des Wortschatzes. *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der ÖAW* 113/11, 1976, 247–256. Citován český překlad: Kovy u starých Slovanů. In: Mareš, F. V.: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha 2000, 583–589.

- Mareš, F. V. (1977): Die Metalle bei den alten Slaven im Lichte des Wortschatzes. *Rocznik Slawistyczny* 38, 31–33.
- Mareš, F. V. (1999): *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*. Frankfurt am Main etc.
- Marguliés, A. (1927): *Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis*. Heidelberg.
- Marguliés, A. (1929): Vermeintliche Gräzismen. *Archiv für slavische Philologie* 42, 123–125.
- Martynov, V. V. (1962): Iz slavjanskich etimologij. *Etimologičeskije issledovanija po russkomu jazyku* 2, 44–57.
- Martynov, V. V. (1963): *Slavjano-germanskoje leksičeskoje vzaimodejstvije drevnejšej pory*. Minsk.
- Matasović, R. (2007): On the accentuation of the Earliest Latin and Romance Loanwords in Slavic. In: *Tones and Theories. Proceedings of the International Workshop on Balto-Slavic Accentology*. Ed. M. Kapović, R. Matasović. Zagreb, 105–120.
- Matl, J. (1968): Das romanische Element am Balkan mit besonderer Berücksichtigung der italoromanischen Kulturausstrahlung. In: *Das romanische Element am Balkan. III. Grazer Balkanologen-Tagung 1968*. München, 33–52.
- Matuszewski, J. (1978): *Słowiański tydzień. Geneza, struktura i nomenklatura*. Łódź.
- Matzenauer, A. (1870): *Cizí slova ve slovanských řečech*. Brno.
- Matzenauer, A. (1881): Příspěvky ke slovanskému jazykozpytu. *Listy filologické* 8, 161–208.
- Mayer, A. (1927): *Die deutschen Lehnwörter im Tschechischen*. Reichenberg.
- Mayer, A. (1929–1930): Pabirci iz povijesti jezika. *Nastavni vjesnik* 37, 1929, 257–266, 346–351 a 38, 1930, 139–147.
- Mažiulis, V. (1988–1997): *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. 1–4. Vilnius.
- M–B: Mladenov, S. – Balan, A. (1927–1951): *Bălgarski tălkoven rečnik s ogleđ kăm narodnite govori*. Sofija.
- Meier, H. (1996): Lateinisch vs. Romanisch / Le latin et le roman. In: *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. II, 1. Latein und Romanisch. Historisch-vergleichende Grammatik der romanischen Sprachen. Le latin et le roman. Grammaire historico-comparative des langues romanes. Tübingen, 62–72.
- Meillet, A. (1895): Étymologies. *Indogermanische Forschungen* 5, 328–334.
- Meillet, A. (1900): Letto-slavica. *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* 11, 173–186.
- Meillet, A. (1902–1905): *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*. 1–2. Paris.
- Meillet, A. (1929a): Recenze Stendera-Petersena 1927. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 29, 210–211.
- Meillet, A. (1929b): Recenze Kliča 1927. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 29, 223–224.
- Melich, J. (1908): Die Namen der Wochentage im Slavischen. *Zbornik u Slavu Vatroslava Jagića*. Berlin, 212–217.
- Melich, J. (1910): Die Herkunft der slavischen Lehnwörter der ungarischen Sprache. *Archiv für slavische Philologie* 32, 92–116.
- Melioranskij, P. M. (1905): Zaimstvovannye vostočnye slova v russkoj pis'mennosti domongol'skogo vremeni. *Izvestija otdelenija russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii nauk* 10, 121–122.
- Meriggi, B. (1969): Kumū-kūmotrū. In: *Studi linguistiche in onore di Vittore Pisani* 2. Brescia, 667–681.
- Meringer, R. (1904): Wörter und Sachen. *Indogermanische Forschungen* 16, 101–196.
- Meringer, R. (1905–1906): Wörter und Sachen. *Indogermanische Forschungen* 18, 204–296.
- Měřínský, Z. (2002): *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I*. Praha.
- MEW: Miklosich, F. (1886): *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien.
- Meyer, G. (1894): Zur Geschichte des Wortes Samstag. *Indogermanische Forschungen* 4, 326–333.

- Michálek, E. (1965): K původu slov *koleda* a *kalendář*. *Naše řeč* 48, 308.
- Mikkola, J. J. (1908): Vergleichende slavische Grammatik Vondráka. *Rocznik Slawistyczny* 1, 3–19. [recenze Vondráka 1906]
- Miklosich, F. (1867): *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*. Wien.
- Miklosich, F. (1876): *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen*. Wien.
- Milewski, T. (1966): Recenze Martynova 1963. *Rocznik Slawistyczny* 26, 124–135.
- Mirčev, K. (1955): *Istoričeska gramatika na bǎlgarskija ezik*. Sofija.
- Mladenov, S. (1909): Starite germanski elementi v slavjanskite ezici. *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina* 25, Sofija.
- Mladenov, S. (1941): *Etimologičeski i pravopisen rečnik na bǎlgarskija knižoven ezik*. Sofija.
- Mladenov, S. (1951): *Bǎlgarski tǎlkoven rečnik*. Sofija.
- Mladenova, O. (1998): *Grapes and Wine in the Balkans. An Ethno-Linguistic Study*. Wiesbaden.
- MLP: Miklosich, F. (1862–1865): *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae.
- MMFH: *Magnae Moraviae fontes historici*. I–IV. Brno 1966–1971.
- Morachovskaja, O. N. (1977): Suščestvitel'nyje, odnokornevyje so slovom *izba*, v russkom jazyke. In: *Dialektologičeskie issledovanija po russkomu jazyku*. Moskva, 208–226.
- Morawski, J. (1930): Polono-Romanica. Etymologie romańsko-polskie. II. *Slavia Occidentalis* 9, 506–520.
- Moszyński, K. (1953): Uwagi do 2. zeszytu «Słownika etymologicznego języka polskiego» Fr. Ślawnickiego. *Język polski* 33, 345–367.
- Moszyński, K. (1957a): Uwagi do 5. zeszytu «Słownika etymologicznego języka polskiego» Fr. Ślawnickiego. *Język polski* 37, 292–299.
- Moszyński, K. (1957b): *Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego*. Wrocław.
- Moszyński, L. (1997): Przed chrystianizacją polski (narodziny słowiańskiej terminologii chrześcijańskiej i najstarszy przekład biblii). *Slavia Occidentalis* 54, 45–47.
- Moutsos, D. (1983): Latin *casula* and Balkan *κατσοῦλα*. *Zeitschrift für Balkanologie* 19, 48–65.
- MStčS: Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K. (1978): *Malý staročeský slovník*. Praha.
- Muka, E. (1926–1928): *Slovník dolnosěrbskeje řečy a jeje narěcow*. 1–3. Peterburg 1911, přetisk Praha 1926–1928.
- Muljačić, Ž. (1987): Das altromanische Erbe in Dalmatien. *Die slawischen Sprachen* 11, 1987, 89–98.
- Muljačić, Ž. (2000a): Die slavisch-romanische Symbiose in Dalmatien in struktureller Sicht. In: Muljačić, Ž.: *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*. Köln – Weimar – Wien, 155–172.
- Muljačić, Ž. (2000b): Wieviele dalmato-romanische Sprachen gab es im Mittelalter? In: Muljačić, Ž.: *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*. Köln – Weimar – Wien, 363–374.
- Muljačić, Ž. (2000c): Die Stellung des „Dalmatischen“ in der Romania und sein Verhältnis zu einem zonalen und zu zwei subkontinentalen Sprachbündeln. In: Muljačić, Ž.: *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*. Köln – Weimar – Wien, 375–383.
- Murko, M. (1906): Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslaven III. *Mitteilungen des Anthropologischen Gessellschaft in Wien* 36, 92–129.
- Murko, M. (1913): Die Schröpfköpfe bei den Slaven. *Slav. bańa, bańika*, lat. *balnea*. *Wörter und Sachen* 5, 1–42.
- Musić, S. (1972): *Romanizmi u severo-zapadnoj Boky Kotorskoj*. Beograd.
- Němec, I. (1984): Nejstarší české kovářské termíny. *Listy filologické* 107, 167–172.
- Němec, I. (1993): Čeština jako nositel národní svébytnosti a nadnárodních hodnot. *Slavia* 62, 10–17.

- Nestor, I. (1963): La pénétration des slaves dans la péninsule balkanique et la Grèce continentale. Considérations sur les recherches historiques et archéologique. *Revue des Études Sud-Est Européennes* 1, 41–67.
- Newerkla, S. M. (2004): *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Frankfurt am Main etc. (Schriften über Sprachen und Texte. 7.)
- Ničev, A. (1980): Dvajset i edna etimologij. *Ezik i literatura* 35, č. 2.
- Niederle, L. (1913): *Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní. Život starých Slovanů. Dílu I. Svazek 2*. Praha.
- Niermeyer, J. F. (1976): *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden.
- Novotný, A. (1956): *Biblický slovník*. 1–2. Praha.
- NP: Pirona, G. A. – Carletti, E. – Corgnalli, G. B. (1983): *Il nuovo Pirona. Vocabulario friulano*. Udine.
- NREt: *Novoje v russkoj etimologii I*. Moskva 2003.
- Olesch, R. (1977): Die christliche Terminologie im Dravänapolabischen. (Nach Quellen des 17. und 18. Jahrhunderts). *Zeitschrift für Slavische Philologie* 39, 10–31.
- Ondruš, Š. (1971): Význam a pôvod slov *baň* – *baňa*. *Slovenská reč* 36, 12–19.
- Ondruš, Š. (1973): Je slovo *doska* grécko-latinského pôvodu? *Slovenská reč* 38, 76–83.
- Ondruš, Š. (1977): Praslovanské dedičstvo v slovnej zásobe starej Slovenčiny. *Jazykovedné štúdie* 14, 132–148.
- Ondruš, Š. (2002): *Odtajnené trezory slov II*. Martin.
- Orel, V. (2003): *A Handbook of Germanic Etymology*. Leiden – Boston.
- Orel, V. (2007): *Russian Etymological Dictionary*. 1–2. Canada.
- Oštir, K. (1923): Illyro-thrakisches. *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju* 1, 78–137.
- Oštir, K. (1924a): Vorindogermanische (= alarodische) Zahlwörter auf dem Balkan. *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju* 2, 263–324.
- Oštir, K. (1924b): *Danuvius-Asamus-Naissus*. *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju* 2, 348–379.
- Otrębski, J. (1948): O pochodzeniu wyrazu *kmieć*. *Slavia antiqua* 1, 563–567.
- Paliga, S. (1988): Slovansko **srto* – izzivalen problem? *Slavistična revija* 36, 349–358.
- Paliga, S. (2006): *Influente romane și preromane în limbile slave de sud*. București.
- Pättruț, I. (1972): Pierwsze kontakty językowe słowiańsko-romańsko-greckie a okres trwania języka prasłowiańskiego. *Rocznik Slawistyczny* 33, 7–19.
- Pauliny, E. (1964): *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy*. Bratislava.
- Pax, E. (1949): Zur Deutung des Wortes *missa* ‚Messe‘. *Die Sprache. Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 1 (Festschrift für Prof. W. Havers), 87–100.
- Petrov-Slodnjak, M. (1987): Zu einigen Romanismen im Slowenischen. *Die slawischen Sprachen* 13, 75–84.
- Pfister, M. (1980): *Einführung in die romanische Etymologie*. Darmstadt.
- Pfuhl, K. B. (1866): *Lausitzisch Wendisches Wörterbuch*. Budissin.
- Pičhadze, A. A. (1993): O rannich slavjanskich zaimstvovanijach iz latyni. In: *Principy sostavlenija etimologičeskich i istoričeskich slovaraj raznyh semej*. Moskva, 44–46.
- Pintar, L. (1909): *Корнопръ*. *Archiv für slavische Philologie* 30, 310–312.
- Pleiner, R. (1958): *Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích. Vývoj přímé výroby železa z rud od doby halštatské do 12. věku*. Praha.
- Pleteršnik, M. (2006): *Slovensko-nemški slovar*. 1–2. Ed. M. Furlan. Ljubljana.
- Podborský, V. (1999): *Dějiny pravěku a rané doby dějinné*. Brno 1999.
- Polák, V. (1947): Zo štúdií o slovenskom slovníku etymologickom. I. *Baňa* a príbuzné slová. *Slovenská reč* 13, 44–51.
- Popović, I. (1960): *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Wiesbaden.

- Popowska-Taborska, H. (1981): Kaszubszczyzna jako sfera oddziaływań pozostałego polskiego obszaru językowego. *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 20, 11–19.
- Pražák, V. (1965): K problematice vzniku jizby a síně v čs. obydlí a jejich vztahů k staroslovanskému a franskému domu. *Český lid* 52, 267–275.
- Preobraženskij, A. G. (1958): *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. 1–3. Moskva.
- P-S: Polański, K. – Sehnert, J. A. (1967): *Polabian-English Dictionary*. The Hague – Paris.
- Pulgram, E. (1979): The Accent in Spoken Latin (Proto-Romance). In: *Festschrift Kurt Baldinger zum 60. Geburtstag 17. November 1979*. I. Ed. M. Höfler, H. Vernay, L. Wolf. Tübingen, 139–144.
- Pușcariu, S. (1905): *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen*. Heidelberg.
- PWb: *Pomoranicches Wörterbuch*. 1. F. Lorentz, Berlin 1958, 2–5 F. Hinze, Berlin 1970–1983.
- Ramovš, F. (1922): Drobnosti iz slovenske gramatike. *Slavia* 1, 27–37.
- Ramovš, F. (1926–1927): O prvotnih južsl. substitucijah za balk.-lat. k, g pred e, i. *Južnoslovenski filolog* 6, 153–165.
- Ramovš, F. (1936): *Kratka zgodovina slovenskega jezika*. Ljubljana. (Reprint: Ljubljana 1995.)
- RBE: *Rečnik na bälgarski ezik*. Sofija 1977–.
- RBKE: *Rečnik na sävremennija bälgarski knižoven ezik*. 1–3. Sofija 1954–1959.
- Reichenkron, G. (1965): *Historische Latein-Altromanische Grammatik. I. Einleitung. Das sogenannte Vulgärlatein und das Wesen der Romanisierung*. Wiesbaden.
- Reiter, N. (1969–1970): Das Wort für „Kirsche“ in den Sprachen Südosteuropas. *Zeitschrift für Balkanologie* 7, č. 1–2, 130–140.
- Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Voznice.
- Rejzek, J. (2008): K vývoji psl. kt. *Slavia* 77, 165–170.
- REW: Meyer-Lübke, W. (1935): *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- Rj: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1–23. Zagreb 1880–1976.
- RMJ: *Rečnik na makedonskiot jazik so srpsko-hrvatski tolkuvanja*. 1–3. Skopje 1961–1966.
- Rocchi, L. (1990): *Latinismi e romanismi antichi nelle lingue slave meridionali*. Udine.
- Rohlf, G. (1949): *Historische Grammatik der Italienischen Sprache. I. Lautlehre*. Bern.
- Rosetti, A. (1968): Sur quelques emprunts anciens du roumain au slave méridional et au magyar. *Romano-slavica* 16, 19–22.
- Rost, P. (1907): *Die Sprachreste der Draväno-Polaben im Hannöverschen*. Leipzig.
- Rudnicki, M. (1960): Szkice z kultury lechickiej. *Slavia Occidentalis* 20, č. 1, 80–98.
- Rudolf, R. (1991): *Die deutschen Lehn- und Fremdwörter in der slowakischen Sprache*. Wien.
- Rusek, J. – Boryś, W. (eds.) 1998: *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*. Warszawa.
- Rusek, J. (1987): Zapożyczenia romańskie w starych zabytkach bułgarskich. *Die slawischen Sprachen* 12, 123–137.
- S-A: Sadnik, L. – Aitzetmüller, R. (1975): *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen* 1. Wiesbaden.
- Sadnik, L. (1969): Idg. *ei – slav. *ij̥ in heterosyllabischer Stellung. *Anzeiger für slavische Philologie* 3, 1–4.
- SBrH: *Slovník belaruskich havorak paŭnočna-zachodnjaj Belarusi i jaje pahraničča*. 1–5. Minsk 1979–1986.
- Scărlătoiu, E. (1979): Romanian Lexical Elements in Macedonian and Serbo-Croatian. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 17, 385–396.
- SDEM: *Skurt dikcionar etimoložik al limbij moldoveneșf*. Red. N. Rajevskij, M. Gabinskij. Kišinev 1978.
- SEKaš: Boryś, W. – Popowska-Taborska, H. (1994–2006): *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*. 1–5. Kraków.

- SEPlb: Lehr-Splawiński, T. – Polański, K. (1962–1994): *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich*. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Shevelov, G. Y. (1964): *A Prehistory of Slavic*. Heidelberg.
- Schaarschmidt, G. (1997): *The Historical Phonology of the Upper and Lower Sorbian Languages*. Heidelberg.
- Schaeken, J. (1987): *Die Kiever Blätter*. Amsterdam.
- Schaller, H. W. (2008): Balkanromanischer Einfluss auf das Bulgarische. In: *The Romance Balkans. Collection of papers presented at the international conference The Romance Balkans, 4–6 November 2006*. Ed. B. Sikimić, T. Ašić. Beograd, 27–36.
- Schenker, A. M. (1994): Stem assignment of Germanic nouns Borrowed into early Slavic. *Slavia* 63, 181–187.
- Schrader, O. – Nehring, A. (1917–1929): *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde* 1–2. Berlin.
- Schramm, G. (1985): Balkanische Anfänge eines christlichen Wortschatzes der Slaven: *cъrky ‚Kirche‘ und *krъstъ ‚Christus, Kreuz, Taufe‘. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 45, 58–94.
- Schulze, W. (1893): *Samstag*. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 33, 366–386.
- Schuster-Šewc, H. (1957): Recenze Frinty 1954. *Zeitschrift für Slawistik* 2, 263–270.
- Schuster-Šewc, H. (1964): Zur Bezeichnung des Bauern im Slavischen: *cholpъ, *kъmetъ, *smъrdъ. *Zeitschrift für Slawistik* 9, 241–255.
- Schuster-Šewc, H. (1986): Die älteste Schicht der slawischen sozialökonomischen und politisch-institutionellen Termini und ihr Schicksal im Sorbischen. *Lětopis Instituta za serbski ludospyt w Budyšinje* A 33, 1–19.
- Schuster-Šewc, H. (2009): Zu den slawischen Bezeichnungen des Hemdes (lat. *camis[i]a, indisium*) – Eine sprach- und kulturhistorische Betrachtung. In: *Studia etymologica Brunensia* 6. Ed. I. Janyšková, H. Karlíková. Praha, 295–302.
- Schwarz, E. (1926): Bemerkungen zur slavischen Lehnwörterkunde. *Archiv für slavische Philologie* 40, 284–292.
- Schwarz, E. (1927a): Zur Chronologie von asl. *a* > *o*. *Archiv für slavische Philologie* 41, 124–136.
- Schwarz, E. (1927b): Zur Chronologie der slavischen Liquidenumstellung in den deutsch-slavischen Berührungsgewässern. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 4, 361–369.
- Schwyzler, E. (1935): Altes und Neues zu (hebr.-)griech. *σάββατα*, (griech.-)lat. *sabbata* usw. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 62, 1–16.
- Siatkowski, J. (1982): Altbulgarische Einflüsse auf das Altpolnische. *Die slawischen Sprachen* 2, 121–129.
- Siatkowski, J. (1996a): O *cerkiewizmach* w najstarszej polskiej terminologii chrześcijańskiej. In: Siatkowski, J.: *Czesko-polskie kontakty językowe*. Warszawa, 195–202.
- Siatkowski, J. (1996b): *Przedcyrylometodejska i starobułgarska terminologia chrześcijańska w języku polskim*. In: Siatkowski, J.: *Czesko-polskie kontakty językowe*. Warszawa, 203–216.
- Sikimić, B. (1990): *Kritička bibliografija srpskohrvatsko-rumunskih jezičkih uzajamnih pozajmljenica*. [Magisterski rad, Odsek za romanistiku, Filološki fakultet u Beogradu 1990]
- SJP (1900–1927): *Słownik języka polskiego*. 1–8. Warszawa.
- SJP (1958–1969): *Słownik języka polskiego*. 1–11. Warszawa.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*. I–IV. Praha 1966–1997.
- SKL: *Staročeské knihy lékařské*. Ed. M. Černá. Praha 2006.

- Skok, P. (1922–1923): Des rapports linguistiques slavo-roumains. *Slavia* 1, 485–494.
- Skok, P. (1923): Slave et roumain. *Revue des études slaves* 3, 59–77.
- Skok, P. (1925a): La semaine slave. *Revue des études slaves* 5, 14–23.
- Skok, P. (1925b): Fremde Deklinationen in slav. Lehnwörtern. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 2, 391–400.
- Skok, P. (1926): Zur Chronologie der Palatalisierung *c g qu gu vor e i y i* im Balkanlatein. *Zeitschrift für Romanische Philologie* 46, 385–410.
- Skok, P. (1927): La terminologie chrétienne en slave: l'église, les prêtres et les fidèles. *Revue des études slaves* 7, 177–198.
- Skok, P. (1928–1929): O slovenskoj palatalizaciji sa romanističkog gledišta. *Južnoslovenski filolog* 8, 38–64.
- Skok, P. (1930a): La terminologie chrétienne en slave: le parrain, la marraine et le filleul. *Revue des études slaves* 10, 186–204.
- Skok, P. (1930b): Zum Balkanlatein III. *Zeitschrift für Romanische Philologie* 50, 484–532.
- Skok, P. (1934): Zum Balkanlatein IV. *Zeitschrift für Romanische Philologie* 54, 175–215, 424–499.
- Skok, P. (1940): *Osnovi romanske lingvistike*. 1–3. Zagreb.
- Skok, P. (1950): *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*. *Toponomastička ispitivanja*. Zagreb.
- Skok, P. (1971–1974): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1–4. Zagreb.
- Sławski, F. (1952–): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- SLP: *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*. Wrocław etc. 1953–.
- SM: *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov*. *Praslavjanskij leksičeskij fond*. Red. O. N. Trubačev. Moskva 1974–.
- Snoj, M. (2003): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana.
- Sobolevskij, A. (1884): *Slavjanskoje misa*. *Ruskij filologičeskij vestnik* 12, 316–317.
- SP: *Słownik prasłowiański*. Red. F. Sławski. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974–.
- Sreznevskij, I. I. (1893–1906): *Materialy dlja slovarja drevnerusskago jazyka*. 1–3. S. Peterburg.
- SRJa: *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII vv*. Moskva 1975–.
- SRNG: *Slovar' russkich narodnych govorov*. Leningrad 1965–.
- SSJ: *Slovník slovenského jazyka*. 1–6. Bratislava 1959–1968.
- SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnjega jezika*. 1–5. Ljubljana 1980–1991.
- SSLat: *Slovník středověké latiny v českých zemích*. *Latinitas medii aevi lexicon Bohemorum*. Praha 1977–.
- SSRLJ: *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka*. 1–17. Red. V. I. Černyšev. Moskva – Leningrad 1950–1965.
- SStp: *Słownik staropolski*. Warszawa 1953–2007.
- SStukr: *Slovník staroukrajins'koji movy 14–15 vv*. 1–2. Kyjiv 1977–1978.
- Stalmaszczyk, P. – Witczak, K. T. (1995): Celto-Slavic language connections: New evidence for Celtic lexical influence upon Proto-Slavic. *Linguistica Baltica* 4, 225–232.
- Stanislav, J. (1947–1948): *Zo štúdia slovanských osobných mien v Evanjeliiu cividalskom (Ev. Civ.)*. *Slavia* 18, 87–100.
- Stanislav, J. (1956–1973): *Dejiny slovenského jazyka*. 1–5. Bratislava.
- Stanislav, J. (1966): *Aus dem slowakischen Material zum Studium der Kiever Blätter*. *Die Welt der Slawen* 11, 221–232.
- Stanislav, J. (1971): *Zo štúdia spovedných textov spred r. 863 na Veľkej Morave alebo v Panónii*. In: *Studia Palaeoslovenica. Sborník k 70. narodeninám J. Kurze*. Praha, 335–340.
- Starosta, M (1999): *Dolnosorbško-nimski słownik*. *Niedersorbisch-deutsches Wörterbuch*. Budyšin.

- StčS: *Staročeský slovník*. Praha 1968–2008.
- Stender-Petersen, A. (1927): *Slavisch-germanische Lehnwortkunde. Eine Studie über die ältesten germanischen Lehnwörter im Slavischen in sprach- und kulturgeschichtlicher Beleuchtung*. Göteborg.
- Stender-Petersen, A. (1930): Recenze: K. Knutsson, Die germanischen Lehnwörter im Slavischen vom Typus *buky*, Lund – Leipzig 1929. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 7, 248–255.
- Stieber, Z. (1963): Jak brzmiało prasłowiańskie *γ*? In: *Z polskich studiów slawistycznych, Seria 2*, Warszawa, 19–21.
- Stieber, Z. (1966): Rzym, krzyż i Żyd. *Rocznik Slawistyczny* 26, 33–34.
- Stieber, Z. (1969): *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia*. Warszawa.
- Stojkow, S. (1963): Dwie leksykalne izoglosy w języku bułgarskim *крак//нога, пуза//кошуля*. In: *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławińskiego*. Kraków, 269–274.
- Striedter-Temps, H. (1963): *Deutsche Lehnwörter im Slovenischen*. Berlin.
- SUM: *Slovník ukrajinských movy*. 1–11. Kyjiv 1970–1980.
- Sychta, B. (1967–1976): *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*. 1–7. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Szemerényi, O. (1979): Germanica I (1–5). *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 93, 103–123.
- Szemerényi, O. (1989): *An den Quellen des lateinischen Wortschatzes*. Innsbruck.
- Szymański, T. (1986): Po vāprosite za proučvaneto na praslavjanskata leksika. *Bălgarski ezik* 36, 8–15.
- Šachmatov, A. (1912): Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen. *Archiv für slavische Philologie* 33, 51–99.
- Šaur, V. (1991): Praslovanské *jь*- nebo *i*-? *Slavia* 60, 122–133.
- Šaur, V. (1994): *České náslovné j*. Opava.
- Šaur, V. (2007): Jaká písmena našel Konstantin v Chersonu? *Slavia* 76, 189–192.
- Šaur, V. (2009): Jak grafika zmátla etymology. In: *Studia etymologica Brunensia* 6. Ed. I. Janyšková, H. Karlíková. Praha, 317–321.
- Šega, A. (1998): Contributo alla conoscenza dei latinismi e romanismi antichi in sloveno. *Linguistica* 38, č. 2, Ljubljana, 63–85.
- Šega, A. (2006): Starejši latinizmi in romanizmi v slovenščini. [Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2006]
- Šega, A. (2007): Nekaj ugotovitev o glasovnih značilnostih vulgarnolatinskih predlog za starejše latinizme in romanizme v slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 13, 1–2 (Merkujev zbornik), 397–408.
- Šega, A. (2008): Nekaj ugotovitev o razširjenosti starejših latinizmov oziroma romanizmov v slovenščini in drugih slovanskih jezikih. *Keria – Studia Latina et Graeca* 10, številka 1, Ljubljana 2008, 77–87.
- Šekli, M. (2009): On Romance-Alpo-Slavic substitutional accentology: the case of pre-Slavic masculine substrate place names in Slovene. In: *Stressing the past. Papers on Baltic and Slavic accentology*. Ed. T. Olander, J. H. Larsson. Amsterdam – New York, 145–160.
- Šetka, J. (1940): *Hrvatska kršćanska terminologija 1. Hrvatski kršćanski termini grčkog porijekla*. Šibenik.
- Šetka, J. (1964): *Hrvatska kršćanska terminologija 2. Hrvatski krcscanski termini latinskog porijekla*. Makarska.
- Šimek, F. (1947): *Slovníček staré češtiny*. Praha.
- Šimunović, P. (1984–1985): Prvotna simbioza Romana i Hrvata u svjetlu toponimije. *Rasprave zavoda za jezik* 10–11, Zagreb, 147–200.

- Šmilauer, V. (1942): Jména našich stromů. *Naše řeč* 26, 162–172.
- Šmilauer, V. (1969): Německé prvky v české botanické nomenklatuře. In: *Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur*. Berlin, 202–211.
- Štorm, F. (2008): *Eseje o typografii*. Praha.
- Štrekelj, K. (1904): *Zur slavischen Lehnwörterkunde*. Wien.
- Šturm, F. (1927): Refleksi romanskih palataliziranih konzonantov v slovenskih izposojenkah. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 6, 45–85.
- Šturm, F. (1928): Romanska lenizacija medvokaličnih konzonantov in njen pomen za presojo romanskega elementa v slovenščini. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 7, 21–46.
- Šuvalov, P. V. (1998): Proniknovenije Slavjan na Balkany. In: *Osnovy balkanskogo jazykoznanija 2. Slavjanskije jazyki*. Red. A. V. Desnickaja, N. I. Tolstoj. Sankt-Peterburg, 5–28.
- Tiktin, H. (2001–2005): *Rumänisches-deutsches Wörterbuch*. 1–3. 3., nebearbeitete Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder, Wiesbaden.
- Titz, K. (1930): *Sobota*. Bratislava, časopis *Učené společnosti Šafaříkova* 4, č. 2–3, 399–407.
- Titz, K. (1930–1931): Nejstarší vrstva českých slov církevních a kulturních. *Slavia* 9, 19–35.
- TLF: *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue de XIXe et du XXe siècle (1789–1960)*. 1–16. Paris 1971–1994.
- Tochtas'ev, S. R. (1998): Drevnejšije svidetel'stva slavjanskogo jazyka na Balkanach. In: *Osnovy balkanskogo jazykoznanija 2. Slavjanskije jazyki*. Red. A. V. Desnickaja, N. I. Tolstoj. Sankt-Peterburg, 29–57.
- Trubačev, O. N. (1966): *Remeslennaja terminologija v slavjanskich jazykach. Etimologija i opyt gruppovoj rekonstrukcii*. Moskva.
- Třeštlík, D. (1997): *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*. Praha.
- TSBr: *Tlumačal'ny složnik belaruskaj movy*. 1–5. Minsk 1977–.
- Uhlár, V. (1972): Príspevok k dejinám slovnej zásoby slovenčiny: špan, župan, pán, kmeť. *Slovenská reč* 37, 296–304.
- Uhlenbeck, C. C. (1893): Die germanischen Wörter im Altslavischen. *Archiv für slavische Philologie* 15, 481–492.
- Uhlenbeck, C. C. (1894): Die Behandlung des. indg. s im Slavischen. *Archiv für slavische Philologie* 16, 368–384.
- Vahros, I. S. (1963): K istorii bani v svete jeje naimenovaniy v slavjanskich jazykach. *Scando-Slavica* 9, 153–168.
- Vaillant, A. (1946): La dépréverbation. *Revue des études slaves* 22, 5–45.
- Vaillant, A. (1950–1974): *Grammaire comparée des langues slaves*. 1–4. Paris.
- Varvaro, A. (1991): Latin and Romance: fragmentation or restructuring? In: *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. Ed. R. Wright. London, 44–51.
- Vasmer, M. (1906): Neskol'ko novych trudov po lingvistike. *Vizantijskij vremennik* 13, 450–469.
- Vasmer, M. (1907–1909): *Greko-slavjanskije etjudy. II–III. Grečeskija zaimstvovanija v staroslavjanskom jazyke*. Sanktpeterburg.
- Vasmer, M. (1908): K voprosu o zaimstvovannyh slovah v slavjanskich jazykach. In: *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*, Berlin, 271–278.
- Vasmer, M. (1927): Vermeintliche Gräzismen. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 4, 411.
- Vasmer, M. (1928): Griechisch-Slavisches. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 5, 410.
- Vasmer, M. (1953–1958): *Russisches etymologisches Wörterbuch*. 1–3. Heidelberg.
- Vašica, J. (1956): Anonymní homilie rukopisu Clozova po stránce právní. *Slavia* 25, 221–233.
- Vašica, J. (1996): *Literární památky epochy velkomoravské*. K vydání připravila, poznámky a bibliografii doplnila Z. Hauptová. Praha.

- Vavřínek, V. (1959): K otázce počátků christianisace Velké Moravy. *Listy filologické* 82, 217–224.
- Vavřínek, V. (1963a): *Církevní misie v dějinách Velké Moravy*. Praha.
- Vavřínek, V. (1963b): Předcyrilometodějské misie na Velké Moravě. *Slavia* 32, 465–480.
- Vavřínek, V. (1963c): Die Christianisierung und Kirchenorganisation Großmährens. *Historica* 7, 5–56. (Historický ústav AV ČR, Praha)
- Vavřínek, V. (1965): Učitelé křesťanství z Řecka, z Vlach i z Němec... In: *Almanach Velká Morava*. Ed. Oldřich Bárta. Brno. 122–124.
- Vavřínek, V. (2002): Misie na Moravě: mezi latinským Západem a Byzancí. In: *Střed Evropy okolo roku 1000. 27. výstava Rady Evropy: příručka a katalog k výstavě: Praha (Pražský hrad) 17. 3. – 9. 6. 2002 / Europas Mitte um 1000. 27. Europaratsausstellung: Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie: Handbuch zur Ausstellung*. Bd. 1, Hrsg. A. Wiczorek, H. Hinz. Praha, 107–109.
- Vavřínek, V. (2005): Učil se svatý Cyril na Krymu latinsky? *Slavia* 74, 140–148.
- Večerka, R. (1978): K vlivu latiny na staroslověnštinu. *Slavia* 47, 340–344.
- Večerka, R. (1993): Postavení staroslověnštiny v komplexní jazykové realitě staré Moravy. *Slavia* 62, 227–233.
- Večerka, R. (2006): *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha.
- Vincenz, A. de (1991): Untersuchungen zum Wortschatz der westlichen Slavenmission: die slavischen Bezeichnungen für ‘Geist’ und ‘Seele’. In: *Natalicia Johanni Schröpfer octogenario a discipulis amicisque oblata. Festschrift für J. Schröpfer zum 80. Geburtstag*. München.
- Vinja, V. (1998–2004): *Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*. 1–3. Zagreb.
- Vintr, J. (2005): Řím < Римъ < ??? < Roma a záhadná „ruská písmena“ v Životě Konstantinově. In: *Verba et historia. Igoru Němcovi k 80. narozeninám*. Ed. P. Nejedlý, M. Vajdlová. Praha – Ústí nad Labem, 385–389.
- Vintr, J. (2006): „Ruská písmena“ v Životě Konstantinově zůstávají záhadou. *Slavia* 75, 181–182.
- Vondrák, W. (1906): *Vergleichende slavische Grammatik*. 1–2. Göttingen.
- Vondrák, W. (1912): *Altkirchenslavische Grammatik*. Berlin.
- Vondrák, W. (1924–1928): *Vergleichende slavische Grammatik*. 1–2, Göttingen.
- Vries, J. de (1962): *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden.
- Vykypěl, B. (2004): *Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích*. Brno.
- Vykypěl, B. (2008): Český rok a český týden: o českých pojmenováních měsíců v roce a dnů v týdnu. In: *Přednášky a besedy ze XLI. běhu LŠSS*. Brno, 224–228.
- Waniakowa, J. (1998): *Nazwy dni tygodnia w językach indoeuropejskich*. Kraków.
- Wartburg, W. von (1950): *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*. Bern.
- Weinrich, H. (1969): *Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte*. Münster.
- Wijk, N. van (1925–1926): O proischoždenii obščje-slavjanskogo slova kъmetъ. *Slavia* 4, 209–212.
- Wijk, N. van (1937): Zur serbokroatischen Entwicklung des slavischen Vokals ě. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 14, 1–16.
- W-H: Walde, A. (1938–1956): *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. 1–2. 3., neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann. Heidelberg.
- Wright, R. (1991): The conceptual distinction between Latin and Romance: invention or evolution? In: *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. Ed. R. Wright. London, 103–113.
- Zagiba, Franz (1964): Die Missionierung der Slawen aus „Welschland“ (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert. In: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des*

- Christentums bei den Slaven 863–1963*. Hrsg. von Manfred Hellmann u. a. Köln – Graz, 274–311.
- Zagiba, Franz (1966): Die christliche Mission bei den Slawen. In: *Großmähren und die christliche Mission bei den Slawen. Ausstellung der tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften 8. März bis 8. Mai 1966, Künstlerhaus – Wien 1*. Wien, 19–28.
- Želechovskij, E. (1886): *Malorusko-nimeckyj slovar*. 1–2. L'viv.

Vít Boček

Studie
k nejstarším
romanismům
ve slovanských
jazycích

Studia etymologica Brunensia 9
Eds. I. Janyšková a H. Karlíková
Vydalo etymologické oddělení
Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i.,
v NLN, s. r. o., Nakladatelství Lidové noviny,
Dykova 15, 101 00 Praha 10, www.nln.cz.
Grafická úprava: David Březina (www.davi.cz)
Sazba z písma Skolar: Vít Boček
ISBN 978-80-7422-013-5
Počet stran: 180
Vydání první
Praha 2010
Cena včetně DPH: 169,- Kč